

ΜΑΡΙΑ ΚΟΡΑΣΙΔΟΥ

ΟΙ ΑΘΛΙΟΙ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΡΑΠΕΥΤΕΣ ΤΟΥΣ

Φτώχεια και φιλανθρωπία
στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

29

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ Ε.Ι.Ε.

ΑΘΗΝΑ 1995

ΟΙ ΑΘΛΙΟΙ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΡΑΠΕΥΤΕΣ ΤΟΥΣ

**ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ**

**ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ,
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ**

© 1995, ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

Αχαρνών 417, τηλ. 25 32 465, Fax 25 31 420

ISBN 960-7138-16-3

ΜΑΡΙΑ ΚΟΡΑΣΙΔΟΥ

ΟΙ ΑΘΛΙΟΙ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΡΑΠΕΥΤΕΣ ΤΟΥΣ

Φτώχεια και φιλανθρωπία
στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

29

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ Ε.Ι.Ε.

ΑΘΗΝΑ 1995

Στον Ματθαίο

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Αντικείμενο της εργασίας αυτής είναι η εξέταση των διαφόρων προσπαθειών μιας κατηγορίας μορφωμένων ανθρώπων, προερχόμενων από τα μεσαία στρώματα της Αθήνας, που σκοπό είχαν τη διαχείριση της ζωής του φτωχού πληθυσμού της πρωτεύουσας τον 19ο αιώνα.

Η φιλανθρωπική δραστηριότητα, που αναπτύσσεται στην Αθήνα, κυρίως κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, που οργανώνεται μέσω συλλόγων και εταιρειών και που ιδρύει νέους θεσμούς περίθαλψης για τα φτωχά παιδιά και τις γυναίκες, αποτελεί προνομιακό πεδίο για τη μελέτη της πρακτικής εφαρμογής αυτών των προσπαθειών.

Οι απόπειρες αυτές γνωρίζουν μια διαδικασία εξέλιξης, της οποίας τα αρχικά στάδια ανάγονται στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Την εξέλιξη αυτή προσπάθησα καταρχήν να παρακολουθήσω.

Ποιοι ήταν, λοιπόν, αυτοί οι ζητιάνοι και φτωχοί; Ποια ήταν η καταγωγή τους; Πώς ξαφνικά εισέβαλαν στο αθηναϊκό τοπίο; Ποιος ήταν ο τρόπος ζωής τους; Τι έλεγαν οι ίδιοι για τη ζωή τους και πώς τους έβλεπαν οι άλλοι;

Η ολοκληρωτική απουσία ενασχόλησης της ελληνικής ιστοριογραφίας με το φαινόμενο της ζητιανιάς και της φτώχειας στον αστικό χώρο του 19ου αιώνα καθιστούσε την προσπάθεια για την προσέγγιση αυτού του προβλήματος και τη διατύπωση υποθέσεων αρκετά δύσκολη.

Τα «ίχνη» όμως της παρουσίας αυτού του «άλλου» πληθυσμού, αν και ισχνά και διάσπαρτα, ήταν υπαρκτά και έδειχναν να διαγράφεται μια σχέση ανάμεσα στο φαινόμενο της φτώχειας και τις μεταβολές των κοινωνικών δομών, που ακολούθησαν την Ελληνική Επανάσταση του 1821 και τη δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Είναι αλήθεια ότι στις αφηγήσεις για την Επανάσταση του 1821, που σχεδόν ομόφωνα θεωρείται ως το κατεξοχήν γεγονός της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, κυριαρχούν είτε οι ένδοξες και «ηρωικές» διαστάσεις της, είτε αυτή γίνεται αντιληπτή ως η απαραίτητη προϋπόθεση για τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Αυτό όμως που συνήθως παραλείπεται είναι οι «δυσάρεστες» συνέπειες που επίσης παρήγαγε, οι ανατροπές και αναταραχές που επέφερε στη ζωή των αγωνιστών και των οικογενειών τους, καθώς και στη ζωή των οικογενειών εκείνων που έπεσαν κατά τη διάρκεια των μαχών.

Είναι γνωστό ότι την επομένη της Ανεξαρτησίας, η διάλυση των ατάκτων στρατιωτικών σωμάτων της Επανάστασης δημιούργησε μια νέα κατάσταση για τους παλιούς αγωνιστές: ένας σημαντικός αριθμός απ' αυτούς βρέθηκε ξαφνικά χωρίς απασχόληση, χωρίς σπίτι και γη, στερημένος από κάθε μέσο επιβίωσης, στο έλεος της νέας πολιτικής εξουσίας.

Αν η τύχη ενός μεγάλου σχετικά τμήματος αυτών των αγωνιστών, που κατέφυγαν στη ληστεία, αποτέλεσε αντικείμενο ιστορικών μελετών,¹ δε γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε για τους άλλους καθώς και τις οικογένειες των νεκρών στρατιωτών, που, εξαθλιωμένοι, έφθαναν στην Αθήνα, μετά την ανακήρυξή της, το 1834, σε πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους.

Μια όψη μονάχα της ιστορίας της τύχης αυτών των ανθρώπων, αυτών που, κατά τη γνώμη μου, αποτελούν τον πυρήνα της νέας κοινωνικής κατηγορίας των ζητιάνων και των φτωχών, απέναντι στην οποία η πολιτική εξουσία των πρώτων μετεπαναστατικών δε-

1. Βλ. κυρίως Γιάννης Κολιόπουλος, *Ληστές*, Αθήνα 1979.

καετιών θα υποχρεωθεί να υιοθετήσει μια νέα πολιτική, προσπάθησα να παρουσιάσω στο πρώτο κεφάλαιο αυτής της εργασίας.

Σίγουρα, οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν ως βασικό υλικό (έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους, Πρακτικά των συζητήσεων της Βουλής, Νόμοι και Βασιλικά Διατάγματα των πρώτων μετεπαναστατικών δεκαετιών) απέχουν πολύ από το να μας προσφέρουν στοιχεία για «ό,τι βιώνουν» οι ζητιάνοι και οι φτωχοί, ή ακόμη από το να επιτρέψουν να διαφανεί μια οποιαδήποτε δική τους έκφραση.

Οι παραπάνω πηγές, προϊόν των «επίσημων» θεσμών, δεν μπορούν παρά να εκφράζουν το «επίσημο» βλέμμα πάνω στους απόκληρους της ελληνικής πρωτεύουσας.

Μέσα από αυτό, ο φτωχός πληθυσμός της Αθήνας αναδύεται ως κοινωνικό πρόβλημα, για την επίλυση του οποίου απαιτείται η λήψη άμεσων μέτρων.

Το «επίσημο» λοιπόν βλέμμα, οι σχέσεις δηλαδή που οι δημόσιες αρχές διατηρούν με τους φτωχούς, και πιο συγκεκριμένα, ο τρόπος, οι στόχοι και τα αποτελέσματα της δημόσιας παρέμβασης προς την κατεύθυνση των απόκληρων εξετάζονται καταρχήν στην εργασία αυτή.

Η δημόσια όμως αυτή παρέμβαση γνωρίζει ένα όριο. Η επιδημία χολέρας, που, το 1854, έπληξε την πόλη της Αθήνας και αποδεκάτισε τον πληθυσμό της, αποκάλυψε την ανικανότητα της κεντρικής εξουσίας στην οργάνωση ενός αποτελεσματικού συστήματος δημόσιας πρόνοιας. Η επιδημία χολέρας υπήρξε η κριτική στιγμή που σηματοδότησε μια στροφή στον τρόπο με τον οποίο η ελληνική κοινωνία αντιλαμβανόταν μέχρι τότε τους φτωχούς της. Νέοι πρωταγωνιστές και πρωταγωνίστριες εισβάλλουν από δω και πέρα στη σκηνή για να αναλάβουν τη διαχείριση του κοινωνικού ζητήματος των απόκληρων: αυτοί που εναποθέτουν πλέον το βλέμμα τους πάνω στους φτωχούς, είναι άνθρωποι μορφωμένοι, προερχόμενοι από τα μεσαία στρώματα της πρωτεύουσας, είναι οι «πολιτισμένοι» που θα στρατευτούν στον αγώνα εναντίον της «βαρβαρότητας», την οποία βλέπουν να ενσαρκώνεται στο πρόσωπο των οικονομικά και κοινωνικά αδικημένων.

Στη μελέτη αυτής της νέας μορφής παρέμβασης, που αναδύεται στην Αθήνα, στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, και που οι ίδιοι οι φορείς της αποκαλούν «φιланθρωπία», θέλησα να επικεντρώσω την προσοχή μου.

Συγκεκριμένα, επέλεξα να εξετάσω τη φιλανθρωπική δραστηριότητα που αναπτύσσεται κυρίως μέσω συλλόγων και εταιρειών, οι οποίοι αναλαμβάνουν την πρωτοβουλία για τη δημιουργία θεσμών και έργων, με στόχο την προσφορά περίθαλψης, στοιχειώδους εκπαίδευσης, επαγγελματικής κατάρτισης και ηθικής ανατροφής στα φτωχά παιδιά και τις γυναίκες της πρωτεύουσας.

Δύο ήταν οι βασικοί λόγοι που καθόρισαν μια τέτοια επιλογή:

Πρώτον, θεωρώ ότι στο εσωτερικό του φιλανθρωπικού πεδίου τα παιδιά και οι γυναίκες θα αποτελέσουν τα προνομιακά «μέσα» για την αναβάθμιση του οικογενειακού «ιδεώδους» στους κόλπους του φτωχού πληθυσμού της Αθήνας του περασμένου αιώνα.

Κατά συνέπεια, μέσω αυτής της ιδιαίτερης φιλανθρωπικής δραστηριότητας, μπορούμε να διερευνήσουμε μια από τις διαδικασίες «αναμόρφωσης» της λαϊκής οικογένειας, που λαμβάνει χώρα παράλληλα με εκείνη της αναδιοργάνωσης της οικογενειακής ζωής έχοντας επίκεντρο το παιδί στους κόλπους των μεσαίων στρωμάτων.

Δεύτερον, θεωρώ ότι η δραστηριότητα αυτή συνέβαλε στη δημιουργία ενός θεσμικού πεδίου κοινωνικών πρακτικών, όπου η υλοποίηση των στόχων και των σχεδίων των φιλανθρώπων επιχειρείται μέσα από τη συγκεκριμένη ρύθμιση της ζωής των περιθαλπόμενων προσώπων. Προσφέρεται συνεπώς για τη μελέτη του τρόπου με τον οποίο επιδιώκεται η μεταβίβαση ενός ορισμένου τύπου κοινωνικών αξιών, που αποβλέπουν στη διαμόρφωση μιας συμπεριφοράς, ικανής να γίνει αποδεκτή και να ενσωματωθεί κοινωνικά.

Έτσι, με βάση ένα υλικό, που περιείχε κυρίως εκθέσεις και απολογισμούς δραστηριοτήτων, κανονισμούς και πρακτικά συνεδριάσεων, επιχείρησα να παρακολουθήσω τα πρώτα χρόνια ζωής των σημαντικότερων θεσμών και έργων, που δημιουργήθηκαν από φιλανθρωπικούς συλλόγους και εταιρείες και απευθύνθηκαν στα παιδιά και τις φτωχές γυναίκες.

Το πρόβλημα όμως με αυτού του είδους το υλικό είναι ότι, αν και

συχνά εμφανίζεται πολύ πλούσιο σε συγκεκριμένες πληροφορίες σχετικά με τη λειτουργία των ιδρυμάτων, παρουσιάζεται λιγότερο «φλύαρο» σε ό,τι αφορά το ρητό προσδιορισμό των φιланθρωπικών στόχων. Και αν συχνά έχει την τάση να επιδεικνύει ένα θετικό απολογισμό του έργου που συντελείται από τους φιλανθρωπικούς θεσμούς, είναι εντελώς σιωπηλό σε σχέση με τις ενδεχόμενες αντιστάσεις που το έργο αυτό συνάντησε από μέρους των περιθαλπόμενων προσώπων. Στο μέτρο, λοιπόν, που το επέτρεψαν οι πηγές, έγινε προσπάθεια για μια προσέγγιση της ιστορίας αυτών των φιλανθρωπικών θεσμών, μια προσέγγιση που, σίγουρα, δεν ισχυρίζεται ότι εξαντλεί το θέμα.

Το πρώτο κεφάλαιο αυτής της εργασίας εξετάζει τις απόπειρες της κεντρικής εξουσίας κατά τη διάρκεια των πρώτων μετεπαναστατικών δεκαετιών, με σκοπό την εξάλειψη του φαινομένου της επαιτείας από τους δρόμους της ελληνικής πρωτεύουσας.

Η κεντρική εξουσία, επιλέγοντας την εφαρμογή κατασταλτικών μεθόδων εναντίον των ζητιάνων, θα αποτελέσει έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες, που συνέβαλε στη μετατροπή των τελευταίων σε αντικείμενα περιφρόνησης και κοινωνικού αποκλεισμού. Ο αποκλεισμός αυτός θα χρησιμοποιηθεί στη συνέχεια για την ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και την άρνησή της να αναλάβει την ευθύνη περίθαλψης των ενδεών της Αθήνας.

Το κεφάλαιο τελειώνει με μια συνοπτική αναφορά στην επιδημία χολέρας του 1854, που έκανε ορατή την αδυναμία της δημόσιας παρέμβασης στην αντιμετώπιση του ζητήματος των φτωχών και σήμανε την αρχή της ανάπτυξης της φιλανθρωπικής δραστηριότητας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, παρουσιάζεται το γενικό περίγραμμα της φιλανθρωπικής κίνησης: οι σημαντικότεροι σύλλογοι και εταιρείες, καθώς και τα ιδρύματα και έργα πρόνοιας που αυτοί δημιουργούν στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Επιχειρείται μια εξήγηση της ανάδυσης αυτής της δραστηριότητας, παρουσιάζονται οι πρωταγωνιστές και οι πρωταγωνίστριές της, τα μέσα χρηματοδότησης και οι στόχοι της. Στη συνέχεια, εξετάζονται τα βασικά σημεία του φιλαν-

θρωπικού λόγου για τη φτώχεια, σύμφωνα με τον οποίο, η φτώχεια αποτελεί «αρρώστια» που έχει ανάγκη άμεσης «θεραπείας» και πρόληψης, καθώς και η αλλαγή στάσης απέναντι στους ζητιάνους, που σηματοδοτείται με την ίδρυση του «Πτωχοκομείου» και την κατ' οίκον διανομή βοηθημάτων από την «Ελεήμονα Εταιρεία».

Στο τρίτο κεφάλαιο, εξετάζεται η υλοποίηση των φιλανθρωπικών προσπαθειών για τη φυσική και ηθική προστασία των φτωχών παιδιών. Μέσω της ίδρυσης θεσμών, θα δηλωθεί η πρόθεση για την υποκατάσταση της φυσικής οικογένειας και την ανάληψη της εκπλήρωσης των καθηκόντων της.

Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζονται τα μέτρα που λαμβάνονται από το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών για την καταπολέμηση της εξαιρετικά υψηλής θνησιμότητας των εγκαταλειμμένων βρεφών και τον περιορισμό του φαινομένου της εγκατάλειψης.

Στη συνέχεια, εξετάζονται οι τρόποι με τους οποίους επιχειρείται η κοινωνική ενσωμάτωση των ορφανών παιδιών. Η στοιχειώδης εκπαίδευση, η ηθική ανατροφή και η εκμάθηση βιοποριστικών επαγγελμαμάτων στο Ορφανοτροφείο κοριτσιών «Αμαλίου» και το Ορφανοτροφείο αγοριών «Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα» θα αποτελέσουν τα βασικά μέσα κοινωνικοποίησής τους.

Τέλος, παρουσιάζονται και πάλι τα βασικά μέσα (στοιχειώδης εκπαίδευση, ηθική ανατροφή, δημιουργία Σχολικού Ταμιευτηρίου και Υπνωτηρίων), που χρησιμοποιήθηκαν από τη Σχολή των απόρων παιδών του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» για την καταπολέμηση της περιπλάνησης των «παιδιών του δρόμου».

Το τέταρτο κεφάλαιο εξετάζει τους στόχους και τα μέσα, με τα οποία η γυναικεία φιλανθρωπική παρέμβαση απευθύνθηκε στις απόκληρες γυναίκες της ελληνικής πρωτεύουσας στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Μέσω της στοιχειώδους και επαγγελματικής εκπαίδευσης, της ηθικής ανατροφής και της προσφοράς εργασίας το «Εργαστήριο των απόρων γυναικών», το «Άσυλο των εργατριών και υπηρετριών της Αγίας Αικατερίνης» και το «Κυριακό σχολείο των γυναικών και κορασίων του λαού» επεδίωξαν να μετατρέψουν τις φτωχές γυναίκες σε κύριες υπεύθυνες της «αναμόρφωσης» της λαϊκής οικογένειας.

Η εργασία αυτή με ορισμένες αλλαγές που έγιναν αποτελεί τη διδακτορική διατριβή μου, την οποία υποστήριξα τον Οκτώβριο του 1991. Θα ήθελα εδώ να ευχαριστήσω όσους μου συμπαραστάθηκαν κατά τη διάρκεια της εκπόνησής της. Πρώτα πρώτα την καθηγήτριά μου Michelle Perrot που δέχτηκε να την διευθύνει και με παρότρυνε να την ολοκληρώσω. Την Ελένη Βαρίκα που με τις υποδείξεις και συμβουλές της με βοήθησε στα πρώτα βήματα της έρευνάς μου. Τον Φίλιππο Ηλιού και τον Γιάννη Γιαννουλόπουλο που διάβασαν την πρώτη μορφή του κειμένου και με τις πολύτιμες υποδείξεις τους βοήθησαν πολύ στη βελτίωση της τελικής του μορφής. Την Δήμητρα Σαμίου για το φιλικό ενδιαφέρον της και τις βιβλιογραφικές υποδείξεις της. Τους υπαλλήλους του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών που βοήθησαν την πρόσβασή μου στα Αρχεία του Ιδρύματος αυτού. Τα μέλη της Επιτροπής του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας που δέχθηκαν να συμπεριλάβουν τη μελέτη αυτή στη σειρά των ερευνών και εκδόσεων του ΙΑΕΝ και ιδιαίτερα τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη για το ενεργό ενδιαφέρον του. Την Ελευθερία Μεσσήνη-Κοψιδά που αφιέρωσε χρόνο για τον «καλλωπισμό» του κειμένου και την τελική εικόνα του.

Η εργασία αυτή δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί, χωρίς την παρουσία και την αγάπη του Ματθαίου Τσιριμονάκη. Τον ευχαριστώ γιατί ήταν πάντα παρών στις στιγμές των «απογοητεύσεών μου» και ήξερε να μου δείχνει τη «φωτεινή» πλευρά των πραγμάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΥΣ ΦΤΩΧΟΥΣ ΤΗΣ
ΣΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΜΕΤΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ

Η τύχη των αγωνιστών την επομένη της Ανεξαρτησίας

Την επομένη της διάλυσης των ατάκτων στρατιωτικών σωμάτων των αγωνιστών της Επανάστασης, το Μάρτιο δηλαδή του 1833,¹ ένας μεγάλος αριθμός αγωνιστών, που υπολογίστηκαν από 5000 έως 13.000,² έμειναν ξαφνικά άεργοι. Για τους πιο πολλούς, η επιστροφή στις περιοχές από όπου κατάγονταν ήταν αδύνατη, αφού οι περισσότερες από αυτές έμειναν έξω από τα σύνορα του ελληνικού κράτους, που δημιουργήθηκε μετά την Επανάσταση.

Έτσι, μακριά από τον τόπο τους, χωρίς σπίτι, γη και απασχόληση, οι παλιοί αγωνιστές βρίσκονταν σε κατάσταση ολοκληρωτικής εξάρτησης από τη βοήθεια της νέας κυβέρνησης.³

Ένας απροσδιόριστος αριθμός από αυτούς τους «κλιμώττοντας στρατιώτας»⁴ θα περάσει τα βόρεια σύνορα της χώρας για να τεθεί στην υπηρεσία του Τούρκου οπλαρχηγού Ταφίλ Μπουζέ, ενώ ένα άλλο σημαντικό τμήμα τους θα πάει να συναντήσει τους ληστές της κεντρικής Ελλάδας.⁵

1. Βλ. Β.Δ. «Περί διαλύσεως των ατάκτων στρατευμάτων», 2/14 Μαρτίου 1833, *Ε.τ.Κ.* 6 (8/20 Μαρτίου 1833): αναφέρεται στο J. Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α', Αθήνα 1985, σ. 415 (σημείωση 37).

2. Γιάννης Κολιόπουλος, *Ληστές*, Αθήνα 1979, σ. 2.

3. J. Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους...*, ό.π., τ. Α', σ. 198.

4. Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις* (1876), τ. Β', Αθήνα 1973, σ. 14.

5. Σύμφωνα με τον Γ. Κολιόπουλο, η διάλυση των ατάκτων στρατιωτικών σωμάτων της Επανάστασης υπήρξε η κυριότερη αιτία ανάπτυξης της ληστείας, η οποία μετατράπηκε σε κεντρικό ζήτημα για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης στο εσωτερικό του νέου κράτους. Παρόλα τα στρατιωτικά, διοικητικά και νομο-

Η κυβέρνηση, από τη μεριά της, θα επιχειρήσει να κατευνάσει τη δυσαρέσκεια των άεργων αγωνιστών, με την υιοθέτηση ορισμένων μέτρων στρατιωτικού κυρίως χαρακτήρα: ίδρυση δέκα ταγμάτων ακροβολιστών, του σώματος της χωροφυλακής, της βασιλικής φάλαγγας, σχηματισμός δύο μικρών εφεδρικών λόχων για τους Πελοποννήσιους, Ηπειρώτες και Σουλιώτες οπλαρχηγούς, άτυπων σωμάτων εθνοφυλακής και οκτώ ταγμάτων της οροφυλακής, συνταξιοδότηση ενός περιορισμένου αριθμού ενόπλων.⁶

Μια άλλη σειρά μέτρων που υιοθετήθηκαν με σκοπό την αντιμετώπιση του προβλήματος, αφορούσαν τη διανομή των εθνικών γαιών.

Γνωρίζουμε ότι την επομένη της Ανεξαρτησίας περιήλθε στην κυριότητα του ελληνικού κράτους το 35% των καλλιεργημένων γαιών της χώρας, που πριν από την Επανάσταση κατείχαν οι Τούρκοι.⁷ Ήδη οι επαναστατικές Εθνοσυνελεύσεις του Άστρους, της Τροιζήνας και του Άργους υιοθέτησαν την αρχή της διανομής ενός μέρους των εθνικών αυτών γαιών σε όσους συμμετείχαν και πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, ως μια μορφή «αποζημίωσης» ή εξόφλησης του «εθνικού χρέους» απέναντί τους.

Με ένα πρώτο, λοιπόν, βασιλικό διάταγμα, τον Ιούνιο του 1834,⁸ επιχειρείται η πραγματοποίηση της παραπάνω αρχής. Το διάταγμα όριζε ότι «οι παλαιοί και πτωχοί αξιωματικοί, υπαξιωματικοί και στρατιώται των ατάκτων και τακτικών στρατευμάτων της ξηράς και της θαλάσσης, οίτινες μετέσχον ενδόξως εις τον υπέρ απελευθε-

θετικά μέτρα που υιοθετήθηκαν, η ληστεία εξακολούθησε να αποτελεί μία διαρκή εστία αντίστασης ενάντια στην κεντρική εξουσία. Οι απόπειρες της τελευταίας για την καταπολέμηση της ληστείας προσέκρουσαν στα ισχυρά ερείσματα που οι ληστές διέθεταν τόσο στους κατοίκους των επαρχιών κοντά στα σύνορα, όσο και στους κόλπους της ίδιας της πολιτικής εξουσίας· βλ. Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 8.

6. Βλ. J. Petropulos, *ό.π.*, σ. 200-202, 277. Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 9, 31.

7. Εύη Καρούζου, «Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών (1833-1871)», *Μνήμων* 12 (1989), σ. 149-161.

8. Β.Δ. «Περί των μη εν ενεργεία αξιωματικών, υπαξιωματικών, στρατιωτών και ναυτών του στρατού της ξηράς και της θαλάσσης», 20 Μαΐου/1 Ιουνίου 1834, *Ε.τ.Κ.* 22 (16 Ιουνίου 1834).

ρώσεως της πατρίδος αγώνα, προς ανταμοιβήν των παλαιών των εκδουλεύσεων και επί σκοπώ του να εξασφαλισθή εις τας οικογενείας των σταθερός πόρος υπάρξεως, θέλουσι λάβει αμέσως εις πλήρη ιδιοκτησίαν των μέρος των ακαλλιεργήτων μεν, πλην καλλιεργησίμων εθνικών γαιών, καθ' όσον όμως δεν λαμβάνουσιν ήδη εκ του ταμείου μισθούς ενεργείας, συντάξεις, ή τροφοδοσίας». Το ίδιο δικαίωμα αποκτούσαν και οι χήρες και τα ορφανά των νεκρών αγωνιστών της Επανάστασης.

Ένα χρόνο αργότερα, το Μάιο του 1835, ο νόμος «περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών»⁹ έρχεται να επεκτείνει το δικαίωμα στην απόκτηση εθνικών γαιών σε όλους σχεδόν τους κατοίκους του ελληνικού βασιλείου (αυτόχθονες, ετερόχθονες, φιλέλληνες, ιδιοκτήτες ή μη, εργαζόμενους ή άνεργους). Ως μοναδικό όρο έθετε τη συμμετοχή στον αγώνα της Ανεξαρτησίας, είτε με την ιδιότητα του στρατιώτη, είτε μ' αυτή του πολίτη. Η διανομή των γαιών προβλεπόταν να γίνει έναντι μιας ετήσιας χρηματικής καταβολής, που ο κάτοχος όφειλε να εξοφλεί στο κράτος για μία περίοδο τριάντα έξι χρόνων.

Η υιοθέτηση αυτού του νόμου μαρτυρά τη διπλή πρόθεση της κυβέρνησης που, από τη μια, απέβλεπε στην εκτόνωση των κοινωνικών πιέσεων, και από την άλλη, στο σχηματισμό μιας τάξης μικρών ιδιοκτητών γης, πάνω στην οποία θα μπορούσε να στηριχθεί προκειμένου να αποδυναμώσει την κυριαρχία μιας ολιγάριθμης ομάδας μεγάλων γαιοκτημόνων.¹⁰ Τη βασική αυτή πρόθεση εκφράζουν και άλλοι μεταγενέστεροι νόμοι αντίστοιχου περιεχομένου, που από ό,τι φαίνεται όμως δεν κατόρθωσαν να επιτύχουν τον επιδιωκόμενο στόχο. Αυτό τουλάχιστον πιστοποιούν τόσο οι αριθμοί των διαδοχικών διανομών γαιών, όσο και η ανάγκη υιοθέτησης συμπληρωματικών νόμων και διαταγμάτων,¹¹ που οι διατάξεις του καθενός έρχονται να

9. Αναφέρεται στο J. Petropulos, *ό.π.*, σ. 438 (σημείωση 43).

10. Στο ίδιο, σ. 274.

11. Το Νόμο του Μαΐου 1835 ακολούθησαν, τα αμέσως επόμενα χρόνια, το Β.Δ. «Περί προικοδοτήσεως των φαλαγγιτών», 1/13 Ιανουαρίου 1838, το Β.Δ.

μεταβάλουν εκείνες των προηγούμενων.¹² Πράγματι, σχετικά με το ζήτημα της διανομής των εθνικών γαιών, ο Νίκος Σβορώνος γράφει: «Από τα 721.000 εκτάρια, στα οποία ανερχόταν η ολική επιφάνεια των εθνικών γαιών, μόνο 28.000 παραχωρήθηκαν ως το 1856 έναντι ετήσιας εξόφλησης, που κι αυτά άλλωστε πέρασαν στα χέρια των ισχυρών της εποχής. Από τ' άλλο μέρος, οι εθνικές γαίες που έγιναν αντικείμενο σφετερισμού, υπολογίζονται σε πάνω από 300.000 εκτάρια».¹³

Το ζήτημα της κερδοσκοπίας και του σφετερισμού των εθνικών γαιών θα αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης στην ελληνική Βουλή το Μάρτιο του 1847.¹⁴ Κατά τη διάρκεια αυτής της συζήτησης, σύμφωνα με την ομόφωνη γνώμη όσων βουλευτών πήραν το λόγο, τα μέτρα «προικοδοτήσεως» των οικογενειών και των ορφανών των αγωνιστών χαρακτηρίζονται «δίκαια», «πατρικά», «προνοητικά» και «ευεργετικά».¹⁵ Αυτό όμως που γίνεται αντικείμενο έντονης καταγγελίας και διαμαρτυρίας από μέρους των βουλευτών, είναι η παραβίαση όλων των σχετικών νόμων και διαταγμάτων που υιοθετήθηκαν από την κυβέρνηση.¹⁶ Οι βουλευτές καταγγέλλουν την κερδοσκοπική συμπεριφορά των ανθρώπων εκείνων που κυριολεκτικά «εβίασαν» και «ήρπασαν» τις γαίες, των οποίων την κατοχή είχαν χωρικοί και ορφανά, έναντι εξευτελιστικών τιμών, και έγιναν με τον τρόπο αυτό κάτοχοι συχνά ολόκληρων κωμοπόλεων.¹⁷ Στη διάρκεια της συζήτη-

«Περί παραχωρήσεως γαιών εις τους πυρπολιστάς, ναύτας και ναυκλήρους κατά το 1822», 25 Μαρτίου 1842 και ο νόμος ΡΜΔ' «Περί κληρονομικού δικαιώματος των χηρών και ορφανών των εις προικοδότησιν υπαγομένων και αποβιωσάντων στρατιωτικών και ναυτικών», 3 Οκτωβρίου 1849.

12. Εύη Καρούζου, ό.π., σ. 151.

13. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μτφρ. Αικατερίνη Ασδραχά, Αθήνα 1983, σ. 79.

14. *Πρακτικά της Βουλής*, Γ' Σύνοδος της Α' Βουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίαση 70 της 3ης Μαρτίου 1847, σ. 1081.

15. Στο ίδιο, σ. 1084.

16. Στο ίδιο, σ. 1083.

17. Στο ίδιο, σ. 1081.

σης, οι ομιλητές-βουλευτές περιγράφουν πολύ παραστατικά την απελπιστική κατάσταση στην οποία βρίσκονται τα ορφανά, που μη διαθέτοντας τα αναγκαία ποσά για την ετήσια εξόφληση των πιστωτικών τους γραμματίων, υποχρεώνονται να μεταβιβάσουν τις «γαίες» τους στους κερδοσκόπους, σε τιμές εξαιρετικά επωφελείς για τους τελευταίους.¹⁸

Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι ούτε και τα μέτρα διανομής των εθνικών γαιών μπόρεσαν να προσφέρουν κάποια ικανοποιητική απάντηση στο πρόβλημα των πολυάριθμων απόκληρων αγωνιστών. Έτσι, στα χρόνια που ακολουθούν την Ανεξαρτησία, το σοβαρό αυτό κοινωνικό πρόβλημα θα παραμένει ανοιχτό για την πολιτική ηγεσία του ελληνικού κράτους.

Άποροι και ζητιάνοι στην Αθήνα

Η νέα πρωτεύουσα, η Αθήνα του 1834, αυτή η κατεστραμμένη κωμόπολη με τους μικρούς και τους στενούς δρομίσκους γεμάτους σκουπίδια και ερείπια, που ο πληθυσμός της δεν ξεπερνά τους 10.000 κατοίκους,¹⁹ από τα πρώτα κιόλας μετεπαναστατικά χρόνια, θα μετατραπεί στο κατεξοχήν οικονομικό, διοικητικό, πολιτικό και πολιτιστικό κέντρο. Η Αθήνα θα γίνει ο τόπος συνάντησης των πλέον ετερογενών και ξένων μεταξύ τους στοιχείων, που θα δώσουν ζωή σε μια νέα κοινωνία, την οποία χαρακτηρίζει η βαθιά πολιτισμική ρήξη με το προεπαναστατικό παρελθόν της.

Στα πλαίσια της κοινωνίας αυτής που οικοδομείται μετά την Ανεξαρτησία, η εγκαθίδρυση νέων θεσμών κεντρικής διοίκησης θα ευνοήσει την ενσωμάτωση τόσο των παραδοσιακών ηγετικών ομάδων όσο και των νέων κυρίαρχων ομάδων που δημιουργούνται. Πα-

18. Στο ίδιο, σ. 1084.

19. Βλ. Ευγενία Κεφαλληναίου, «Εντυπώσεις ξένων περιηγητών από την Αθήνα στα χρόνια 1830-1834», *Νέα Εστία*, τχ. 1379 (Χριστούγεννα 1984), αφιέρωμα *Αθήνα 1834-1984*, σ. 472. Γιάννης Καιροφύλλας, *Η Αθήνα και οι Αθηναίοι*, τ. Α', Αθήνα 1983, σ. 8-10.

ράλληλα, η λειτουργία του πελατειακού συστήματος θα συμβάλει στην ανάπτυξη μιας πολυάριθμης τάξης διοικητικών και πολιτικών υπαλλήλων και στην ενίσχυση των μεσαίων και μικροαστικών στρωμάτων της πρωτεύουσας.²⁰

Ωστόσο, η νέα κοινωνική οργάνωση δεν υπήρξε το ίδιο ευνοϊκή για όλους. Ο υπό διαμόρφωση αστικός χώρος της Αθήνας γίνεται το σημείο συνάντησης και συγκατοίκησης τόσο των φιλοδοξιών όσο και της φτώχειας.²¹ Ένας μεγάλος αριθμός αγωνιστών της Επανάστασης όπως και οικογενειών των νεκρών αγωνιστών συρρέουν στην πρωτεύουσα. Άεργοι και στερημένοι από κάθε μέσο επιβίωσης, θα ζήσουν σε συνθήκες εξαιρετικής φτώχειας και θα πυκνώσουν τις γραμμές των ζητιάνων.

Πράγματι, την άφιξη του Όθωνα και της κυβέρνησής του στην Αθήνα, το Δεκέμβριο του 1834, ακολούθησε η συρροή ενός πλήθους πεινασμένων, εξαθλιωμένων, απογυμνωμένων και ξυπόλητων ανθρώπων, αναπήρων, χηρών και ορφανών σε παρόμοια κατάσταση, ανδρών, γυναικών και παιδιών που, μετά την απελευθέρωσή τους από την τουρκική αιχμαλωσία, ζητιάνευαν στους δρόμους του Ναυπλίου.²² Όλος αυτός ο κόσμος, δίχως στέγη και δουλειά, θα κατοικήσει στους δρόμους της νέας πρωτεύουσας. Η ζητιανιά, η φτώχεια και η εξαθλίωση εγγράφονται από δω και πέρα στο αθηναϊκό τοπίο.

Στα περιηγητικά κείμενα ξένων ταξιδιωτών, συναντάμε διάσπαρτες αναφορές για την παρουσία αυτών των ομάδων, που κατ'εξοχήν προέρχονταν από διάφορες περιοχές της Ελλάδας και, με τον ερχομό τους στην Αθήνα, έκαναν σπίτι τους την οδό Αιόλου, την Ερμού και την Αθηνάς, καταλάμβαναν τα πεζοδρόμια στην αγορά της πόλης και κατέφευγαν συχνά στους παλιούς οπλαρχηγούς τους, τους εγκατε-

20. Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977.

21. Costas Biris, «La société d'Athènes au temps du roi Georges I», *L'Hellénisme contemporain*, Μάρτιος-Απρίλιος 1950, σ. 146.

22. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα [1972], σ. 46.

στημένους στην Αθήνα, προκειμένου να χορτάσουν την πείνα τους.²³

Ο Μακρυγιάννης εξεγείρεται μπροστά στην εικόνα της εξαθλίωσης των ενόπλων της Επανάστασης, που «ξυπόλυτοι και γυμνοί διακονεύουν εις τα σοκάκια»,²⁴ που «πέθαιναν εις τα παλιοκλήσια, [...] από την πείνα κι' από το κρύον»,²⁵ που «καθημερινώς τον καταβασάνιζαν γυρεύοντάς του ελεημοσύνη». ²⁶ Στα απομνημονεύματά του, εκφράζει έντονα την αγανάκτηση και την οργή του και ασκεί βίαιη κριτική στους κατόχους της πολιτικής εξουσίας: «Οι ακαθαρσίες της Κωνσταντινόπολης και της Ευρώπης καρότζες, μπάλους, πολυτέλειες, λούσια πλήθος. Αυτήνοι αφεντάδες μας κι' εμείς είλωτες τους. Πήραν τα καλύτερα υποστατικά, τις καλύτερες θέσες, τους σπιτότοπους, στα υπουργεία βαριούς μιστούς· δανείζουν τα χρήματά τους δυο και τρία τα εκατό τον μήνα, παίρνουν υποθήκες — σ' ένα χρόνο και λιγότερον κάνει δέκα το παίρνει ένα· γίνηκαν όλοι 'διοχτήτες». Ενώ «οι αγωνισταί και χήρες των σκοτωμένων κι' αρφανά παιδιά τους κι' εκείνοι οπού θυσιάσαν το δικόν τους στα δεινά της πατρίδος ας γκεζερούν εις τους δρόμους ξυπόλυτοι και ταλαιπωρεμένοι κι' ας λένε "ψωμάκι"». ²⁷

Η προσταγή για δικαιοσύνη, που διατρέχει τα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη, επικεντρώνεται και εξάίρεται ²⁸ στο πρόβλημα εκείνων που, από «νοιικοκυραίοι», πριν την Επανάσταση, «έμειναν στη συνέχεια διακονιαραίοι». ²⁹ Αυτό που πάνω από όλα απασχολεί τον Μακρυγιάννη, σχεδόν αποκλειστικά, είναι τα «δικαιώματα» των αγωνιστών, η προστασία και η αποκατάστασή τους. ³⁰ Στα κείμενά

23. Γ. Καιροφύλλας, ό.π., σ. 20.

24. Μακρυγιάννης, ό.π., σ. 205.

25. Στο ίδιο, σ. 209.

26. Στο ίδιο, σ. 260.

27. Στο ίδιο, σ. 219.

28. Σπύρος Ασδραχάς, «Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος. Το ιστορικό της εικονογραφίας του Αγώνα», *Ελληνική κοινωνία και οικονομία (ΙΗ' και ΙΘ' αιώνες)*, Αθήνα 1982, σ. 321.

29. Μακρυγιάννης, ό.π., σ. 46.

30. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, Αθήνα 1986, σ. 16.

του αντανακλάται «ο ηττημένος και βουβός κόσμος» τους³¹ απέναντι στις κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές μεταβολές των πρώτων χρόνων του νεοελληνικού κράτους. Απέναντι στο νέο σύστημα πολιτικής εξουσίας, ο λόγος του Μακρυγιάννη εκφράζει το έντονο συναίσθημα του αποκλεισμού των αγωνιστών από το πεδίο εκείνο όπου θεσμοθετείται η νέα πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα. Αλλά ο λόγος αυτός «δεν αντιπροσωπεύει πια την οπτική μιας κοινωνικής κατηγορίας, που ορίζει την ταυτότητά της στο πεδίο της πρακτικής και των ανταγωνισμών· γίνεται ο λόγος του “πατριδοφύλακα” [...]. Εκείνο που ο “πατριδοφύλακας” υπερασπίζεται δεν είναι πια η θέση του στο πλέγμα των σχέσεων της παραδοσιακής δομής, αλλά η ίδια η παραδοσιακή δομή, ως ολότητα».³²

Κατά τη διάρκεια των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων, στο βαθμό που τα ηρωικά επεισόδια του πρόσφατου αγώνα της Ανεξαρτησίας διατηρούσαν ακόμη τη ζωντάνια τους και παρέμεναν ενεργά στη συλλογική μνήμη, η Επανάσταση του 1821 αποτελούσε πράγματι πηγή εθνικής υπερηφάνειας και μπορούσε να «προσφέρει στους δυσαρεστημένους από τη νόθα κατάσταση των ημερών τους μια εμπειρία γνησιότητας».³³ Ωστόσο, οι δυσάρεστες συνέπειες που είχε η Επανάσταση στη ζωή όσων από τους στρατιώτες της επέζησαν, καθώς και στη ζωή των χηρών και των ορφανών των νεκρών, απείχαν πολύ από το να γίνονται αντιληπτές με τον ίδιο τρόπο.

Μέσα στα πλαίσια της νέας οργάνωσης της ελληνικής κοινωνίας, όπου η ρήξη με τις παραδοσιακές της ρίζες οδηγεί σε μια επιταχυνόμενη δυτικοποίηση της καθημερινής ζωής, η παρουσία των ζητιάνων που συναθροίζονται σε «στίφη» στην οδό Πειραιώς³⁴ και περιφέρονται

31. Νίκος Θεοτοκάς, «Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη», *Τα Ιστορικά* 4 (Δεκέμβριος 1985), σ. 276.

32. Στο ίδιο, σ. 289.

33. Mario Vitti, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα 1980, σ. 45.

34. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 141, βασιλική διαταγή, χ.χ.

στην αγορά και τους δρόμους της Αθήνας, είναι αμφίβολο κατά πόσο μπορεί να συνυπάρξει με εκείνη των «εξευρωπαϊσμένων» Ελλήνων, που είναι φορείς αστικών ιδεών, αξιών, τρόπων ζωής, κοινωνικών σχέσεων και νέων προτύπων κοινωνικής συμπεριφοράς. Πώς αλήθεια, μέσα σ' αυτή την αθηναϊκή κοινωνία, όπου οι αστοί και μικροαστοί κάτοικοί της θέλουν να απαλλαχούν γρήγορα από το παρελθόν τους για να μοιάσουν στους «κομψούς των μεγάλων πρωτευουσών»,³⁵ θα μπορούσε να γίνει ανεκτό το θέαμα της περιφερόμενης εξαθλίωσης που εκφράζεται ανάγλυφα στα πρόσωπα των ζητιάνων;

Πώς πλάι στους «εξευρωπαϊσμένους» Έλληνες, που κντύνονται ευρωπαϊκά και καβαλλάνε σε άλογα με εγγλέζικη σέλα, μιλάνε την καθαρεύουσα, ξαίρουν τα γαλλικά και συχνά πολλές άλλες γλώσσες, μοιάζουν με όλους τους λαούς της Ευρώπης, [που] οι γυναίκες τους είναι κυρίες που φέρνουν τα φουστάνια τους από το Παρίσι»,³⁶ θα μπορούσαν να συνταιριάξουν οι φυσιογνωμίες των εξαθλιωμένων ζητιάνων;

Έτσι, η επαιτεία, προϊόν των κοινωνικών μεταβολών που ακολούθησαν την Επανάσταση και ορατή πλέον πραγματικότητα μέσα στο νέο αστικό τοπίο της ελληνικής πρωτεύουσας, αναγορεύεται σε κοινωνικό πρόβλημα που επιζητά τη λύση του.

Για την αντιμετώπισή του, η κεντρική εξουσία θα ακολουθήσει μια διπλή στάση. Το ζεύγος καταστολή-πρόνοια αποτελεί το κλειδί για να κατανοήσουμε τις απόπειρες που έγιναν, από μέρους της, κατά τη διάρκεια των πρώτων μετεπαναστατικών δεκαετιών, προκειμένου να περιοριστεί ο αριθμός των ζητιάνων. Από τη μια, μέσω της εγκαθίδρυσης ενός θεσμικού οπλοστασίου και της εφαρμογής συγκεκριμένων διοικητικών και αστυνομικών μέτρων, και από την άλλη, κυρίως, μέσω της πρόνοιας που προσλαμβάνει τη μορφή της παροχής ισχών χρηματικών βοηθημάτων, η κεντρική εξουσία επιχειρεί την εξαφάνιση του φαινομένου της επαιτείας. Ενεργώντας

35. Amedée Britch, *La jeune Athènes*, Παρίσι 1910, σ. 176.

36. Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος, Η σύγχρονη Ελλάδα 1854*, μτφρ. Α. Σπήλιου, Αθήνα χ.χ., σ. 54.

όμως είτε με τον ένα είτε με τον άλλο τρόπο θα εγκαινιάσει μια πολιτική κοινωνικού αποκλεισμού των ζητιάνων και των φτωχών³⁷ και θα συμβάλει στη δημιουργία μιας διαφορετικής κατηγορίας πολιτών.

Η καταστολή της επαιτείας

Προς την καταστολή της επαιτείας προσανατολίζονται οι διατάξεις του ΙΓ' κεφαλαίου του Ποινικού Νόμου του 1834, ο οποίος υπήρξε έργο του Βαυαρού Λουδοβίκου Μάουρερ. Σύμφωνα με τις διατάξεις αυτού του κεφαλαίου που φέρει τον τίτλο «Φυγοπονία, επαιτεία, αγυρτεία και γοητεία», τιμωρούνται με κράτηση το πολύ δύο εβδομάδων άτομα που δεν είναι «αποκαταστημένα» και δεν μπορούν να αποδείξουν ότι διαθέτουν επαρκή και μη αντιτιθέμενα στο νόμο και τα χρηστά ήθη μέσα διατροφής, και τα οποία, μετά από προτροπή των αρχών, δεν επιδίδονται ούτε σε κάποια «υπηρεσία» ούτε και σε οποιαδήποτε άλλη σταθερή εργασία. Όσοι συλλαμβάνονται να διαπράττουν «κατ' εξακολούθηση» τα παραπάνω αδικήματα, υποβάλλονται σε ιδιαίτερη αστυνομική επιτήρηση (άρθρ. 661). Οι ίδιες ποινές προβλέπονται για όσους ζητιανεύουν οι ίδιοι, διδάσκουν και αποστέλλουν στην επαιτεία παιδιά ή δεν αποτρέπουν από την επαιτεία πρόσωπα που υπάγονται στην εξουσία τους ή των οποίων έχουν την επιμέλεια (άρθρ. 662). Πολύ μεγαλύτερες ποινές (κράτηση από 8 ημέρες μέχρι 6 εβδομάδες) προβλέπονται για εκείνους που ζητιανεύουν κατά τη διάρκεια της νύχτας ή στο εσωτερικό των σπιτιών ή σε ομάδες τριών ή περισσότερων ατόμων, είτε μεταχειριζόμενοι απειλές, είτε προφασιζόμενοι ψεύτικες πληγές και ασθένειες (άρθρ. 663).

37. Για μια ανάλογη απόπειρα κοινωνικού αποκλεισμού και περιθωριοποίησης των ζητιάνων μέσω της καταστολής στο Παρίσι του 18ου αιώνα βλ. Arlette Farge, «Ο ζητιάνος, ένας περιθωριακός; (Οι αντιστάσεις στους ραβδούχους του Νοσοκομείου στο Παρίσι του 18ου αιώνα)», *Οι περιθωριακοί και οι αποκλεισμένοι στην ιστορία*, συλλογικό έργο υπό τη διεύθυνση του Bernard Vincent, μτφρ. Μιχάλης Καραχάλιος - Καίτη Λεύκα, Αθήνα 1988.

Οι «αγύρτες», όσοι δηλαδή περιπλανώνται από πόλη σε πόλη στερούμενοι μόνιμης κατοικίας, νόμιμης απασχόλησης και παραδεκτών μέσων διατροφής, αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία «εγκληματιών» και τιμωρούνται και αυτοί με κράτηση (άρθρ. 664). Τέλος, ειδική τιμωρία, η οποία συνίσταται σε κράτηση από δύο έως τρεις μήνες, επιφυλάσσεται στους «φυγοπόνους», τους επαίτες, τους αγύρτες και τους «γόητες»,³⁸ κάθε φορά που συλλαμβάνονται είτε μεταμφιεσμένοι «δια προσωπείου, μελανώσεως του προσώπου, ψευδοπώγωνος ή τούτων άλλων μέσων, ενδυόμενοι ψευδή στολήν ή εμφανίζοντες πλαστήν προσταγήν της αρχής» (άρθρ. 366), είτε να οπλοφορούν ή να έχουν μαζί τους κλειδιά ή άλλα ύποπτα εργαλεία, ή ακόμη χρηματικό ποσό μεγαλύτερο των 50 δραχμών, ή αντικείμενα ίσης αξίας των οποίων δεν μπορούν να αποδείξουν τη νόμιμη απόκτηση (άρθρ. 666).

Είναι φανερό ότι οι παραπάνω διατάξεις του Ποινικού Νόμου σηματοδοτούν την απόπειρα ποινικοποίησης ενός τρόπου ζωής και μιας κοινωνικής συμπεριφοράς που βρίσκονται στους αντίποδες του κυρίαρχου προτύπου.

Η αναγόρευση της επαιτείας και της περιπλάνησης σε ποινικά αδικήματα που τιμωρούνται με ποινές, λειτουργεί ως μέσο εκφοβισμού και αποτροπής από πρακτικές αντιτιθέμενες στις κυρίαρχες στο κοινωνικό στερέωμα της εποχής. Σε εκείνες, δηλαδή, που αποτελούν έκφραση των ανώτερων στρωμάτων της πρωτεύουσας και που οι Αθηναίοι μικροαστοί υιοθετούν στην προσπάθειά τους για κοινωνική αναρρίχηση.

Έτσι, η περιπλάνηση, η μη κατοχή μόνιμης κατοικίας, σταθερής και νόμιμης εργασίας μετατρέπονται σε αξίες εχθρικές προς τον καθωσπρεπισμό, την καλή φήμη και την αξιοπρέπεια, που αποτε-

38. «Γόης» χαρακτηρίζεται εκείνος ο οποίος ασχολείται «εις το να πλανά άλλους δια νομιζομένων θαυμάτων, δια μαγειών ή εξορκισμών, δια σημειομαντείας ή ονειροκρισίας, προφητείας, θησαυρωρυχείας, χρυσοποιίας και άλλων παρομοίων γοητειών» (άρθρ. 665).

λούν την απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγματοποίηση του ονείρου της κοινωνικής επιτυχίας και ανέλιξης.

Επιπλέον, η παραπάνω διαδικασία ποινικοποίησης τίθεται σε λειτουργία μέσω του καθορισμού μιας σειράς αναγνωρίσιμων χαρακτηριστικών, με βάση τα οποία εύκολα κανείς μπορεί να ταυτιστεί με τη νέα «διαφορετική» κοινωνική κατηγορία, που γεννιέται μέσα από την ίδια τη διαδικασία καθορισμού της. Έτσι, η «φυγοπονία, επαιτεία, αγυρτεία και γοητεία» αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα όσων συγκροτούν την κατηγορία των «φυγοπόνων, επαιτών, αγυρτών και γοήτων».

Μπορούμε συνεπώς να υποστηρίξουμε ότι είναι το βλέμμα με το οποίο ο κυρίαρχος λόγος παρατηρεί την καθημερινή συμπεριφορά των «άλλων», εκείνο που δημιουργεί αυτή την «άλλη» συμπεριφορά. Μέσα στο βλέμμα αυτό δεν υπάρχει θέση για αποκλίσεις ή διαφοροποιήσεις, στο βαθμό που στηρίζεται σε ένα υποτιθέμενο «αλάθητο» κριτήριο: εκείνο που βλέπει, σκέπτεται, κατατάσσει, ασκεί κριτική, κρίνει, ταυτίζει τελικά τα άτομα με τη θέση που κατέχουν στην κοινωνική ιεραρχία. Σαν, ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνική του θέση, «να μην υπήρχε ένας χώρος δικός του, όπου σκέπτεται, προτιμά, ασκεί κριτική, αποδέχεται, αρνείται, επιδοκιμάζει».³⁹

Μέσα σ' αυτή την ιδεολογική στάση, που πολύ σύντομα επρόκειτο να υλοποιηθεί με τη λήψη συγκεκριμένων κατασταλτικών μέτρων, είναι ευδιάκριτη η έκφραση «μιας ατμόσφαιρας υλικής και πνευματικής ανασφάλειας [...] που βλέπει με δυσπιστία όλους εκείνους που, συνειδητά ή ασυνείδητα, μοιάζουν να απειλούν την εύθραυστη κοινωνική ισορροπία»⁴⁰ των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων.

Φαίνεται να διαγράφεται έτσι η κυρίαρχη εικόνα μιας κοινωνίας που έχει ανάγκη σταθερότητας και επιδιώκει την εγκαθίδρυση των ορίων της. Υπό το πρίσμα αυτό, η κοινωνική απόρριψη των «περιθω-

39. Arlette Farge, *La vie fragile. Violence, pouvoirs et solidarités à Paris au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1986, σ. 63.

40. Jacques Le Goff, «Οι περιθωριακοί στη μεσαιωνική Δύση», *Οι περιθωριακοί και οι αποκλεισμένοι στην ιστορία*, ό.π., σ. 27.

ριακών» της, μπορεί να γίνει κατανοητή ως μια απόπειρα μετάθεσης στο πρόσωπό τους των δικών της φόβων. Με αυτή την έννοια, οι ζητιάνοι εμφανίζονται σαν ένας καθρέφτης⁴¹ της νεοελληνικής κοινωνίας, μέσα στον οποίο μπορούμε να διακρίνουμε τον αντικατοπτρισμό των φόβων της.

Στο αστικό πλαίσιο της Αθήνας όπου «με τη γενίκευση της μισθωτής εργασίας ο χρόνος γίνεται χρήμα και η εργασία καθορίζεται πλέον από την πειθαρχία του ωρολόγιου χρόνου»,⁴² δεν μπορούσε παρά να φαίνεται παράδοξη η παρουσία ανθρώπων που, δίχως απασχόληση και καμιά πειθαρχία, περιπλανιόνταν στους δρόμους της πρωτεύουσας.⁴³ Οι μορφές των ζητιάνων και των εξαθλιωμένων θα αρχίσουν να προβάλλουν ανησυχητικές και η συμπεριφορά τους ύποπτη και επικίνδυνη. Έτσι, προκειμένου να αντιμετωπιστεί αυτή η εν δυνάμει πηγή αναταραχής και αταξίας, η κεντρική εξουσία θα κάνει χρήση κατασταλτικών μεθόδων.

Κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους εγκαθιδρύεται ένα θεσμικό οπλοστάσιο που αποβλέπει στη ρύθμιση ζητημάτων σχετικών με την επιβολή της τάξης στην πόλη και με την υγεία του πληθυσμού της. Πολυάριθμοι νόμοι, βασιλικά διατάγματα και διαταγές που υιοθετήθηκαν κατά τη διάρκεια

41. Bernard Vincent, «Πρόλογος» στο *Οι περιθωριακοί και οι αποκλεισμένοι στην ιστορία*, ό.π., σ. 17.

42. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα (1833-1907)*, Αθήνα 1987, σ. 42.

43. Σύμφωνα με τον Jacques Le Goff, στα πλαίσια των δυτικών κοινωνιών, η διαδικασία περιθωριοποίησης εμφανίζεται σε στενή συνάρτηση με την αναβάθμιση της εργασίας. Από τον 18ο αιώνα και μετά, όταν η εργασία μετατρέπεται σε κυρίαρχη κοινωνική αξία, αρχίζει παράλληλα να τίθεται σε λειτουργία και η διαδικασία κοινωνικής απόρριψης των περιθωριακών· βλ. Jacques Le Goff, «Οι περιθωριακοί στη μεσαιωνική Δύση», ό.π., σ. 28. Για μια προβληματική της σχέσης ανάμεσα στην εργασία και την έννοια του «άχρηστου κοινωνικά» βλ. επίσης Bronislaw Geremek, *Truands et misérables dans l'Europe moderne (1350-1600)*, Παρίσι 1980.

αυτής της περιόδου, παρόλο που οι περισσότεροι απ' αυτούς έμειναν ανεφάρμοστοι, μαρτυρούν την εκδήλωση ενός νέου ενδιαφέροντος σχετικά με τον καθορισμό και την οργάνωση του αστικού πλαισίου ζωής στην Αθήνα.

Την επιτήρηση όπως και το έργο της εξυγίανσης της πρωτεύουσας ανέλαβαν δύο νέοι θεσμοί: το Υπουργείο των Εσωτερικών και οι δημοτικές αρχές μέσω της δημοτικής αστυνομίας.

Το έργο της επιτήρησης των ζητιάνων επιτελείται από τη δημοτική αστυνομία. Ανάμεσα στις πολυάριθμες αρμοδιότητές της για τη διατήρηση της τάξης στην πόλη,⁴⁴ η δημοτική αστυνομία επιφορτίζεται και με την καταστολή της επαιτείας στους δρόμους της πρωτεύουσας. Καθήκον της είναι η απαγόρευση της διαμονής των ζητιάνων σε δημόσιους χώρους, η ιδιαίτερη επιτήρηση εκείνων που προέρχονται από άλλες περιοχές της χώρας, η σύλληψη και αποπομπή τους πίσω στις κοινότητες καταγωγής τους. Ακόμη, ο εξαναγκασμός σε εργασία όσων ζητιάνων είναι ικανοί να εργαστούν.⁴⁵

Παράλληλα με τη θεσμική ρύθμιση που ανέθετε την επιτήρηση των ζητιάνων στη δημοτική αστυνομία, το Υπουργείο Εσωτερικών επιφορτίζεται και αυτό με το έργο της εξάλειψης της παραφωνίας που αποτελούσαν οι εξαθλιωμένοι περιπλανώμενοι ζητιάνοι. Όλα τα «περί ψωμοζητών και αγυρτών», τα «περί πτωχών και τα προς περίθαλψιν των πενιτευόντων συστηθησόμενα καταστήματα»,⁴⁶ ζητήματα που θεωρούνται άμεσα συνδεδεμένα με «την διατήρησιν της κοινής ησυχίας και ευταξίας» και με ό,τι γενικότερα αφορά «τα της δημοσίου ασφαλείας», αποτελούν αρμοδιότητα του Υπουργείου Εσωτερικών.

Για λόγους, λοιπόν, που υπαγορεύει η δημόσια τάξη και ασφάλεια αλλά και ο ευπρεπισμός της πρωτεύουσας, θα οργανωθεί από το

44. Βλ. άρθρ. 45 και επόμενα του Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836 (12 Ιανουαρίου 1837) «Περί δημοτικής αστυνομίας», *Ε.τ.Κ.* 85 (31 Δεκεμβρίου 1836).

45. Στο ίδιο, άρθρ. 46.

46. Β.Δ. «Περί του σχηματισμού και της αρμοδιότητος της επί των Εσωτερικών Γραμματείας», 3/15 Απριλίου 1833.

παραπάνω Υπουργείο η απομάκρυνση των ζητιάνων από τους δρόμους της Αθήνας, μέσω της λήψης συγκεκριμένων πρακτικών μέτρων.

Με βάση τη σχετική αλληλογραφία ανάμεσα στο Υπουργείο των Εσωτερικών και τον Όθωνα, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις απόπειρες που έγιναν τα χρόνια 1835-1837 με στόχο τον περιορισμό του αριθμού των «ψωμοζητών».

Το Δεκέμβριο του 1835, σε διαταγή του Όθωνα προς το Υπουργείο των Εσωτερικών, διαβάζουμε: «Αφού ήρχισεν η δριμύτης του χειμῶνος, εφάνη εις την πρωτεύουσαν πλήθος πτωχών, οίτινες φαίνεται ότι συνέτρεξαν απ' όλα τα μέρη του Βασιλείου». ⁴⁷ Η βασιλική διαταγή τονίζει ότι όλοι αυτοί οι επαίτες πρέπει να σταλούν αμέσως στους τόπους καταγωγής τους, και ακόμη να δοθούν αυστηρές οδηγίες στις αστυνομικές αρχές του κράτους, για την απαγόρευση έκδοσης διαβατηρίων σ' αυτά τα άτομα. ⁴⁸ Αναφέρει ακόμη, ότι είναι χρέος του δήμου της Αθήνας να προνοήσει για τους φτωχούς του και να εμποδίσει έτσι την «ψωμοζητείαν» στους δρόμους της πόλης.

Το τελευταίο αυτό σημείο της βασιλικής διαταγής αποτελεί αναμφίβολα ένα είδος υπενθύμισης προς τη δημοτική αρχή των υποχρεώσεων της απέναντι στον άπορο πληθυσμό της. Πράγματι, σύμφωνα με το Νόμο «περί Δήμων», οι δημοτικές αρχές όφειλαν να παρέχουν στους κατοίκους του δήμου, «εις περίπτωσιν ενδείας και αποδεδειγμένης ανικανότητος του εργάζεσθαι, την απαιτούμενην περίθαλψιν». ⁴⁹

47. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 141, βασιλική διαταγή, «Περί προνοίας δια τους πτωχούς», 22 Δεκεμβρίου 1835 (3 Ιανουαρίου 1836).

48. Δικαίωμα έκδοσης διαβατηρίων είχαν οι κοινοτικές και αστυνομικές αρχές. Η κατοχή διαβατηρίου ήταν υποχρεωτική για όποιον ήθελε να ταξιδέψει στο εσωτερικό της χώρας και όφειλε να το ανανεώνει κάθε χρόνο. Στο διαβατήριο, εκτός από τα στοιχεία ταυτότητας, σημειώνονταν λεπτομερώς και τα φυσικά χαρακτηριστικά του κατόχου («ανάστημα, τρίχες, οφρύδια, οφθαλμοί, μέτωπον, στόμα, μύτη, πώγων, πρόσωπον» κλπ.)· βλ. Β.Δ. «Περί των εσωτερικών του Κράτους διαβατηρίων», 28 Μαρτίου 1835, *Ε.τ.Κ.* 24 (20 Μαΐου 1835).

49. Άρθρο 11 του Νόμου «Περί Δήμων», 27 Δεκεμβρίου 1833 (8 Ιανουαρί-

Φαίνεται, ωστόσο, ότι η απομάκρυνση των ζητιάνων δεν ήταν μια τόσο εύκολη και απλή υπόθεση, που θα μπορούσε να επιλυθεί με την έκδοση μιας βασιλικής διαταγής. Έτσι, τέσσερις μήνες αργότερα, μια νέα βασιλική διαταγή αναφέρεται και πάλι στο ζήτημα των φτωχών: «Μολονότι εξεδόθη η διαταγή από 22 Δεκεμβρίου 1835 (3 Ιανουαρίου 1836), οι δρόμοι των Αθηνών είναι γεμάτοι από ψωμοζήτας και κατά μέρος από κολοβωμένους», των οποίων η θέα «προξενεί αηδίαν και επαπειλεί τας εγκύους γυναίκας με βλαβερά συμπτώματα».⁵⁰

Μπροστά σ' αυτή την κατάσταση, ο τόνος ανεβαίνει, γίνεται πολύ πιο αυστηρός και επιτακτικός. Αυτό που απαιτείται είναι η άμεση εκτέλεση της διαταγής, «ευτός εντός οκτώ ημερών επί προσωπική ευθύνη του Γραμματέως»,⁵¹ και η κοινοποίηση της εκτέλεσής της. Συγχρόνως, ζητούνται εξηγήσεις για τη μη εφαρμογή της προηγούμενης διαταγής, καθώς και η υπόδειξη των υπευθύνων.

Στην απολογητική του απάντηση,⁵² το Υπουργείο Εσωτερικών εκθέτει πράγματι τους λόγους για τους οποίους καθυστέρησε η εφαρμογή της προηγούμενης διαταγής. Καταρχήν, υπογραμμίζει ότι αυτή κοινοποιήθηκε στο διευθυντή της Επαρχίας Αττικής στις 28 Δεκεμβρίου 1835, ενώ την ίδια ημέρα στάλθηκε εγκύκλιος προς τους νομάρχες του κράτους, η οποία περιείχε οδηγίες τόσο για την απαγόρευση έκδοσης διαβατηρίων σε ζητιάνους που είχαν την πρόθεση να έρθουν στην Αθήνα, όσο και προτροπές προς τις κοινότητες για τη λήψη μέτρων πρόνοιας για τους φτωχούς τους.

ου 1834), *Ε.τ.Κ.* 3 (10 Ιανουαρίου 1834). Την ίδια υποχρέωση, σε περιφερειακό επίπεδο, είχαν αναλάβει και οι Νομάρχες: βλ. Β.Δ. «Περί της αρμοδιότητος των Νομαρχών, και περί της κατά τας Νομαρχίας υπηρεσίας», 26 Απριλίου/8 Μαΐου 1833, *Ε.τ.Κ.* 17 (4/16 Μαΐου 1833).

50. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 141, βασιλική διαταγή «Περί των πτωχών», 11/23 Απριλίου 1836.

51. Στο ίδιο.

52. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 141, «Sur les mendiants», 19 Απριλίου 1836.

Στη συνέχεια, το Υπουργείο Εσωτερικών αναφέρει ότι, επειδή μερικές ημέρες μετά την κοινοποίηση της διαταγής στο διευθυντή της Επαρχίας Αττικής υπήρχαν ακόμη ζητιάνοι στους δρόμους της πρωτεύουσας, του ζητήθηκαν εξηγήσεις. Ο τελευταίος διαβεβαίωσε το υπουργείο ότι αυτός μεν απομάκρυνε από την πρωτεύουσα τους ζητιάνους τους προερχόμενους από άλλες κοινότητες του κράτους, ο δήμος όμως της Αθήνας, λόγω έλλειψης των απαραίτητων μέσων, αδυνατούσε να αναλάβει την περίθαλψη των δικών του ζητιάνων, και τέλος ότι, σύμφωνα με έκθεση του δημάρχου της Αθήνας, η καθυστέρηση στην εφαρμογή των προβλεπομένων μέτρων θα έπρεπε να αποδοθεί στη δημοτική αστυνομία, η οποία είχε αναλάβει την εκτέλεσή τους.

Στην παραπάνω απάντηση διαγράφεται καθαρά η εικόνα ενός διοικητικού μηχανισμού που τέθηκε σε λειτουργία με στόχο την απομάκρυνση των ζητιάνων από τους δρόμους της πρωτεύουσας. Ο έπαρχος Αττικής, ο δήμος της Αθήνας, η δημοτική της αστυνομία, οι νομάρχες και οι άλλες κοινότητες του κράτους κινητοποιήθηκαν για την επίλυση του ζητήματος. Συγχρόνως, όμως, αυτό που διαπιστώνει κανείς είναι ο χαρακτηριστικός τρόπος μεταβίβασης ευθυνών από την κορυφή της διοικητικής πυραμίδας προς τη βάση της, γιατί κανείς προφανώς δεν ήθελε να αναλάβει τις συνέπειες μιας εκκαθαριστικής επιχείρησης που απέτυχε.

Σε κάθε περίπτωση, είναι πολύ πιθανό, μετά τις αυστηρές βασιλικές διαταγές που δόθηκαν, ο νομάρχης Αττικής να έλαβε πράγματι όλα τα αναγκαία μέτρα προκειμένου να αποτρέψει την επάνοδο των ζητιάνων των άλλων κοινοτήτων στην πρωτεύουσα. Είναι ακόμη πιθανό, ο δήμος της Αθήνας, μέσω της παροχής ενός μικρού βοηθήματος στους φτωχούς του, να πέτυχε μια μικρή έστω μείωση του αριθμού των ζητιάνων. Αυτό τουλάχιστον υποστηρίζει το Υπουργείο Εσωτερικών σε έκθεσή του προς τον Όθωνα, τον Ιανουάριο του 1837.⁵³

53. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 141, «Sur les mendiants», 27 Ιανουαρίου 1837.

Ωστόσο, το φαινόμενο της ζητιανιάς δεν εξέλιπε. Οι απόπειρες των δημοσίων αρχών δεν ευοδώθηκαν. Προσέκρουσαν σ' έναν πολύ πιο ισχυρό εχθρό: την εξαιρετικά μεγάλη φτώχεια και εξαθλίωση, που παρεμπόδισαν την επίτευξη του επιθυμητού αποτελέσματος, την οριστική δηλαδή καταστολή της επαιτείας.

Πράγματι, περίπου μια δεκαετία αργότερα, το 1849, το θέμα των ζητιάνων και των απόρων επανέρχεται στην επικαιρότητα με την ευκαιρία μιας συζήτησης στη Βουλή σχετικά με τη μετατροπή του καθεστώτος της αστυνομίας, από δημοτική που ήταν έως τότε, σε διοικητική. Δύο ήταν οι απόψεις που εκφράστηκαν κατά τη διάρκεια αυτής της συζήτησης. Σύμφωνα με την πρώτη, που υποστηρίχθηκε από τον υπουργό εσωτερικών Γ. Γλαράκη,⁵⁴ η αδυναμία της δημοτικής αστυνομίας της Αθήνας στην εγκαθίδρυση της τάξης και ασφάλειας στο εσωτερικό της πόλης, καθιστούσε αναπόφευκτη τη μετατροπή της σε διοικητική.

Αυτή όμως η ανεπάρκεια, που παρατηρείται στο έργο της δημοτικής αστυνομίας, οφείλεται σε έλλειψη των απαραίτητων νομοθετικών και οικονομικών μέσων από μέρους της, απαντούν οι βουλευτές που ευνοούν τη διατήρηση του σώματος της δημοτικής αστυνομίας. Κατά συνέπεια, προσθέτουν πάντοτε οι ίδιοι, την ολοκληρωτική ευθύνη φέρει η κεντρική εξουσία, στο μέτρο που δεν έθεσε στη διάθεση της δημοτικής αστυνομίας τα αναγκαία εκείνα μέσα που θα της επέτρεπαν μια πιο αποτελεσματική επιτήρηση της πρωτεύουσας.⁵⁵

Αυτό που διαφαίνεται καθαρά στην παραπάνω συζήτηση, είναι η ομοφωνία καταρχήν του κοινοβουλευτικού κόσμου ως προς την ανάγκη επιτήρησης της πρωτεύουσας. Το ερώτημα στο οποίο καλούνταν κυρίως να απαντήσουν οι βουλευτές ήταν: ποιος μπορούσε να εγγυηθεί την καλύτερη και πιο αποτελεσματική επιτήρηση της πρωτεύου-

54. Σχετικά με την έκθεση του Γ. Γλαράκη βλ. *Πρακτικά της Βουλής*, Ε' Σύνοδος της Β' Βουλευτικής περιόδου, Συνεδρίαση ΜΓ' της 18 Φεβρουαρίου 1849, σ. 521.

55. *Πρακτικά της Βουλής*, Ε' Σύνοδος της Β' Βουλευτικής περιόδου, Συνεδρίαση ΜΗ' της 25 Φεβρουαρίου 1849, σ. 617.

σας; η κεντρική εξουσία μέσω της διοικητικής αστυνομίας ή ο δήμος μέσω της δημοτικής αστυνομίας; Στην πραγματικότητα, βέβαια, στη διαμάχη αυτή υποκρύπτεται ένας ανομολόγητος ανταγωνισμός ανάμεσα σε δύο θεσμούς που διαφιλονικούν, ο καθένας για λογαριασμό του, τον έλεγχο του αστικού χώρου. Ο ανταγωνισμός αυτός εκφράζει πιθανότατα μια βαθύτερη σύγκρουση ανάμεσα στην επιθυμία ενίσχυσης της κεντρικής εξουσίας και την υπεράσπιση των δημοτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, που έτσι κι αλλιώς είχαν ήδη σημαντικά περιοριστεί στα πλαίσια του νέου συστήματος διοικητικής οργάνωσης που επιβλήθηκε από το οθωνικό καθεστώς.

Το ζήτημα των απόρων θα εμπλακεί στην υπόθεση αυτής της φιλονικίας, για να αποτελέσει ένα πρόσφορο πεδίο στην ανάπτυξη της απαραίτητης επιχειρηματολογίας και τη στήριξη των αντιτιθέμενων απόψεων. Η παρουσία των απόρων, κατά κοινή παραδοχή, περικλείει εν δυνάμει μια μεγαλύτερη ή μικρότερη απειλή κατά της δημόσιας τάξης και ασφάλειας.

Οι υπέρμαχοι της διατήρησης της δημοτικής αστυνομίας υποστηρίζουν ότι είναι χρέος της αστυνομίας «να επιβλέπει τους υπόπτους, να καταδιώκει ποινικώς τους φαυλοβίους [...], να προνοεί υπέρ της ηθικής βελτιώσεώς των δια συνδρομής απόρων, δι' ευρέσεως έργου υπέρ των αέργων, δια να μη περιφέρονται λιμώττοντες και αργοί και καταφεύγωσιν εκ τούτου εις πράξεις ατίμους και εγκληματικές». ⁵⁶ Παράλληλα, όμως, επιχειρούν να μετριάσουν την εικόνα ανασφάλειας, τον κίνδυνο και την απειλή που μπορεί να αντιπροσωπεύουν οι άποροι, επειδή γνωρίζουν καλά ότι εκείνο το οποίο διακυβεύεται, σε αυτή την πολιτική αντιπαράθεση, είναι η απόρριψη ενός νομοσχεδίου που αποτελεί γι' αυτούς κατάφορη παραβίαση ενός «μεγάλου ιερού δικαιώματος» του δήμου και ουσιαστική κατάργηση της αρχής «να επιτηρή ο δήμος τον δήμον». ⁵⁷

Ανεξάρτητα από το αν το νομοσχέδιο που προέβλεπε τη μετα-

56. Στο ίδιο, σ. 618.

57. Πρακτικά της Βουλής, Ε' Σύνοδος της Β' Βουλευτικής περιόδου, Συνεδρίαση ΜΘ' της 26 Φεβρουαρίου 1849, σ. 641.

τροπή της δημοτικής αστυνομίας σε διοικητική ψηφίστηκε τελικά, και έτσι η επιτήρηση των απόρων και η καταστολή της επαιτείας στην πρωτεύουσα πέρασε από τα χέρια του δήμου στην κεντρική εξουσία,⁵⁸ εκείνο που αξίζει ίσως να υπογραμμιστεί, είναι η διαφοροποίηση που στο μεταξύ πραγματοποιήθηκε σχετικά με το ζήτημα των απόρων. Οι «επαίτες, οι φυγόπονοι και αγύρτες» των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων μετατράπηκαν μέσα σε μια δεκαετία σε «φαυλόβιους» και «μικρούς κακούργους». Από την καταγγελία και ποινικοποίηση μιας κοινωνικής συμπεριφοράς, περάσαμε στην προβολή της απειλής που αυτή αντιπροσωπεύει για το σύνολο του κοινωνικού σώματος. Ο κυρίαρχος λόγος επιχειρεί να ενισχύσει το αίσθημα κοινωνικής ανασφάλειας και να διογκώσει τον κοινωνικό φόβο. Ο στόχος για ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας θέτει συγχρόνως σε λειτουργία το μηχανισμό επαύξησης αυτού του φόβου. Γιατί είναι μάλλον προφανές ότι όσο πιο βαθιά ριζωθεί στη συνείδηση των πολιτών η ιδέα πως η παρουσία των απόρων αποτελεί μια πραγματική απειλή, τόσο πιο εύκολη θα είναι και η αποδοχή από μέρους τους της κεντρικής εξουσίας, που υποστηρίζει ότι επιδιώκει την προστασία των πολιτών από την απειλή αυτή.

Φαίνεται, ωστόσο, ότι οι προθέσεις και οι απόπειρες της κεντρικής εξουσίας για τη δημιουργία εχθρικού κλίματος απέναντι στους ζητιάνους δεν στέφθηκαν με μεγάλη επιτυχία. Δεν μπόρεσαν να βρουν ανταπόκριση τουλάχιστον σε ένα αρκετά μεγάλο μέρος των λαϊκών στρωμάτων της πρωτεύουσας. Χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη μαρτυρία του Γάλλου περιηγητή Ε. Αμπού, που έφθασε στην Ελλά-

58. Για την καλύτερη οργάνωση του συστήματος επιτήρησης, η Αθήνα διαιρέθηκε σε τέσσερα τμήματα: της Πλάκας, του Λέκα, του Ψυρρή και των Γύφτικων. Τη διεύθυνση του κάθε τμήματος ανέλαβε ένας υπαστυνόμος, βοηθούμενος στο έργο του από αστυνομικούς κλητήρες. Ο συνολικός αριθμός των τελευταίων ορίστηκε σε πενήντα· βλ. Νόμος ΡΚΨ' «Περί Διοικητικής Αστυνομίας εις τους Δήμους Αθηνών και Πειραιώς», 12/13 Μαρτίου 1849, *Ε.τ.Κ.* 11 (15 Μαρτίου 1849).

δα το 1852: «Η επαιτεία επιτρέπεται σ' όλο το βασίλειο της Ελλάδας. Οι ζητιάνοι τριγυρίζουν στους δρόμους της Αθήνας. Άλλοι απευθύνονται στους διαβάτες μέσα στους δρόμους ή στους περιπάτους, άλλοι πηγαίνουν από σπίτι σε σπίτι. Αν βρουν ανοιχτή την πρώτη πόρτα, μπαίνουν στην αυλή και φωνάζουν με παραπονιάρικη φωνή. Αν κανένας δεν τους απαντά, μπαίνουν μέσα στους διαδρόμους. Αν δεν συναντήσουν εκεί ούτε τους νοικοκύρηδες ούτε άλλους, μπαίνουν στο πρώτο δωμάτιο που θα βρουν. Αν το δωμάτιο είναι έρημο, κάνουν οι ίδιοι μια ελεημοσύνη στον εαυτό τους.

» Σ' ολόκληρο το μήκος της τάφρου που διασχίζει την καινούρια πόλη, βλέπεις σε κάθε εποχή μερικούς τυφλούς καθισμένους ανακούρκουδα. Απ' όσο μακριά κι αν ακούσουν να έρχεται ένας περαστικός, φωνάζουν δυνατά: "Λυπηθείτε μας αφέντη! Ελεήστε μας, αφέντη!". Οι φαντάροι, οι εργάτες, οι υπηρέτες σπάνια περνούνε μπροστά τους χωρίς να τους δώσουν ένα μονόλεφτο. Στην Ελλάδα, όπως και παντού, οι φτωχοί είναι πιο γενναιόδωροι από τους πλούσιους».⁵⁹

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι για όλους αυτούς που φθάνουν στην Αθήνα με την ελπίδα μιας καλύτερης ζωής, για τους εργάτες, τους υπηρέτες και υπηρέτριες, τους τεχνίτες, τους μικρέμπορους, η ελεημοσύνη σημαίνει προσφορά βοήθειας σε κάποιον που ανήκει στο δικό τους κόσμο. Δεν απορρίπτουν το ζητιάνο και η μορφή του δεν τους είναι απωθητική. Αντίθετα, μπορεί να τον βλέπουν σαν ένα οικείο πρόσωπο, στο βαθμό που έχουν συνείδηση της δικής τους επισφαλούς θέσης: η τύχη, έτσι ή αλλιώς, έχει γυρίσματα.

Σε κάθε περίπτωση, η χειρονομία της ελεημοσύνης μπορεί να αποτελεί αντανάκλαση μιας κοντινής ή μακρινής συγγένειας με τους ζητιάνους, συγκεκριμένη έκφραση κοινωνικής αλληλεγγύης ή εκδήλωση μιας στοιχειώδους μορφής περίθαλψης, διαφορετικής από εκείνη που οι δημόσιες αρχές προσφέρουν στους άπορους.

59. Ε. Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος*, ό.π., σ. 281.

Περίθαλψη των απόρων της πρωτεύουσας

Μετά τη διάλυση των ατάκτων σωμάτων του αγώνα της Ανεξαρτησίας, σχηματίστηκαν δύο επιτροπές επιφορτισμένες να «ανταμείψουν» τους πρώην αγωνιστές, αφού προηγουμένως εξετάσουν τις «υπηρεσίες» που αυτοί πρόσφεραν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Η μία από τις δύο επιτροπές ανέλαβε τις αιτήσεις που της απευθύνονταν από τους παλιούς αξιωματικούς των ατάκτων σωμάτων,⁶⁰ ενώ η άλλη τις αιτήσεις των παλιών αξιωματικών του ναυτικού.⁶¹

Με βάση τα δικαιολογητικά που έφερναν τα οποία περιείχαν στοιχεία σχετικά με την αρχαιότητά τους στα στρατιωτικά σώματα, το βαθμό τους, την οικογενειακή τους κατάσταση, τις απαιτήσεις τους σε μισθό κ.ά., και αφού η κάθε επιτροπή επαλήθευε τα στοιχεία αυτά και συγκέντρωνε όλες τις απαραίτητες πληροφορίες που αφορούσαν τα ενδιαφερόμενα πρόσωπα, όφειλε να συντάξει το «μητρώο βαθμολογίας» και να ορίσει το μισθό που αντιστοιχούσε στον κάθε βαθμό.

Ακολουθώντας μια ανάλογη διαδικασία, η «επί των συντάξεων επιτροπή» συνέταξε καταλόγους «συντάξεων, προικοδοτήσεων και βοηθειών εις απομάχους, χήρας και ορφανά δι' εκδουλεύσεις κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας αγώνα».⁶² Αλλά η «αποζημίωση» που δόθηκε

60. Βλ. Β.Δ. «Περί εξέτασεως των ατομικών εκδουλεύσεων και περιστάσεων των αξιωματικών των διαλυθέντων ατάκτων στρατευμάτων», 13/25 Μαρτίου 1833. Μέλη της επιτροπής αυτής ορίστηκαν οι Κ. Βότσαρης, Ανδρέας Λόντος, Βάσος Μαυροβουνιώτης, Δ. Πλαπούτας, Γ. Ιατράκος, Δ. Μακρής, Π. Πανουριάς, Αλ. Βλαχόπουλος.

61. Βλ. Β.Δ. «Περί της εξέτασεως των ατομικών εκδουλεύσεων των μέχρι τούδε αξιωματικών του Ναυτικού», 21 Απριλίου/3 Μαΐου 1833. Μέλη της επιτροπής αυτής ήταν οι Γ. Σαχτούρης, Γεώργιος Ανδρούτσος, Α. Ν. Αποστόλης, Κ. Κανάρης, Α. Γ. Κριεζής, Ηλίας Θερμησιώτης. Ο Α. Μιαούλης υπήρξε πρόεδρος της επιτροπής.

62. Δηλοποιήσεις της επί των Οικονομικών Γραμματείας της Επικρατείας

με αυτή τη μορφή δεν αφορούσε παρά ένα πολύ μικρό αριθμό παλιών αγωνιστών. Σύμφωνα με τα βασιλικά διατάγματα της 26 Δεκεμβρίου 1833/7 Ιανουαρίου 1834, 10/22 Μαΐου 1834, 20 Μαΐου/1 Ιουνίου 1834 και της 3/15 Σεπτεμβρίου 1835, «μηνιαίες συντάξεις» δόθηκαν σε 2180 πρόσωπα και «άπαξ πληρωμένοι προικίσεις και βοήθειαι» σε 928 πρόσωπα.⁶³

Χωρίς αμφιβολία, πάντως, μπορούμε να θεωρήσουμε εκείνους που τελικά επωφελήθηκαν από τα παραπάνω μέτρα ως μια «προνομιούχα» κατηγορία, συγκριτικά πάντα τόσο με τους εξαθλιωμένους πρώην ενόπλους του Αγώνα που ζητιάνευαν στους δρόμους της Αθήνας, όσο και με εκείνους, που, μη διαθέτοντας τα απαραίτητα μέσα επιβίωσης, ήταν αναγκασμένοι να προσφεύγουν στην «ελεημοσύνη» της κυβέρνησης και των ανακτόρων.

Αλλά η «ελεημοσύνη» αυτή θα είναι τόσο φειδωλή, ώστε να αποτελεί περισσότερο μια τυπική μορφή πρόνοιας, μέσω της οποίας η κυβέρνηση και τα ανάκτορα ήθελαν να προλάβουν την κοινωνική αναταραχή που μπορούσε να εκδηλωθεί σε περίπτωση ολοκληρωτικής απουσίας οποιασδήποτε βοήθειας.

Η κυβερνητική πρόνοια αναφερόταν κυρίως στη διανομή μικρών χρηματικών βοηθημάτων «εις τας ευρισκομένας πτωχάς οικογενείας και άτομα, τα οποία εδυστύχησαν εκ του υπέρ της ανεξαρτησίας πολέμου».⁶⁴ Μετά την άφιξη του Όθωνα, είχε καθιερωθεί άτυπα η πρακτική της διανομής βοηθημάτων στους απόρους της πρωτεύουσας δύο φορές το χρόνο, τα Χριστούγεννα και το Πάσχα.⁶⁵ Τη διανομή διενεργούσε μια επιτροπή *ad hoc*, τα μέλη της οποίας διορίζονταν από το Υπουργείο Εσωτερικών.

«Περί απονομής συντάξεων, προικοδοτήσεων και βοηθειών εις απομάχους, χήρας και ορφανά», 26 Σεπτεμβρίου 1835, *Ε.τ.Κ.* 9 (2 Οκτωβρίου 1835).

63. Βλ. Ηρακλής Πανουριάς, *Γενική Συλλογή των νόμων κλπ. περί συντάξεων του κράτους*, Αθήνα 1873, σ. 146.

64. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 141, έγγραφο χωρίς τίτλο (12/24 Απριλίου 1837).

65. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 141, «Sur les secours à distribuer aux pauvres pendant les fêtes de Pâques», 22 Μαρτίου/9 Απριλίου 1838.

Στην αλληλογραφία που ανταλλάχθηκε ανάμεσα στο Υπουργείο Εσωτερικών και τον Όθωνα, σχετικά με το ζήτημα της διανομής βοηθημάτων στους ενδεείς της πρωτεύουσας,⁶⁶ βρίσκουμε συχνές αναφορές στα διάφορα ποσά που διανεμήθηκαν κατά το χρονικό διάστημα 1837-1843. Για παράδειγμα: Το Πάσχα του 1837, τα Χριστούγεννα και το Πάσχα του 1838 διανεμήθηκαν κάθε φορά 1000 δραχμές. Το Πάσχα και τα Χριστούγεννα του 1839, 2000 και 1500 δραχμές αντίστοιχα. Το Πάσχα και τα Χριστούγεννα του 1840, 2000 δραχμές κάθε φορά. Το Πάσχα του 1841, 3500 δραχμές και τα Χριστούγεννα της ίδιας χρονιάς 3000 δραχμές. Το Πάσχα και τα Χριστούγεννα του 1842, 3000 και 4500 δραχμές αντίστοιχα. Το Πάσχα του 1843, 3500 δραχμές.⁶⁷

Στην παραπάνω αλληλογραφία δεν βρίσκουμε όμως καμία αναφορά σχετικά με τον αριθμό των απόρων που έλαβαν τα βοηθήματα. Με έμμεσο μόνο τρόπο προκύπτει ένας αριθμός, που επιδέχεται ασφαλώς επιπρόσθετες επαληθεύσεις: Το Πάσχα του 1841 για παράδειγμα, ο Όθων ενέκρινε τη διανομή ενός χρηματικού ποσού ύψους 2000 δραχμών.⁶⁸ Από το ποσό αυτό, οι 300 δραχμές διανεμήθηκαν σε φτωχούς μαθητές της πρωτεύουσας, ενώ το υπόλοιπο, δηλαδή οι 1700 δραχμές, σε άλλους φτωχούς της Αθήνας.⁶⁹ «Αλλά κι' όλην την φειδώ, ήτις εφυλάχθη εις την διανομήν, παρά της διορισθείσης παρά της Γραμματείας επιτροπής, παρά του Διοικητού Αττικής και του Υπουργικού Συμβούλου Κ. Ν. Σκούφου, μόλις τριακόσια άτομα εμπό-

66. Η αλληλογραφία αυτή περιέχει από τη μια τις αιτήσεις του Υπουργείου Εσωτερικών προς τον Όθωνα, προκειμένου αυτός να εγκρίνει κάθε φορά το προτεινόμενο συνολικό ποσό των βοηθημάτων, και από την άλλη τις βασιλικές εγκρίσεις και διαταγές· βλ. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 141.

67. Τα στοιχεία αυτά προέρχονται από το φ. 141 (Βοήθεια πτωχών Αθηναίων) του Υπουργείου Εσωτερικών των Γ.Α.Κ.

68. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 141, «Περί διανομής δισχιλίων δραχμών εις τους ενταύθα απόρους κατά τας προσεγγιζούσας εορτάς», 15 Μαρτίου 1841.

69. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 141, έγγραφο χωρίς τίτλο (28 Μαρτίου 1841).

ρεσαν να οικονομηθώσιν, ενώ ο αριθμός των πτωχών τούτων είναι πολύ μεγαλύτερος και μόλις κατά το ήμισυ εξοικονομήθησαν». ⁷⁰ Αν όμως τα βοηθήματα, που διανεμήθηκαν σε τριακόσια άτομα, δεν έφθασαν να καλύψουν παρά μονάχα τις ανάγκες του μισού αριθμού των απόρων της πρωτεύουσας που επωφελούνταν από το μέτρο αυτό, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο συνολικός αριθμός τους ανερχόταν σε εξακόσια περίπου άτομα. Ακόμη, αν υποθέσουμε ότι το ποσό των 1700 δραχμών διανεμήθηκε εξίσου στα τριακόσια άτομα, τότε προκύπτει ότι το καθένα από αυτά έλαβε περίπου 5,5 δραχμές, ποσό που αντιστοιχούσε την εποχή εκείνη σε τρία μεροκάματα ενός ανειδίκευτου εργάτη. ⁷¹

Το βοήθημα όμως αυτό, όσο μικρό κι αν ήταν, φαίνεται ότι ερχόταν να καλύψει κάποιες πραγματικές ανάγκες των απόρων. Είχαν συνηθίσει να το περιμένουν, και όταν δεν το έπαιρναν, το απαιτούσαν. Έτσι, όσοι δεν μπόρεσαν να πάρουν κανένα βοήθημα το Πάσχα του 1841, υπέβαλαν αναφορές στο Ανακτοβούλιο. Δεν περιορίστηκαν όμως μόνο στις αναφορές. Τις επόμενες μέρες, προχώρησαν σε δυναμική κινητοποίηση: «Επεριστοίχησαν το Διοικητήριο και την Γραμματείαν ζητούντες περίθαλψιν». ⁷² Η ενέργειά τους αυτή έφερε πράγματι θετικά αποτελέσματα: Ανάγκασε το Υπουργείο Εσωτερικών να προτείνει στον Όθωνα μια συμπληρωματική πίστωση ύψους 1500 δραχμών «δια να οικονομηθώσι τα παράπονα και οι γογγυσμοί των δυστυχών οικογενειών». ⁷³ Η πρόταση έγινε δεκτή και το αιτούμενο ποσό εγκρίθηκε από τον Όθωνα. ⁷⁴

70. Στο ίδιο.

71. Το μεροκάματο ενός ανειδίκευτου εργάτη το 1840 ανερχόταν σε 1,91 δραχμές· βλ. Ματούλα Σκαλτσά, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 65.

72. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 141, έγγραφο χωρίς τίτλο (28 Μαρτίου 1841).

73. Στο ίδιο.

74. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 141, έγγραφο χωρίς τίτλο (28 Μαρτίου/9 Απριλίου 1841).

Ωστόσο, η διανομή των παραπάνω ισχνών βοηθημάτων κατά τη διάρκεια των μεγάλων εορτών του έτους δύσκολα μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες όσων στερούνταν τα στοιχειώδη μέσα επιβίωσης. Όπως αναφέρεται σε έγγραφο του Υπουργείου Εσωτερικών, με ημερομηνία 30 Σεπτεμβρίου 1838, «ενίοτε παρουσιάζονται εις την Γραμματείαν πτωχοί Έλληνες στερούμενοι της επιουσίου τροφής των και ζητούσι παρά της Γραμματείας μικράν τινα στιγμιαίαν βοήθειαν.

»Εις τινας περιστάσεις αι τοιαύται βοήθειαι καθίστανται αναγκαίαι, οσάκις πρόκειται να χορηγηθώσιν εις άτομα πτωχά, τα οποία ως εκ της θέσεώς των είνε δύσκολον άλλως πως να οικονομηθώσι». Επειδή όμως «άνευ της ιδιαιτέρας Β. εγκρίσεως της Υ.Μ. δεν δύναμαι να χορηγήσω τοιαύτα βοηθήματα, τολμώ να παρακαλέσω την Υ.Μ. να ευαρεστηθή να εγκρίνη μίαν μηνιαίαν ποσότητα εκ Δρχ. δέκα πέντε εντός της οποίας ο Γραμματεύς των Εσωτερικών να δύναται να διανείμη μικρά βοηθήματα οσάκις η ανάγκη το απαιτήση». ⁷⁵ Μερικούς μήνες αργότερα, με νέο έγγραφό του το Υπουργείο Εσωτερικών επαναφέρει το ζήτημα: «Πολλάί δυστυχείς εκ περιστάσεων οικογένειαι, χήραι, ανάπηροι και γέροντες αδύνατοι ευρίσκονται ενταύθα, εις την καθέδραν του Βασιλείου, οίτινες, μη δυνάμενοι να εργασθώσι δια να προσπορισθώσι τα της πρώτης ανάγκης, στερούνται έως και αυτού του επιουσίου άρτου. Είναι Βασιλικόν και φιλόανθρωπον, Μεγαλειότατε, οι δυστυχείς ούτοι να χορτασθώσι καν άρτου, δια της μεγαλοδωρίας Σας, τας εγγιζούσας λαμπράς εορτάς.

»Δια τούτο παρακαλώ την Υ.Μ., ευαρεστούμένη να εγκρίνη να διανεμηθώσι χίλιαι δρχ. εις τους δυστυχείς τούτους, ανοιγομένης επί τούτω ειδικής πιστώσεως επί του κεφαλαίου "Ευποιίαι" του προϋπολογισμού της επί των Εσωτερικών Γραμματείας». ⁷⁶

75. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 141, «Περί βοηθείας πτωχών», 30 Σεπτεμβρίου 1838.

76. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 141, «Περί βοηθείας εις τους διαμένοντας ενταύθα δυστυχείς κατά τας εορτάς των Χριστουγέννων», 23 Δεκεμβρίου 1838.

Η υιοθέτηση όμως του προτεινόμενου από το Υπουργείο Εσωτερικών μέτρου, της εγγραφής δηλαδή ειδικής πίστωσης για τη διανομή βοηθημάτων στους φτωχούς της πρωτεύουσας σε ιδιαίτερο κεφάλαιο του προϋπολογισμού του Υπουργείου Εσωτερικών, θα καθυστερήσει για μερικά χρόνια.

Το μέτρο αυτό θα τεθεί σε εφαρμογή μετά τη Συνταγματική Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 και την υιοθέτηση από την Εθνοσυνέλευση που ακολούθησε ψηφίσματος, σύμφωνα με το οποίο η κυβέρνηση εξουσιοδοτήθηκε «να φροντίση δια να ευρεθή σταθερός πόρος ζωής εις τας χήρας και τα ορφανά των υπέρ Πατρίδος πεσόντων στρατιωτών, προλαμβάνουσα πάσαν προς τούτο κατάχρησιν, να αντιβραβεύση μετά την αποκατάστασιν των Ελληνικών πραγμάτων όλους, όσοι συνεισέφερον εις θεραπείαν των χρηματικών χρειών της Ελλάδος και να ανταμείψη τους προφανώς δυστυχήσαντας».⁷⁷

Έτσι, από το 1844 και μετά, το Υπουργείο Εσωτερικών προέβλεπε στον ετήσιο προϋπολογισμό του τη διανομή «ιδιαιτέρων βοηθειών» στους άπορους παλιούς αγωνιστές καθώς και τις «χήρες και τα ορφανά» των νεκρών. Τα βοηθήματα αυτά διανέμονταν κατά τις επίσημες εορτές του έτους αλλά και περιστασιακά, όταν έκτακτες και επείγουσες ανάγκες (ασθένεια, εξαιρετική εξαθλίωση κ.ά.) επέβαλαν κάτι τέτοιο.

Φαίνεται, όμως, ότι το Υπουργείο θέλησε κάποια συγκεκριμένη στιγμή να καταργήσει το κοινωνικό αυτό μέτρο πρόνοιας.

Πράγματι, η συνεδρίαση της Βουλής, της 25ης Ιουλίου 1846, ασχολήθηκε με το ζήτημα του ιδιαίτερου προϋπολογισμού του Υπουργείου Εσωτερικών, που έφερε τον τίτλο «Βοήθειαι δυστυχών αξίων της περιθάλψεως της Κυβερνήσεως». Ο προϋπολογισμός αυ-

77. Ψήφισμα Ε'. Η της Γ' Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις (24 Αυγούστου 1844)· βλ. επίσης Β.Δ. «Περί αμοιβής των υπέρ πατρίδος αγωνισαμένων και θυσιασάντων», 18 Νοεμβρίου 1845, Ε.τ.Κ. 28 (19 Νοεμβρίου 1845).

τός προέβλεπε, για την επόμενη χρονιά, τη διανομή ενός ποσού ύψους 60.000 δραχμών.⁷⁸

Κατά τη διάρκεια της συζήτησης, η επιτροπή η επιφορτισμένη με τη διανομή των βοηθημάτων ανέφερε στην έκθεσή της ότι ένας πολύ μικρός μόνο αριθμός απόρων επωφελούνταν τελικά του μέτρου, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα «να γεννώνται δίκαια παράπονα»⁷⁹ όσων αποκλείονταν και να αυξάνουν οι πιέσεις τους προς τον αρμόδιο υπουργό και άλλα πολιτικά πρόσωπα. Στη συνέχεια, η επιτροπή εκφράζει την άποψη ότι το ποσό των 60.000 δραχμών αφενός μεν δεν επαρκεί για «να θεραπευθώσι όλων αι δυστυχίαι»,⁸⁰ αφετέρου ότι η διανομή βοηθημάτων συντελεί στο να «επαυξάνεται η δυστυχία και υποθάλπεται η οκνηρία», εφόσον «η ελπίς των βοηθημάτων συνεπάγει την αργίαν εις τους τυγχάνοντας τοιούτων, προς δε παραδειγματιζόμενοι και άλλοι εγκαταλείπουν τα έργα των και προσθέττονται εις την τάξιν ταύτην των οκνηρών».⁸¹

Για τους παραπάνω λόγους, λοιπόν, η επιτροπή πρότεινε την κατάργηση των «ιδιαιτέρων» βοηθημάτων στο μέλλον και τη διατήρηση στον ετήσιο προϋπολογισμό του Υπουργείου Εσωτερικών ενός ποσού ύψους το πολύ 20.000 δραχμών, που θα διανεμόταν στους φτωχούς αγωνιστές κατά τη διάρκεια των εορτών των Χριστουγέννων, της Αποκριάς και του Πάσχα. Η πρόταση της επιτροπής σήμαινε ουσιαστικά, γεγονός που επισημάνθηκε από έναν από τους βουλευτές που πήρε στη συνέχεια το λόγο, επιστροφή στο προ της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 καθεστώς της διανομής των βοηθημάτων.

Ωστόσο, η κυβέρνηση επειδή, από τη μια, δεν ήταν έτοιμη να προχωρήσει στην άμεση εφαρμογή των προτεινόμενων περικοπών, φοβούμενη προφανώς το πολιτικό κόστος μιας τέτοιας ενέργειας, ήθελε όμως, από την άλλη, να προετοιμάσει κατά κάποιο τρόπο το

78. *Πρακτικά της Βουλής*, Β' Σύνοδος της Α' Βουλευτικής περιόδου, Συνεδρίαση ΡΚΘ' της 25 Ιουλίου 1846.

79. Στο ίδιο, σ. 2083.

80. Στο ίδιο, σ. 2083.

81. Στο ίδιο, σ. 2083.

έδαφος για τη μελλοντική αποδοχή των μέτρων, πρότεινε μείωση της συνολικής δαπάνης των «ιδιαιτέρων» βοηθημάτων. Έτσι, ενώ το αναγραφόμενο ποσό στον ετήσιο προϋπολογισμό του Υπουργείου Εσωτερικών, που επρόκειτο να διανεμηθεί, ανερχόταν σε 60.000 δραχμές, η επιτροπή πρότεινε τη μείωσή του σε 27.840 δραχμές για το πρώτο εξάμηνο του χρόνου και σε 10.000 δραχμές για το δεύτερο.⁸²

Όσοι βουλευτές υποστήριζαν τις προτεινόμενες περικοπές, πρόβαλαν ως βασικό επιχείρημα τον ιδιωτικό φιλανθρωπικό χαρακτήρα που όφειλε να έχει η βοήθεια προς τους φτωχούς και επιχείρησαν να διαχωρίσουν τη δράση αυτή από εκείνη της κυβέρνησης: «Τα τους πτωχούς αφορώντα βοηθήματα είναι πράξεις γενναία και αγαθοεργός, έχουσα όλα τα προσόντα της φιλανθρωπίας, όταν γίνεται εξ ιδιώτου, όταν δε πρόκειται να γείνη εκ μέρους της Κυβερνήσεως, το πράγμα αλλάσσει χαρακτήρα. Της Κυβερνήσεως η φιλανθρωπία και αγαθοεργία ενεργείται απέναντι του Έθνους δια της συστάσεως τακτικών δικαστηρίων, συγκεκροτημένων υπό τιμίων δικαστών, και εξασφαλίζόντων το δικαίωμα εκάστου, δια της ακριβούς εκτελέσεως των νόμων, δια της προστασίας του εμπορίου και της βιομηχανίας, τα οποία χορηγούσιν εις έκαστον τα μέσα ν' απολαύση τα προς ζωάρκειαν απαιτούμενα».⁸³ Κατά συνέπεια, προσθέτουν οι υποστηρικτές των περικοπών, χρέος της κυβέρνησης είναι η υποστήριξη και διασφάλιση του γενικού συμφέροντος του έθνους και όχι η ανάπτυξη φιλανθρωπικής δραστηριότητας μέσω της διανομής βοηθημάτων, που συντελούν στην αύξηση της δυστυχίας και της φτώχειας: «Όσον τα μέσα ταύτα των βοηθειών είναι βεβαιότερα, τόσο μάλλον ο προσδοκών εις αυτά λησμονεί την εργασίαν και παραδίδεται εις την αργίαν»,⁸⁴ υποστηρίζουν όσοι αποδέχονται τις προτεινόμενες από την επιτροπή περικοπές. Οι ίδιοι προσθέτουν ακόμη, ότι στις χώρες όπου λειτουργούν φιλανθρωπικά ιδρύματα που αναλαμβάνουν την περί-

82. Στο ίδιο, σ. 2083.

83. Στο ίδιο, σ. 2084.

84. Στο ίδιο, σ. 2085.

θαλψη των φτωχών, παρατηρείται συνεχής αύξηση του αριθμού των τελευταίων. Η πραγματικότητα αυτή, αποδεικνύει, κατά τη γνώμη τους, τον «επισφαλή» χαρακτήρα του συστήματος πρόνοιας. Ακόμη, θεωρούν ότι η πρακτική των βοηθημάτων υποβιβάζει το αίσθημα της προσωπικής αξιοπρέπειας όσων είναι αναγκασμένοι να προσφεύγουν στην κυβερνητική πρόνοια, και «στερεί από του λαμβάνοντος αυτήν την γενναιοφροσύνην του πνεύματος, ήτις είναι η βάσις της αρετής».⁸⁵

Οι βουλευτές, που αντιτάχθηκαν στις περικοπές των βοηθημάτων, επιχείρησαν να αντικρούσουν το βασικό επιχείρημα της επιτροπής, ότι δηλαδή η διανομή βοηθημάτων ενθαρρύνει την «αργία και οκνηρία», τονίζοντας ότι όσοι προσφεύγουν στην κυβερνητική πρόνοια, βρίσκονται «εις εσχάτην απορίαν και δεν δύνανται δια της εργασίας να προσπορίσωσι τα προς το ζην».⁸⁶ Υποστήριξαν, ακόμη, ότι «ανίσχυρος είναι ο λόγος ότι η ελεημοσύνη καταστρέφει παν αίσθημα γενναιοφροσύνης, διότι οι αιτούντες αυτήν είναι χήραι και ορφανά εις τοσαύτην αθλιότητα, ώστε δεν μένει εις αυτά μεγαλοφροσύνη, την οποίαν μέλλει ν' αφαιρέση η ελεημοσύνη».⁸⁷

Επιπλέον, ανέπτυξαν την άποψη ότι, στο μέτρο που ίσχυαν ακόμη οι λόγοι οι οποίοι υπαγόρευσαν την αρχική υιοθέτηση του συστήματος των χρηματικών βοηθημάτων, στο μέτρο δηλαδή που εξακολουθούσε να υπάρχει μια κατηγορία ανθρώπων που συνέχιζε να υφίσταται τις δυσάρεστες συνέπειες του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, δεν επιτρεπόταν ούτε στην κυβέρνηση ούτε στη Βουλή να μεταβάλει το σύστημα αυτό. Μια τέτοια ενέργεια θα σήμαινε, κατά τη γνώμη τους, την παραγνώριση των δικαιωμάτων τα οποία «οι αγωνισταί απέκτησαν εις την ευγνωμοσύνην του έθνους».⁸⁸

Ένα άλλο σημείο αυτής της κοινοβουλευτικής συζήτησης που αξίζει ίσως να υπογραμμιστεί, είναι η πρόθεση του Υπουργείου Εσωτε-

85. Στο ίδιο, σ. 2085.

86. Στο ίδιο, σ. 2084.

87. Στο ίδιο, σ. 2085-2086.

88. Στο ίδιο, σ. 2084.

ρικών και όσων βουλευτών συμφώνησαν με τις προτάσεις του, να μεταθέσουν την ευθύνη της περίθαλψης των απόρων στο δήμο της Αθήνας. Για το σκοπό αυτό, δεν παρέλειψαν να επικαλεστούν το σχετικό νόμο: «Και αυτός ο νόμος, ο επιβάλλων εις τους δήμους την υποχρέωσιν της περιθάλψεως των απόρων, αποδεικνύει ότι δεν ηθέλησε να αφήση την δαπάνη ταύτην εις την κυβέρνησιν». ⁸⁹

Η απάντηση εκείνων που αντιτάχθηκαν στην κατάργηση των βοηθημάτων ήταν ότι «αν οι δήμοι υποχρεώνονται εις τούτο, πολλώ μάλλον οφείλει το έθνος να παρέχει τοιαύτα ελέη». Πολύ περισσότερο, μάλιστα, αφού δεν επρόκειτο για κάποιο υπέρογκο ποσό που θα επιβάρυνε σημαντικά τα οικονομικά του κράτους. ⁹⁰

Είναι ενδιαφέρον να θυμηθούμε την επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε από τους υποστηρικτές της κεντρικής εξουσίας κατά τη διάρκεια της συζήτησης της σχετικής με τη μετατροπή της δημοτικής αστυνομίας σε διοικητική και να την συγκρίνουμε με την αντίστοιχη επιχειρηματολογία τους στην παραπάνω συζήτηση. Οι αντιφάσεις που προκύπτουν είναι εμφανείς. Όταν η κεντρική εξουσία θέλησε να αφαιρέσει από το δήμο της Αθήνας ένα μέρος της εξουσίας του, χρησιμοποίησε ως πρόσχημα τις αδυναμίες της δημοτικής αστυνομίας στην επιτήρηση των απόρων. Τότε, δεν πρότεινε την κατάργηση του συστήματος επιτήρησης. Αντίθετα, προχώρησε στη μεθοδικότερη οργάνωσή του. Τώρα, διαπιστώνοντας ορισμένες δυσκολίες στη διανομή των βοηθημάτων, προτείνει την κατάργησή τους και επιχειρεί συγχρόνως να μεταθέσει τη σχετική υποχρέωση για την περίθαλψη των φτωχών, στο δήμο της Αθήνας, αγνοώντας την έλλειψη οικονομικών μέσων από μέρους του.

Αλλά αν ο δήμος δεν διέθετε τα αναγκαία μέσα για την αποτελεσματική επιτήρηση των απόρων του, δεν θα μπορούσε να εξασφαλίσει ούτε και την περίθαλψή τους. Αν η κεντρική εξουσία έκρινε απαραίτητη μια πιο μεθοδική οργάνωση του συστήματος επιτήρησης των απόρων, τότε θα έπρεπε να φροντίσει και για τη βελτίωση του

89. Στο ίδιο, σ. 2085.

90. Στο ίδιο, σ. 2084.

συστήματος περίθαλψής τους. Τίποτε τέτοιο δεν συνέβη όμως, ίσως γιατί πριν απ' όλα την κεντρική εξουσία την απασχολεί η κυριαρχία που θα ασκεί πάνω σε αυτούς τους ανθρώπους, κυριαρχία που εξασφαλίζεται με πιο αποτελεσματικό τρόπο μέσω της επιτήρησης παρά μέσω της πρόνοιας.

Σε κάθε περίπτωση, οι άποροι εμφανίζονται ως μια κοινωνική ομάδα, άλλοτε υπό καταστολή και επιτήρηση και άλλοτε υπό περίθαλψη και προστασία, που κινείται ανάμεσα στις συγκρουόμενες αρμοδιότητες από τη μια της κεντρικής και από την άλλη της δημοτικής εξουσίας. Μια κοινωνική ομάδα που, ανάλογα με τις περιστάσεις, απαρτίζεται άλλοτε από «αργούς» και «οκνηρούς», άλλοτε από «φαυλοβίους» και «μικρούς κακούργους». Ο κυρίαρχος λόγος δεν κάνει διακρίσεις, δεν αντιλαμβάνεται τις διαφοροποιήσεις. Αντίθετα, σύμφωνα πάντα με τη λογική του, ένα πολύ μικρό μόνο βήμα χωρίζει τους «αργούς» από τους «μικρούς κακούργους».

Τελικά, η συζήτηση στη Βουλή, σχετικά με τη διανομή χρηματικών βοηθημάτων στους άπορους της πρωτεύουσας, κατέληξε στην απόρριψη των προτεινόμενων από το Υπουργείο Εσωτερικών περικοπών και στην τελική ψήφιση του ποσού των 60.000 δραχμών που προέβλεπε αρχικά ο προϋπολογισμός. Ενδεχόμενη αποδοχή των περικοπών, και πολύ περισσότερο η οριστική κατάργηση των βοηθημάτων, θα προκαλούσε αντιδράσεις και θα συνέβαλε σίγουρα στην αύξηση των κοινωνικών εντάσεων, τη στιγμή μάλιστα, που ήδη μετά τη Συνταγματική Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 είχαν αρχίσει να πυκνώνουν οι «αιτήσεις αμοιβής» ενός μεγάλου αριθμού χηρών και ορφανών.⁹¹

Ωστόσο, το ζήτημα της άδικης και άνισης διανομής βοηθημάτων, το γεγονός δηλαδή ότι μόνο ένας μικρός αριθμός αγωνιστών που διέμεναν στην πρωτεύουσα επωφελούνταν του μέτρου, ενώ άλλοι στην επαρχία δεν έπαιρναν κανένα βοήθημα, αλλά κυρίως το ζήτημα της κακής διαχείρισης που παρατηρήθηκε στη διανομή των βοηθημά-

91. *Πρακτικά της Βουλής*, Α' Σύνοδος της Α' Βουλευτικής περιόδου, Συνεδρίαση ΡΜΓ' της 11 Μαΐου 1844, σ. 1157.

των, το γεγονός δηλαδή ότι, όπως ανέφερε ένας από τους αγορευτές βουλευτές, μεγάλα ποσά ύψους 1500, 1000 και 800 δραχμών δόθηκαν διαμιάς σε ορισμένα πρόσωπα ή σε ακατάλληλα πρόσωπα που δεν είχαν πραγματική ανάγκη,⁹² επρόκειτο να προσλάβει διαστάσεις «σκανδάλου» αρκετά χρόνια αργότερα. Γιατί το σύστημα διανομής βοηθημάτων στους φτωχούς εξακολούθησε να λειτουργεί τις επόμενες δεκαετίες. Έτσι, το Δεκέμβριο του 1865, το προεδρείο της Βουλής δημοσίευσε τον «κατάλογο των απονεμηθέντων βοηθημάτων από της 1ης Ιανουαρίου 1865 μέχρι τούδε Δεκέμβριος 1865», υπογραμμένο από τον υπουργό εσωτερικών. Ο κατάλογος περιείχε τα ονόματα περισσοτέρων των πεντακοσίων ατόμων, στα οποία είτε εφάπαξ, είτε επανειλημμένα είχαν διανεμηθεί διάφορα βοηθήματα, το συνολικό ύψος των οποίων ανερχόταν σε 58.244 δραχμές.⁹³

Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η κατάρτιση από μέρους του Υπουργείου Εσωτερικών ονομαστικού καταλόγου «των αξίων ελέους προσώπων εις α τα χρήματα διενεμήθησαν» υπήρξε αίτημα της πλειοψηφίας των βουλευτών κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης της Βουλής της 25ης Ιουλίου 1846. Το αίτημα αυτό στηρίχτηκε στο βασικό επιχείρημα ότι «συμφέρον είναι τα πρόσωπα εις α δίδονται βοηθήματα να ήναι γνωστά, δια ν' αποδεικνύεται ότι διανέμονται συμφώνως με τον προς ον εδόθησαν σκοπόν διότι, εάν μένωσιν αφανή, δυνατόν να χρησιμεύσωσι και ως μέσα διαφθοράς».⁹⁴

Παρόλα αυτά, το γεγονός της δημοσίευσης του καταλόγου, το 1865, χαρακτηρίστηκε από μία μερίδα του τύπου ως μία «άσπλαχνος, ανήθικος και ασυλλόγιστος πράξις», η οποία ερχόταν σε αντίθεση με τη «δημόσια ηθική», ως μία «δημοσία αισχρότης, εν νέον σκάνδαλον το οποίον ρίπτεται εις το μέσον της κοινωνίας».⁹⁵ Με τη δημοσιότητα που έλαβε το θέμα, όπως υποστηρίζεται, «εκτίθενται

92. *Πρακτικά της Βουλής*, Β' Σύνοδος της Α' Βουλευτικής περιόδου, Συνεδρίαση ΡΚΘ' της 25 Ιουλίου 1846, σ. 2088.

93. *Αλήθεια* (24 Δεκεμβρίου 1865).

94. *Πρακτικά της Βουλής*, ό.π., σ. 2088.

95. *Αλήθεια* (24 Δεκεμβρίου 1865).

εις το κοινόν τόσα ονόματα, των οποίων αι εν τη κοινωνία σχέσεις παθαίνουνσι σημαντικήν βλάβην. Το μέτρον τούτο φέρει το αντίθετον αποτέλεσμα, αυξάνει τα θύματα. Διότι πολλοί, καίτοι κατατρυχόμενοι δεινώς υπό της ενδείας, δεδιότες και αιτούμενοι τον δημόσιον έλεγchon θέλουν προτιμήσει ν' αποθάνωσιν ή να εκζητήσωσιν την παραμικράν βοήθειαν». ⁹⁶

Αλλά το «σχάνδαλο» που προκάλεσε η δημοσίευση του καταλόγου, θα ξεπεραστεί μέσα σε λίγες μέρες από ένα άλλο, ακόμη μεγαλύτερο: εκείνο της καταχρηστικής συμπεριφοράς που σημειώθηκε στη διανομή των βοηθημάτων. ⁹⁷ Ο κατάλογος έφερε στην επιφάνεια τα ονόματα ορισμένων «φάυλων και κακοδιαίτων» υπαλλήλων διαφόρων υπουργείων, καθώς και «νέων τινών φυγοπόνων, κακοδιαίτων και αμφιβόλου συμπεριφοράς», ⁹⁸ οι οποίοι επανειλημμένα καταχράστηκαν σημαντικά ποσά από τα κονδύλια που επρόκειτο να διανεμηθούν στους φτωχούς. Η κριτική που ασκήθηκε εναντίον της «ασυνειδησίας» εκείνων «οίτινες εάν είχαν κόκκον εντροπής και συνειδήσεως, δεν ήθελον ποτέ καταδεχθή ν' αφαιρέσωσιν από τινα πτωχόν μικρόν τι ψιχίον, και να κορέσωσιν ούτω τας κακορέκτους ορμάς των», ⁹⁹ υπήρξε εξαιρετικά βίαιη. Την οξύτητα της κριτικής αυτής δικαιολογούσε το επιπρόσθετο γεγονός ότι η κυβέρνηση, τα Χριστούγεννα του 1865, διαπιστώνοντας σημαντική μείωση των εν λόγω κονδυλίων, δεν διένειμε κανένα χρηματικό βοήθημα στους φτωχούς της πρωτεύουσας.

Το ζήτημα της κακής διαχείρισης και της καταχρηστικής συμπεριφοράς που επέδειξαν ορισμένοι υπάλληλοι διαφόρων υπουργείων κατά τη διανομή των βοηθημάτων, επιβεβαιώνεται και από επερωτήσεις βουλευτών στη Βουλή, το Δεκέμβριο 1865. Ένας από τους βουλευτές «είπεν ότι επιθυμεί να δοθώσι αυτώ πληροφορίαι παρά του αρμοδίου υπουργού επί του καταλόγου των βοηθημάτων, διότι,

96. Στο ίδιο.

97. Αλήθεια (28 Δεκεμβρίου 1865).

98. Στο ίδιο.

99. Στο ίδιο.

ως βλέπει εις τον εκτυπωθέντα πίνακα, έλαβον αδράς χρηματικές συνδρομάς άνθρωποι, μηδεμίαν ανάγκην έχοντες βοηθείας, και ονομαστί ανέφερε τους εκ Καλαμών αδελφούς Παπαδοπούλους και άλλους τοιούτους. Προσθέντος δε και ετέρου, ότι επιθυμεί να πληροφορήση ο υπουργός, αν υπό το όνομα Β. Σταϊκόπουλος εννοήται ο εν τω υπουργείω των Εσωτερικών υπουργικός γραμματεύς, η Βουλή ανέβαλε την απάντησιν του υπουργού εις προσεχή τινα συνεδρίασιν». ¹⁰⁰

Η ιστορία του «σκανδάλου» έχει συνέχεια. Ο πολίτης Α. Μοναρχίδης, «εν ιερόν λείψανον του αγώνος», ¹⁰¹ τον οποίο ο κατάλογος των βοηθημάτων έφερε να έχει λάβει βοήθημα 200 δραχμών, με δήλωσή του που δημοσιεύτηκε στον τύπο, ¹⁰² βεβαίωνε ότι ο ίδιος δεν εισέπραξε ούτε ένα λεπτό από το παραπάνω ποσό και καλούσε τον υπουργό των εσωτερικών να επιβεβαιώσει δημόσια τη δήλωσή του αυτή.

Η εφημερίδα *Αλήθεια* χρησιμοποιεί τη δήλωση του Α. Μοναρχίδη προκειμένου να εγκαλέσει τις δημόσιες αρχές: «Αλλά γεννάται εντεύθεν μία άλλη απορία. Τις εξώφλησε το ανωτέρω ένταλμα και έλαβε τας διακοσίας δραχμάς; Ότι δε αύται επληρώθησαν από του κεντρικού ταμείου, μάρτυς αυτός ο δημοσιευθείς "των απονεμηθέντων βοηθημάτων κατάλογος". Ανάγκη πάσα λοιπόν να γείνη η αυστηροτέρα εξέτασις προς ανακάλυψιν της αληθείας. Το πράγμα είναι σπουδαίον και δεν πρέπει να αδιαφορήση η αρχή, σύρουσα άλλως εις εαυτήν βαρείαν ευθύνην». ¹⁰³

Το παραπάνω όμως σκάνδαλο δεν φαίνεται να είναι το μοναδικό στα χρονικά της διανομής των βοηθημάτων. Έρχεται να προστεθεί σε μία παρόμοια υπόθεση, που σημειώθηκε λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1859. Τότε, ο υπουργός εσωτερικών Προβελέγγιος χορήγησε, από τα κονδύλια των βοηθημάτων που επρόκειτο να διανεμηθούν στους

100. *Πρακτικά της Βουλής*, Σύνοδος Α', περίοδος Α', Συνεδρίαση 4Δ' της 24 Δεκεμβρίου 1865, σ. 642.

101. *Αλήθεια* (30 Δεκεμβρίου 1865).

102. Στο ίδιο.

103. Στο ίδιο.

απόρους, σημαντικά χρηματικά ποσά ύψους 10.000, 6000 και 3000 δραχμών σε τρία πρόσωπα αντίστοιχα, τα οποία σίγουρα δεν βρίσκονταν σε κατάσταση ένδειας. Οι 6000 δραχμές δόθηκαν συγκεκριμένα ως αποζημίωση «δήθεν βυθισθέντος τινός εν τω λιμένι της Σύρου πλοίου, το οποίον ηναγκάσθη να διαλύση δια της πυρίτιδος η κυβέρνησις, γενόμενον εμπόδιον εις τον είσπλουν των πλοίων, αφού προηγουμένως προσεκλήθη πολλάκις ο ιδιοκτήτης να άρη εκ του μέσου τούτου το εμπόδιον και δεν ηθέλησε». ¹⁰⁴

Η εφημερίδα *Αθηνά* άσκησε τότε έντονη κριτική στην «άτοπη» αυτή ενέργεια του υπουργού και κάλεσε τα νομοθετικά σώματα, δηλαδή τη Βουλή και τη Γερουσία να ζητήσουν εξηγήσεις από τον υπουργό για μια τέτοια χρήση του δημοσίου χρήματος «δια να τεθή πλέον φραγμός εις τας υπουργικάς αυθαιρεσίας και περιφρονήσεις των νομοθετημένων. Διότι όταν οι νόμοι παραβιάζονται ατιμωρητί παρά των υπουργών, η ύπαρξις των νομοθετικών σωμάτων καθίσταται πλέον όλως διόλου περιττή, και επιβαρύνει το Έθνος μόνον με τας δαπάνας συντηρήσεώς των». ¹⁰⁵

Αλλά και ο Νικόλαος Δραγούμης αναφέρει παρόμοια περίπτωση σφετερισμού δημοσίου χρήματος, προορισμένου να διανεμηθεί στους φτωχούς της πρωτεύουσας, που σημειώθηκε κατά το σύντομο χρονικό διάστημα, από της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 μέχρι της 30ής Μαρτίου 1844, όταν υπουργός εσωτερικών ήταν ο Ανδρέας Λόντος: «Πρώϊαν τινά ελθών εύρον αυτόν [τον Ανδρέα Λόντο] κατακείμενον και μόλις προφέροντα λέξιν, ενώ προ ολίγων ωρών, των υπουργικών συμβουλίων διαρκούντων και πέραν του μεσονυκτίου, αφήκα υγιαίνοντα και φαιδρόν. Επειδή δε απορών ηρώτησα το αίτιον της ταχείας μεταβολής: “Μ’ ερωτάς τι έχω;” εψέλλισε και υγράνθησαν οι οφθαλμοί αυτού. Και ανασηκώσας το προσκεφάλαιον, απέσυρεν ένταλμα χρηματικόν, προσηρτημένον έχον λογαριασμόν και προτείνας αυτό: “Ιδού”, εξηκολούθησεν, “εξ αιτίας τούτου ησθένησα”. Εγώ δε ερευνήσας ουδέν ενόησα, διότι ην απλούν ένταλμα, χορηγούν βοήθειαν, δια

104. *Αθηνά* (1 Απριλίου 1859).

105. Στο ίδιο.

τας εορτάς του Πάσχα, προς τινας ενδεείς. “Έχεις δίκαιον να μη εννοής. Ο δείνα —ωνόμασε δε τινα των προκρίτων, πληρεξούσιον μεν τότε, αναβάντα δε μετά τινας μήνας και εις θέσιν πολιτικήν εκ των ανωτάτων— μοι έφερε τα ονόματα ταύτα όπως δώσω μικράν συνδρομήν· σημειώσας δ’ εγώ ιδιοχείρως παρ’ έκαστον όνομα το δοθησόμενον, υπέγραψα και αποδούς τον κατάλογον είπον να φέρη αυτόν προς τον λογιστήν του υπουργείου, όπως ετοιμάση το ένταλμα. Αδύνατον δε να φαντασθής τι έπραξεν επιθυμών να σφετερισθή τα δημόσια, προσέθετο επιτηδείως εις το τέλος εκάστου ποσού ανά 0 και αυξήσας το όλον του κεφαλαίου, εξηπάτησε τον λογιστήν”. Είπε και εσιώπησεν· αναλαβών δε μετά μικρόν τον λόγον· “Οί Έλληνες”, προσέθετο σύννους, “θέλουσι να μεταβάλωσι την Ελλάδα εις καφάλιον σάκχαρος, αφ’ ου κόπτοντες να τρώγωσιν έως ότου τελειώση και τότε μόνον θα ησυχάσωσι”. Τοσούτω δε κατετάραξεν αυτόν το ακατονόμαστον τούτο τόλμημα, διότι και οικείον είχε τον άνθρωπον, ώστε ημέρας ολοκλήρους ησθένει. Ποσάκις δε μετά ταύτα ήκουσα τον ελεεινόν εκείνον παραχαράκτην φωνασκούντα εν τη γερουσία υπέρ τιμής και χρηστότητος!)).¹⁰⁶

Η πρόταση του Υπουργείου Εσωτερικών το 1846 για τη μείωση ή και την κατάργηση των βοηθημάτων, με το πρόσχημα ότι αυτά ενθάρρυναν την «οκνηρία» των απόρων, η κατάχρηση δημοσίου χρήματος, που επρόκειτο να διανεμηθεί στους φτωχούς της πρωτεύουσας με τη μορφή βοηθημάτων από τους ίδιους τους υπαλλήλους ή υψηλά ιστάμενους του Υπουργείου Εσωτερικών, καθώς και οι αυθαίρετες χορηγήσεις υπέρογκων ποσών σε πρόσωπα και για σκοπούς άλλους από εκείνους για τους οποίους αυτά προορίζονταν, μαρτυρούν τον ασταθή χαρακτήρα και την ουσιαστική απουσία οργάνωσης της πρακτικής της διανομής των βοηθημάτων.

106. Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά αναμνήσεις* (1876), τ. Β’, Αθήνα 1973, σ. 64-65.

Βασιλικά βοηθήματα σε «χήρες και ορφανά»

Κατά τη διάρκεια των πρώτων μετεπαναστατικών δεκαετιών, εκτός από το Υπουργείο Εσωτερικών, βοηθήματα στους απόρους της πρωτεύουσας διένεμε και το «Ανακτορικό Ταμείο». Τη διαχείριση της διανομής τους ανέλαβε η «Επιτροπή των περιθάλψεων», μέλη της οποίας ήταν ο Ξ. Λάνδερερ, ο Α. Σκαρλάτος και ο Α. Καλίνσκη.¹⁰⁷ Σύμφωνα με τις καταστατικές αρχές της του 1843,¹⁰⁸ η Επιτροπή όφειλε να διατηρεί βιβλίο, όπου θα σημείωνε κατ' αύξοντα αριθμό τα ονόματα καθώς και τα χρηματικά ποσά όσων απόρων έπαιρναν βοήθημα από το «Ανακτορικό Ταμείο». Διαχειριζόταν μία μηνιαία πίστωση, φροντίζοντας να μην γίνεται υπέρβασή της δίχως ιδιαίτερο λόγο και δίχως την προηγούμενη έγκριση του Όθωνα.

Τα πρόσωπα που της υπέβαλαν αιτήσεις βοήθειας όφειλαν να παρουσιάζονται στις συνεδριάσεις της Επιτροπής, που γίνονταν μία ή δύο φορές την εβδομάδα, προκειμένου να επαληθευθεί η ακριβής κατάσταση της φτώχειας τους και η ανικανότητά τους προς εργασία. Η Επιτροπή όφειλε να επιδεικνύει ιδιαίτερη προσοχή στη διάκριση ανάμεσα στην «ψευδή» από την «αληθή πενία». Γι' αυτό και κάθε φορά που άγνωστα πρόσωπα παρουσιάζονταν στην Επιτροπή, τα μέλη της όφειλαν να ζητούν πληροφορίες για τα εν λόγω πρόσωπα από το δήμο ή τη δημοτική αστυνομία της Αθήνας.

Η Επιτροπή διένεμε έκτακτα βοηθήματα σε παλιούς αγωνιστές, σε χήρες και ορφανά, σε όσους μετά την απελευθέρωσή τους από την τουρκική αιχμαλωσία μόλις και μετά βίας κατόρθωναν να επιβιώσουν στην πρωτεύουσα, σε τραυματίες και αναπήρους του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, σε φτωχούς αρρώστους. Διένεμε ακόμη ρούχα στους ρακένδυτους και πλήρωνε τα έξοδα του ταξιδιού σε όσους επιθυμούσαν να επιστρέψουν στον τόπο καταγωγής τους.

107. Γ.Α.Κ., Ανακτορικά (Αυλαρχείον, Ανακτορικόν Ταμείον), φ. 142.

108. Στο ίδιο.

Ο φάκελος 302, της σειράς Ανακτορικά (Αυλαρχείον, Ανακτορικών Ταμείον) των Γενικών Αρχείων του Κράτους που φέρει τον τίτλο «Βοηθήματα εις χήρας και ορφανά (1856-1862)», περιέχει τις αιτήσεις για οικονομική βοήθεια που απευθύνουν στη βασίλισσα Αμαλία χήρες αγωνιστών της Επανάστασης με ή χωρίς παιδιά, που στερούνται τα στοιχειώδη μέσα επιβίωσης και βρίσκονται σε άθλια οικονομική κατάσταση, χήρες που ζητούν βοήθεια για να προικίσουν την ορφανή τους κόρη και ακόμη, κορίτσια ορφανά είτε για να εξασφαλίσουν τα στοιχειώδη μέσα επιβίωσής τους, είτε για να σχηματίσουν την προίκα τους.

Το πομπώδες ύφος, η χρήση ομοιόμορφων και στερεότυπων εκφράσεων (κυρίως όταν πρόκειται να δηλώσουν την «πιστή ταπεινή υπακοή» τους, την πίστη και ευγνωμοσύνη τους στην «καλοκαγαθία», το βασιλικό «έλεος, την πρόνοια και φιλανθρωπία», όπως και στα βασιλικά «γενναία φιλόπρωπα αισθήματα»), το γεγονός ότι πολλές από τις γυναίκες αυτές δηλώνουν ότι είναι αναλφάβητες ή τυφλές, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι αιτήσεις για οικονομική βοήθεια δεν γράφτηκαν από τις ίδιες, αλλά από ειδικούς επαγγελματίες γραφείς.

Οι αιτήσεις αυτές περιγράφουν τη φτώχεια, τις άθλιες και αξιοθρήνητες συνθήκες στέρησης, τη δυσβάσταχτη αρρώστια και τα καταπονημένα γηρατειά που βιώνουν οι χήρες και τα ορφανά παιδιά των στρατιωτών της Επανάστασης ή όσων υπηρέτησαν το βασιλικό θρόνο από το 1834 και μετά.

Οι γυναίκες και τα ορφανά κορίτσια που, όπως δηλώνουν, έμειναν δίχως συζυγική ή πατρική «προστασία», αποζητούν τώρα τη βασιλική προστασία. Αναγκάζονται να ζητήσουν οικονομική βοήθεια για να επιβιώσουν ή για να σχηματίσουν την προίκα της ορφανής κόρης, αφού έτσι απαιτούν οι νέοι κοινωνικοί κώδικες.¹⁰⁹ Συγχρόνως, όμως,

109. Πρόκειται πράγματι για μια πολύ ενδιαφέρουσα μαρτυρία, ενδεικτική του γενικευμένου χαρακτήρα που τείνει να προσλάβει μια κοινωνική πρακτική διαδομένη κυρίως στους κόλπους των μεσαίων στρωμάτων της αθηναϊκής κοινωνίας. Για το φαινόμενο της προικοθηρίας και το ρόλο της ως μέσου κοινωνικής

η ενέργεια αυτή, και πολύ περισσότερο οι συνθήκες της ζωής τους που τις αναγκάζουν να προσφύγουν στη βασιλική πρόνοια, τις εξεγείρει. Στις αιτήσεις τους, διαβάζουμε την πικρία και τη δυσαρέσκεια για τη χαμένη τους αξιοπρέπεια, την αγανάκτηση, την οργή και τη διαμαρτυρία για τις αδικίες και τις ταπεινώσεις που υφίστανται:

«Μεγαλειοτάτη, η ένδειά μας είναι τοιαύτη, ώστε κατήντησεν ο υιός της Μπουμπουλίνας να τείνη χείραν επαίτου προς απόκτησιν ολίγου ξηρού άρτου.¹¹⁰

» Έως πότε Μεγαλειοτάτη! θα πεινώμεν; έως πότε θα ζητώμεν έλεος από τον τυχόντα; εις τοιαύτην κατάστασιν ουδέποτε ηλπίζαμεν να φθάσουν αι χήραι και τα ορφανά τέκνα των Αγωνιστών, είναι αληθές Μεγαλειοτάτη! να λαμβάνωμεν σύνταξιν εκ δρχ. 44 και 33, αλλ' ουδόλως δυνάμεθα να ζήσωμεν εκ ταύτης της ολίγης Συντάξεως, ουδέ δια ξηρόν άρτον, αρκεί να ζήσωμεν τρεις ψυχάς, ενοίκιον δε και ενδύματα;». ¹¹¹

Οι άποροι, θύματα της επιδημίας χολέρας του 1854

Η επιδημία χολέρας που έπληξε, το 1854, στην αρχή τον Πειραιά και στη συνέχεια την ίδια την πρωτεύουσα, επρόκειτο να παίξει το ρόλο του καταλύτη στην ανάδειξη του ζητήματος των απόρων σε κοινωνικό ζήτημα, που απαιτούσε πλέον μια πιο άμεση και θετική αντιμετώπιση.

Όπως μας πληροφορεί ο Κωνσταντίνος Δραγούμης, ο οποίος, τον

αναρρίχησης στους κόλπους των μεσαίων στρωμάτων της Αθήνας βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα (1833-1907)*, Αθήνα 1987, σ. 94.

110. Γ.Α.Κ., Ανακτορικά (Αυλαρχείον, Ανακτορικόν Ταμείον), φ. 302, Αναφορά της Αικατερίνης Μπούμπουλη (συζύγου του Ιωάννη Μπούμπουλη), (Αθήνα Ιούλιος 1861).

111. Γ.Α.Κ., στο ίδιο, Αναφορά της Καλλήκσας, χήρας Νικολάου Σάββα (Αθήνα 10 Ιουλίου 1861).

Ιούλιο του 1854, μαζί με την οικογένειά του έκανε τις διακοπές του στον Πειραιά, πραγματικός πανικός κατέλαβε τους κατοίκους και όλους τους εκεί παραθεριστές, όταν διαδόθηκε η είδηση της μόλυνσης από χολέρα δώδεκα στρατιωτών των αγγλικών και γαλλικών συμμαχικών δυνάμεων κατοχής του Πειραιά.¹¹²

Αμέσως, σχεδόν, η επιδημία εξαπλώθηκε και στην πόλη της Αθήνας, όπου μέσα σε πέντε μήνες αποδεκάτισε κυριολεκτικά τον πληθυσμό της.¹¹³

Ο Νικόλαος Δραγούμης περιγράφει με πολύ παραστατικό τρόπο τη θλιβερή αλλά συγχρόνως και τρομακτική εικόνα που παρουσίαζε τις ημέρες εκείνες η πρωτεύουσα: «Δια το καινοφανές της νόσου και την πρόδρομον ταύτης τρομεράν φήμην, μέγας αριθμός έφυγον εκ της πρωτευούσης, τινές δε και τους φιλτάτους των οικείων παλαίοντες προς τον θάνατον εγκατέλιπον άνευ παραμυθίας, ίνα ζητήσωσι δι' εαυτούς ζωήν, ως αν η ζωή ήτο αθάνατος. Και κατ' αρχάς μεν άλλο δεν έβλεπες ειμή οχήματα και υποζύγια μετακομίζοντα εις τους λιμένας και τους αγρούς σωρούς ανδρών, γυναικών και παιδων. Και άλλο δεν ήκουες ειμή κατακύλισμα τροχών και ίππων, ποδοβολητόν και ύλακας κυνών και ολοφυρμούς των μενόντων. Μετ' ολίγον δε αι οδοί μετεβλήθησαν εις ερήμους, τα εργαστήρια εκλείσθησαν, εντός των οικιών εξέψυξε πάσα φωνή και η πόλις από άκρου εις άκρον εσίγησεν ως απέραντον πολυάνδριον. Μόνος ο ήχος των ιδίων σου βημάτων ανέβαινεν εις τας ακοάς σου και εξήγειρε τον τρόπον σου [...]. Την πρωίαν μόνον, ενίοτε δε και την εσπέραν, προσέβαλλεν εις τας ακοάς, ως γόος βαθύς, ο πένθιμος τριγμός των φορείων, άτινα, βαρέως και βραδέως ελαυνόμενα, μετεκόμιζον σωρούς ασαβάνωτων, πολλάκις δε και ολογύμνων νεκρών προς λάγκους, εις ους ρίπτοντες

112. Κωνσταντίνος Ι. Δραγούμης, «Η νόσος χολέρα εν Ελλάδι κατά το έτος 1854», Μηνιαίον παράρτημα της εφ. *Αθήναι* (Αύγουστος 1911), σ. 3457.

113. Σχετικά με την εμφάνιση της χολέρας και σε άλλες πόλεις του ελληνικού κράτους βλ. Χρήστος Λούκος, «Επιδημία και κοινωνία. Η χολέρα στην Ερμούπολη της Σύρου (1854)», *Μνήμων* 14 (1992), σ. 49-69.

τα σώματα οι νεκροθάπται, ως λίθους αργούς, κατεκάλυπτον δι' ασβέστου ως δια σινδόνης νεκρικής». ¹¹⁴

Από τους 20.000 κατοίκους που έμειναν στην Αθήνα (το ένα τρίτο περίπου των κατοίκων της την εγκατέλειψαν), χάθηκαν περισσότερα από 1000 άτομα. Μέσα σε διάστημα δώδεκα μόνο ημερών, δηλαδή από τις 10 έως τις 22 Νοεμβρίου 1854, σημειώθηκαν 453 θάνατοι. ¹¹⁵ Ο μήνας Νοέμβριος υπήρξε ο «ολεθριώτατος [...] ως αποθανόντων εντός αυτού οκτακοσίων τουλάχιστον ατόμων». ¹¹⁶

Οι φτωχές συνοικίες της πρωτεύουσας πλήρωσαν το πιο βαρύ τίμημα. Πάνω τους «η νόσος ενέσκηψε μετ' οργής και δριμύτητος». ¹¹⁷ Εκεί «η επιδημία και ο θάνατος είχαν στήσει την έδραν των», ¹¹⁸ με αποτέλεσμα να μετρηθούν κατά εκατοντάδες τα θύματα της θανατηφόρας επιδημίας. Από τους 8000 περίπου κατοίκους που ζούσαν σε αυτές τις συνοικίες, 1500 μόνο μπόρεσαν να φύγουν. «Οι λοιποί όντες απορωτέρας τάξεως έμειναν εις τας οικίας των, ως στερούμενοι των μέσων της εκουσίας αραιώσεως». ¹¹⁹

Σε ό,τι αφορά την Επιτροπή προστασίας των ενδεών, η οποία συγκροτήθηκε με σκοπό να τους παράσχει βοήθεια, όχι μόνο αποδείχθηκε ανίκανη να τους προσφέρει το παραμικρό, αλλά επιπλέον, τα περισσότερα μέλη της εγκατέλειψαν την πρωτεύουσα κατά τη διάρκεια της επιδημίας. ¹²⁰ Δύο μόνο έμειναν, τα οποία μαζί με το βασι-

114. Ν. Δραγούμης, *Ιστορικά αναμνήσεις* (1876), τ. Β', Αθήνα 1973, σ. 169-170.

115. Κ.Ι. Δραγούμης, «Η νόσος χολέρα...», ό.π., σ. 3459.

116. Ν. Δραγούμης, *Ιστορικά αναμνήσεις*, ό.π., σ. 169.

117. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 191, Υγειονομικόν Δελτίον (17 Νοεμβρίου 1854).

118. *Μέριμνα* (11 Φεβρουαρίου 1860)· βλ. και *Αθηνά* (16 Αυγούστου 1858).

119. Γ.Α.Κ., ό.π.

120. Πρόεδρος της Επιτροπής διορίστηκε ο γιατρός Ν. Κωστής και μέλη της ο πρωτοσύγγελος Κονοφάος και οι Παύλος Σκουλούδης, Κ.Ν. Δόσιος, Ν. Δραγούμης, Γ. Παυλίδης, Α.Κ. Μπαλάνος, Π.Σ. Κυριακός, Μ.Χ. Μελανδρινός, Κ.Χ. Δημητρίου· βλ. Κ.Ι. Δραγούμης, «Η νόσος χολέρα...», ό.π., σ. 3458.

λικό ζεύγος, «διασχίζοντες καθ' εκάστην την πόλιν, παρεμυθούντο και ενεθάρρυνον τους δυσέλπιδας».¹²¹

Όσο για τις δημόσιες αρχές και τις ιατρικές υπηρεσίες, είχαν κυριολεκτικά παραλύσει.¹²² Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Νικόλαου Δραγούμη, μέλους της Επιτροπής προστασίας των ενδεών, «νόμους, αστυνομίαν, νοσοκομεία, ιατρούς, πάντα και πάντας είχαν παραλύσει ο φόβος και ο θάνατος, υπουργοί δε και νομάρχης και πολλοί των δημοσίων λειτουργών, καταλιπόντες αυτογνωμόνως τας θέσεις, κατέφυγον εις όρη και νήσους».¹²³ Ωστόσο, όπως με πικρία αναφέρει ο Ν. Δραγούμης, «οὐδ' ο θάνατος αποπλίζει τα πάθη!»: «Όλοι αυτοί οι άνθρωποι, μετά το τέλος της επιδημίας της χολέρας ανταμείφθηκαν «επί τη παραβάσει του καθήκοντος δια παρασήμων και προσωποληπτούσης εξουσίας».¹²⁴

Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα γενικευμένου πανικού, τρόμου και αδιαφορίας, οι ενδεείς των φτωχών συνοικιών θα αναζητήσουν παρηγοριά στη θεία πρόνοια και θα επικαλεστούν την παρέμβασή της, προκειμένου να κατευνάσει την καταστροφική επιδημία. Στις 17 Νοεμβρίου 1854, στις 7 το απόγευμα, πλήθος λαού συγκεντρώθηκε έξω από το σπίτι του Μητροπολίτη Αθηνών «όπως αναγκάση αυτόν να συνοδεύση τας αγίας εικόνας εις την πόλιν».¹²⁵ Σύμφωνα με το Υπουργείο Εσωτερικών, η συγκέντρωση αυτή «διεσκεδάσθη άνευ χρήσεως βιαίων μέσων, ο λαός εξήλθε των εκκλησιών και περιεφέρθη δεόμενος τω υψίστω προς απαλλαγήν αυτού απελθόν του κακού, και μετά ταύτα απεσύρθη εις τα ίδια. Επειδή όμως και τα τοιαύτα γενόμενα την εσπέραν ταραττούσι την δημοσίαν τάξιν, θέλει ληφθή πρόνοια ίνα μη επαναληφθώσι».¹²⁶ Φαίνεται πως το θέαμα των λαϊ-

121. Ν. Δραγούμης, *Ιστορικά αναμνήσεις*, ό.π., σ. 170.

122. *Ιατρική Μέλισσα*, 16 (1855), σ. 367.

123. Ν. Δραγούμης, ό.π., σ. 170.

124. Στο ίδιο, σ. 170.

125. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 191, Υγειονομικόν Δελτίον (17 Νοεμβρίου 1854).

126. Στο ίδιο.

κών συγκεντρώσεων δεν μπορεί παρά να ανησυχεί και να υπενθυμίζει στις πανικόβλητες δημόσιες αρχές, που εγκαταλείπουν τους φτωχούς κατοίκους της πρωτεύουσας στο έλεος της θανατηφόρας επιδημίας της χολέρας, το καθήκον τους για την επιβολή της δημόσιας τάξης.

Στις 10 Δεκεμβρίου 1854, το Υπουργείο Εσωτερικών ανακοινώνει επίσημα την οριστική εξάλειψη της επιδημίας της χολέρας.¹²⁷ Στις 25 Ιανουαρίου 1855, αφού η επιδημία έχει κοπάσει, το Υπουργείο των Στρατιωτικών διοργανώνει χορευτική βραδιά στη στρατιωτική λέσχη της Αθήνας, με σκοπό τα έσοδα αυτής της βραδιάς να διατεθούν για την περίθαλψη των απόρων χηρών και των ορφανών παιδιών «άτινα εναπέμειναν απροστάτευτα μετά το τέλος της επαρράτου χολέρας».¹²⁸

Η βίαιη εμφάνιση της χολέρας το 1854 έκανε περισσότερο ορατή παρά ποτέ την ουσιαστική ανυπαρξία οργανωμένου συστήματος δημόσιας πρόνοιας για τους φτωχούς της πρωτεύουσας. Η ανικανότητα των δημοσίων αρχών και των ιατρικών υπηρεσιών να τους παράσχουν βοήθεια κατά τη διάρκεια της επιδημίας, έδειξε με οδυνηρό τρόπο τον εφήμερο, αβέβαιο και επισφαλή χαρακτήρα της ύπαρξης των φτωχών. Απέδειξε πόσο εκτεθειμένοι και ανυπεράσπιστοι βρίσκονται απέναντι στις επιδημίες, πόσο η φτώχεια πληρώνεται με θάνατο.

Μπροστά στην αποδειγμένη λοιπόν αδυναμία των δημοσίων αρχών να αναλάβουν την προστασία των απόρων, η ιδιωτική πρωτοβουλία θα αρχίσει να κινητοποιείται και, στα αμέσως επόμενα χρόνια, θα χαράξει με πολύ πιο οργανωμένο και συστηματικό τρόπο το πεδίο της δράσης της. Το ενδιαφέρον της θα στραφεί κυρίως προς τα παιδιά και τις γυναίκες, που θεωρούνται ως τα πιο αδύναμα και απροστάτευτα μέλη του φτωχού πληθυσμού της πρωτεύουσας. Αυτά θα αποτελέσουν τον προνομιακό στόχο της φιланθρωπικής δραστηριότητας που αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα στην Αθήνα.

127. Κ. Ι. Δραγούμης, «Η νόσος χολέρα...», ό.π., σ. 3459.

128. *Εβδομάς* (15 Ιανουαρίου 1855).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Το ζήτημα της φτώχειας τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα

Παρόλες τις κατασταλτικές απόπειρες της κεντρικής εξουσίας κατά τη διάρκεια των πρώτων μετεπαναστατικών δεκαετιών για τον περιορισμό του αριθμού των ζητιάνων, οι τελευταίοι επιμένουν να διατρέχουν τους δρόμους της πρωτεύουσας και στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Γύρω στα 1860, η παρουσία των ζητιάνων εξακολουθεί να αποτελεί σοβαρό πρόβλημα, όχι μόνο για την πόλη της Αθήνας αλλά και του Πειραιά. Όπως υπογραμμίζει ο Σπυρίδων Παγανέλης, διανοούμενος της εποχής με ενεργό ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της φιλανθρωπικής δραστηριότητας, «της επαιτείας η ύπαρξις εγέννα ασχημίας τιτρωσκούσας βαθέως την πόλιν, η δε εκρίζωσις αυτής ήτον ανάγκη ανεπίδεκτος πάσης αναβολής».¹

Ο πειραιϊκός τύπος της εποχής αναφέρεται στους χώρους συνάθροισης των ζητιάνων και τη συμπεριφορά τους με έντονα αρνητικό τρόπο. Προτρέπει την αστυνομία στη λήψη άμεσων και δραστήριων μέτρων εναντίον της συρροής του «όχλου των επαιτών» που παρενοχλούν τους κατοίκους και ασκούν «βλαβερή» επίδραση στους φτωχούς της πόλης. Ακόμη, αφήνει να εννοηθεί ότι ο αριθμός των κλοπών, που την περίοδο εκείνη εμφανίζουν πρωτοφανή έξαρση στον Πειραιά, είναι στενά συνυφασμένος με την έκταση του φαινομένου

1. Σπυρίδων Παγανέλης, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Πτωχοκομείον», *Εστία* 473 (20 Ιανουαρίου 1885), σ. 74.

της επαιτείας,² «καταργώντας έτσι το όριο που χωρίζει τον εξαθλιωμένο ζητιάνο χωρίς δουλειά και έσοδα από τον κλέφτη και τον ληστή».³

Παράλληλα όμως με την επιμονή της επαιτείας και άλλες εστίες φτώχειας πολλαπλασιάζονται, με αποτέλεσμα η παρουσία των φτωχών στο κοινωνικό τοπίο της Αθήνας του τελευταίου τέταρτου του 19ου αιώνα να αποτελεί πλέον μια καθημερινή πραγματικότητα. Από το 1870 και μετά, συγκροτούνται οι πρώτοι πυρήνες εργατών και εργατριών, νησιωτικής και ορεινής κυρίως προέλευσης.⁴

Η ελληνική πρωτεύουσα γνωρίζει μια σημαντική αύξηση του αριθμού των εργατών και υπηρετών και των δύο φύλων: Οι εργάτες και εργάτριες αντιπροσωπεύουν το 13,6% του συνολικού ενεργού πληθυσμού της, ενώ οι υπηρέτες και υπηρέτριες το 25%.⁵ Άλλο χαρακτηριστικό γνώρισμα των χρόνων αυτών είναι η αυξημένη είσοδος γυναικών και παιδιών στην αγορά εργασίας. Το 1875-76, οι γυναίκες, τα κορίτσια και τα αγόρια αντιπροσωπεύουν το 46,5% του συνόλου των εργατών εργοστασίου.⁶

Μία άλλη πηγή του νέου εργατικού δυναμικού, στην οποία «η βιομηχανική απογείωση» των χρόνων 1868-1875 οφείλει πολλά, είναι οι Κρήτες πρόσφυγες, που ξεριζωμένοι και στερημένοι κάθε μέσου επιβίωσης, φθάνουν στην Αθήνα και τον Πειραιά στα χρόνια της Κρητικής επανάστασης του 1866-1869.⁷ Μέσα σε εξαιρετικά ανθυ-

2. Βασίλης Τσοκόπουλος, *Πειραιάς, 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του Ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα 1984, σ. 239-241.

3. Bronislaw Geremek, *Truands et misérables dans l'Europe moderne (1350-1600)*, Παρίσι 1980, σ. 228.

4. Βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 193.

5. Στο ίδιο, σ. 360.

6. Στο ίδιο, σ. 199.

7. Στο ίδιο, σ. 193. Βλ. επίσης Γιάννης Μπαφούνης, «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορί-*

γυεινές συνθήκες διαβίωσης θα κατοικήσουν τις φτωχές συνοικίες της πρωτεύουσας και του επινείου της. Έτσι, δίπλα στην εικόνα του «παραγκωνισμένου αγωνιστή» των πρώτων χρόνων του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, έρχεται τώρα να προστεθεί η εικόνα του «εξαθλιωμένου πρόσφυγα».⁸

Όλος αυτός ο φτωχός εργατικός πληθυσμός δεν θα περάσει απαρατήρητος μέσα στον αστικό χώρο της Αθήνας. Με πολύ ορατό τρόπο θα αποτυπώσει την παρουσία του στο νότιο, νοτιοδυτικό και βορειοδυτικό τμήμα της πόλης. Στην περιφέρεια της πόλης, μακριά από το κέντρο και τις παρυφές του όπου κυριαρχούν οι αστοί ομογενείς της διασποράς και τα μεσαία στρώματα, θα σχηματίσει τους δικούς του χώρους κατοικίας και αναψυχής.⁹ Ο Άγιος Φίλιππος, το Θησείο, το Γκάζι, το Γεράνι, του Ψυρρή, η Βάθεια, το Μεταξουργείο, που ο Κώστας Μπίρης περιγράφει ως «ένα σύμφυρμα καλυβών και αθλίων παραπηγμάτων [...], (μια) αληθή κόλαση δυστυχίας και διαφθοράς»,¹⁰ θα γίνουν οι συνοικίες του φτωχού πληθυσμού της Αθήνας.

Η φτώχεια, η νοσηρότητα, η ανυπαρξία υγιεινών συνθηκών διαβίωσης αλλά και η ζωντάνια αυτών των συνοικιών άφησαν τα ίχνη τους στη «λογοτεχνία της πόλης»¹¹ της εποχής. Χαρακτηριστική

ας: *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα 1985, σ. 563. Βασίλης Τσοκόπουλος, *ό.π.*, σ. 242.

8. Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σ. 297.

9. Ματούλα Σκαλτσά, «Για μια κοινωνική χαρτογράφηση της Αθήνας του 19ου αιώνα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Α', Αθήνα 1985, σ. 106.

10. Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 1966, σ. 202.

11. Όρος που χρησιμοποιεί η Λίζυ Τσιριμώκου για να αποδώσει τη μορφή εκείνη της αστικής λογοτεχνίας, όπου μιλά η ίδια η πόλη: οι πλατείες, οι δρόμοι και οι γειτονίες της· βλ. Λίζυ Τσιριμώκου, «Γραμματολογία της πόλης. Λογοτεχνία της πόλης-πόλεις της λογοτεχνίας», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Α', Αθήνα 1985, σ. 167.

είναι η εικόνα της απόκληρης συνοικίας της Βάθειας που ο Εμμανουήλ Ροΐδης παρουσιάζει στο *Παράπονο του νεκροθάπτου*:

«Πες μου όμως αν είδες χειρότερα γουруνοχώρια από τους φτωχικούς μαχαλάδες των Αθηνών ή άλλη τέτοια Βάθεια πουθενά; Το καλοκαίρι σκόννη με την κουτάλα, νερομαζώματα και λάσπη ως το γόνατο άμα στάξη ο ουρανός, και σε κάθε δρόμο μια φρακτή ή άφρακτη μάνδρα, ο απόπατος όλης της γειτονιάς! Πού όμως να πάνε όσοι πηγαίνουν εκεί, αφού οι γιατροσύnedροι, οι αρχιτέκτονες, οι αστυνόμοι, οι δήμαρχοι και οι νομάρχαι σας θεωρούν όλοι τ' αναγκαία περιττά; Αντίκρυ μου έχω ένα χασάπη που σφάζει στη μέση του δρόμου ζώα μικρά και μεγάλα, γίδια, πρόβατα και βιδέλα, και τρέχουν πάντοτες δύο ποταμοί, ο ένας κόκκινος από αίμα, και ο άλλος πράσινος από κοπριά και χολή».¹²

Ο Μιχαήλ Μητσάκης, στο πεζογράφημά του *Θεάματα του Ψυρρή*, περιγράφει με ελαφρώς φολκlorικό τρόπο το καθημερινό τοπίο των δρόμων της συνοικίας του Ψυρρή, της περίφημης αυτής συνοικίας που, την εποχή εκείνη, εθεωρείτο ως η κατεξοχήν εστία της εγκληματικότητας στην πρωτεύουσα:¹³

«Εκ του στενού, ως τουρκικής πόλεως, δρομίσκου του Ψυρρή, συρφετός διέρχεται, ποικίλος, άνθρωποι και κτήνη, παιδιά και γυναίκες, νοικοκυραίοι και εργάται, λαϊκόν πλήθος, πηγαίνον ή ερχόμενον, διαφοροτρόπως ενδυμένον, ως εν απόκρεω προχείρω, πληρούν βόμβου την μικράν οδόν. Κορασίδες, φέρουσai τας στάμνας των εις χείρας, διευθύνονται συχνά, προς την πλησίον βρύσιν της πλατείας, δια να τας γεμίσουν, μαθηταί επεστρέφοντες εκ του σχολείου, οφοκομισταί, λούστροι, πλύστραι, μοδιστρούλες, εμποροῦπάλληλοι, δικηγόροι ενίοτε με δικογραφίας υπό μάλης, εξερχόμενοι του κοντινού κακουργιοδικείου, ρασοφόροι κάποτε, βρακάδες πού και πού, στρατιωτών πηλήκια και αρβύλαι, κανέν μαύρο τσεμπέρι γραίας, ιθαγενών

12. Εμμανουήλ Ροΐδης, «Το παράπονο του νεκροθάπτου», *Άπαντα*, τ. Ε' (1894-1904), Αθήνα 1978, σ. 90.

13. Ε. Στασινόπουλος, *Η Αθήνα του περασμένου αιώνα (1830-1900)*, Αθήνα 1963, σ. 114.

Αθηναίων φουσκωμένα προς τα οπίσω πανταλόνια, φθάνοντα μέχρι του γόνατος και μόνον, πολύχρωμοι κνημίδες υποκάτω, εμφανίζονται, κινούνται, σπεύδουν, βραδυπορούν, διασχίζουν τον δρομίσκον, βυθίζονται εις τας λοιπάς της συνοικίας ατραπούς, λαβυρινθώδεις, στενάς επίσης αλλά ζωτικωτάτας αρτηρίας». ¹⁴

Η παρουσία όμως όλου αυτού του πληθυσμού με την αβέβαιη ύπαρξη, που ζούσε σε άθλιες συνθήκες στο όριο της επιβίωσης, σε αντίθεση με τους κυρίαρχους στους κόλπους των μεσαίων στρωμάτων της πρωτεύουσας κοινωνικούς κανόνες και κώδικες συμπεριφοράς, αποτελούσε σοβαρό εμπόδιο στην αναζήτηση, από μέρους αυτών ακριβώς των στρωμάτων, ενός «ευρωπαϊκού» τρόπου ζωής που θα «εξύψωνε» την ελληνική κοινωνία στην τάξη των «πολιτισμένων» κοινωνιών της Δύσης.

Στα πλαίσια μιας κοινωνίας, ρυθμισμένης σύμφωνα με το γενικό νόμο της εργασίας, το θέαμα ανθρώπων χωρίς δουλειά, όταν δεν μπορούσε να δικαιολογηθεί από τη φυσική ανικανότητα και αναπηρία, τι άλλο εξέφραζε παρά μια συμπεριφορά βαθιάς ανομίας;

Και οι άλλοι; Όλοι εκείνοι που με δυσκολία κέρδιζαν τα αναγκαία μέσα επιβίωσης; Δεν έρχονταν να αμφισβητήσουν την εικόνα του αξιοσέβαστου αρχηγού της οικογένειας, που με τη δουλειά ή τα εισοδήματά του εξασφάλιζε στην οικογένειά του μια άνετη διαβίωση;

Όσο για τις γυναίκες στη δουλειά, αυτές έρχονταν να καταρρίψουν τον αυστηρό φυλετικό διαχωρισμό που είχε εγκαθιδρυθεί στο εσωτερικό της οικογένειας ανάμεσα σε ενεργά και μη ενεργά μέλη. Αποτελούσαν ένα σοβαρό πλήγμα για την «τιμή» των αντρών, ¹⁵ που, σύμφωνα με το κανονιστικό πρότυπο της εποχής, όφειλαν μόνοι τους να φροντίζουν για τη διατροφή της οικογένειάς τους. Οι γυναίκες στη δουλειά αντιπροσώπευαν το ίδιο το παράδοξο, αμαυρώνοντας το νέο

14. Μιχαήλ Μητσάκης, «Θεάματα του Ψυρρή», *Αττικόν Μουσείον*, 10-9-1890· επανέκδοση στο Μ. Μητσάκης, *Πεζογραφήματα*, Αθήνα 1988, σ. 147.

15. Michelle Perrot, *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη (19ος-20ός αιώνας)*, μτφρ. Δήμητρα Σαμίου, Ερμούπολη Σύρου 1988, σ. 12.

«γυναικείο ιδεώδες», την εικόνα δηλαδή της γυναίκας «φύλακα άγγελου» του σπιτιού της, μεθοδικής και αποτελεσματικής οικοδέσποινας, πιστής και αφοσιωμένης συζύγου, αναντικατάστατης μητέρας-παιδαγωγού των παιδιών της.¹⁶

Τα παιδιά στη δουλειά καθώς και τα περιπλανώμενα παιδιά στους δρόμους της Αθήνας που διέφευγαν την οικογενειακή και σχολική επιτήρηση, εκτεθειμένα στους κινδύνους και τις δοκιμασίες ενός ανοιχτού κόσμου έξω από τα προστατευτικά τείχη της οικογενειακής εστίας, ανέτρεπαν την εικόνα της παιδικής αδυναμίας πάνω στην οποία έτεινε να οικοδομηθεί το νέο οικιακό ιδεώδες.

Ακόμη, η ύπαρξη αυτού του αναλφάβητου και «αμόρφωτου» πληθυσμού,¹⁷ βορά στην αρρώστια και το θάνατο, το πρώτο θύμα των επιδημιών, αποτελούσε αναμφίβολα ισχυρό πλήγμα στην εικόνα μιας κοινωνίας που θεωρούσε την εκπαίδευση ως την κινητήρια δύναμη της κοινωνικής «προόδου».

Παράλληλα, όμως, το γεγονός ακριβώς ότι αυτός ο πληθυσμός δεν είχε πρόσβαση στο σχολείο, συνεπώς σε μία «ορθολογιστική» αστική ιδεολογία και στην εκμάθηση «μιας σειράς νέων σημασιολογημένων κωδίκων», των οποίων η χρήση αποτελούσε την απαραίτητη προϋπόθεση για την κοινωνική άνοδο,¹⁸ επέτρεψε σε μια κατηγορία μορφωμένων ανθρώπων που έκαναν χρήση αυτών των κωδίκων να επιχειρήσουν την παρέμβασή τους στη ζωή του φτωχού πληθυσμού της πρωτεύουσας.

16. Η αναλυτική μελέτη της διαμόρφωσης του «γυναικείου ιδεώδους» στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα στην Ελλάδα έγινε από την Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα (1833-1907)*, Αθήνα 1987· βλ. κυρίως το δεύτερο κεφάλαιο: «Ξεχασμένη από τον κόσμο, λατρεμένη από το σπίτι της! Οι γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων της πόλης στην καμπή του αιώνα (1875-1908)», σ. 73-131.

17. Το 1870, το ποσοστό των αναλφάβητων ανδρών στο ελληνικό κράτος ανέρχόταν σε 71,38% ενώ το αντίστοιχο των γυναικών σε 93,70%· βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977, σ. 393.

18. Στο ίδιο, σ. 384.

Στα μάτια των μορφωμένων, όλος αυτός ο διαφορετικός κόσμος «στο περιθώριο των πολιτισμένων ανθρώπων»,¹⁹ ερχόταν να αμφισβητήσει σοβαρά τις αξίες του κυρίαρχου κοινωνικού και πολιτιστικού οικοδομήματος της εποχής τους, οικοδόμημα που τα μεσαία στρώματα της Αθήνας θεωρούσαν ως την έκφραση του ίδιου του πολιτισμού.

Έτσι, οι Αθηναίοι αστοί, οι οποίοι «ήθελαν να διατηρούν φραγμούς προς τα κάτω και να βλέπουν τις πόρτες να ανοίγουν προς τα πάνω»,²⁰ θα επιδοθούν ενεργά στην υπεράσπιση αυτού του οικοδομήματος. «Η συνειδητοποίηση ότι όλοι οι δρόμοι της παρέκκλισης και της ζητιανιάς ξεκινούν από το σπίτι του φτωχού»,²¹ θα ενισχύσει την πεποίθηση των μεσαίων στρωμάτων ότι η παρουσία των φτωχών αποτελεί απειλή εναντίον της καθιερωμένης τάξης πραγμάτων, και θα νομιμοποιήσει έτσι την παρέμβασή τους στη ζωή των απόκληρων της Αθήνας.

Στο μέτρο που τα μεσαία στρώματα προσπαθούν να οικοδομήσουν το δικό τους προστατευτικό καταφύγιο, να οργανώσουν τη ζωή τους γύρω από την οικογένεια, να περιχαράξουν το «φυσικό» της χώρο και να εγκαθιδρύσουν στο εσωτερικό της φυλετικούς διαχωρισμούς ως προς τους ρόλους και τα καθήκοντα, θα πιστέψουν ότι νομιμοποιούνται να δουν τη ζωή και των άλλων κοινωνικών στρωμάτων να οργανώνεται σύμφωνα με ένα παρόμοιο οικογενειακό πρότυπο. Με βάση την υπερβατική ιδέα που έχουν τα μεσαία στρώματα για τη δική τους οικογένεια, ως του μοναδικού τρόπου διατήρησης και μεταβίβασης ηθικών και πνευματικών αξιών, θα επιχειρήσουν να προβάλουν και να διαδώσουν το ίδιο πρότυπο σε ολόκληρη την κοινωνία. Έτσι, ο δικός τους τρόπος ζωής αποκτά τη δύναμη ενός

19. Louis Chevalier, *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIXe siècle*, Παρίσι 1984, σ. 86.

20. Norbert Elias, *La civilisation des mœurs*, Παρίσι 1982, σ. 36.

21. Isaac Joseph - Philippe Fritsch, *Disciplines à domicile. L'édification de la famille*, Παρίσι 1977, σ. 86.

νόμου, που μέσω της κοινωνικής τους παρέμβασης, γίνεται προσπάθεια να μετατραπεί σε γενικό νόμο όλης της κοινωνίας.

Η φτωχή οικογένεια εμφανίζεται κατά συνέπεια ως μία διαφορετική οντότητα που προσφέρεται σε μεταβολές, ως ένας στόχος προς τον οποίο συγκεντρώνονται όλες οι απόπειρες που αποβλέπουν στην προσάρτησή της στο κυρίαρχο σύστημα των συνηθειών, νοοτροπιών, ηθών, αξιών και κανόνων μιας νέας κοινωνίας που αναδύεται στην Αθήνα του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα.

Μέσα σε ένα κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο που χαρακτηρίζεται από την επιταχυνόμενη αστικοποίηση της πρωτεύουσας, τη βιομηχανική ανάπτυξη και την αναζήτηση νέων λύσεων στο εθνικό ζήτημα, η παρέμβαση των μεσαίων στρωμάτων, με στόχο τη διαχείριση της ζωής του φτωχού πληθυσμού της Αθήνας, εκδηλώνεται μέσα από τη δημιουργία φιλανθρωπικών συλλόγων και εταιρειών και την ανάληψη πρωτοβουλιών για την ίδρυση πολυάριθμων ιδρυμάτων, με στόχο την εξασφάλιση της φυσικής και ηθικής προστασίας των φτωχών.

Ανάδυση της φιλανθρωπικής δραστηριότητας στην Αθήνα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα

Με το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου και την εκθρόνιση του Όθωνα, το 1862, αρχίζει για το νεοελληνικό κράτος μια νέα περίοδος, που σημαδεύεται από τη μέριμνα για οικονομική ανόρθωση στο εσωτερικό της χώρας αλλά και από την παράλληλη αναζήτηση νέων προσανατολισμών για την επίλυση του εθνικού ζητήματος.

Η «Μεγάλη Ιδέα», εθνικό σύνθημα του ελληνικού κράτους καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, «αποβάλλουσα τον επί Όθωνος επιθετικόν χαρακτήρα της, είναι σήμερον όλως αμυντική», έγραφε η Κλειώ της Τεργέστης το 1863.²²

Πράγματι, στα χρόνια που ακολουθούν τον Κριμαϊκό πόλεμο, το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, που έως τότε απέβλεπε στην πραγμα-

22. Αναφέρεται στο Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1985, σ. 399.

τοποίηση της «εθνικής ενότητας» του ελληνισμού μέσω της αποσύνθεσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας, μεταβάλλει την προηγούμενη πολιτική του και προσανατολίζεται πλέον προς την αναζήτηση σχέσεων συνεργασίας ανάμεσα στον ελληνικό και οθωμανικό πληθυσμό.²³

Αυτή η νέα ειρηνική πολιτική, γνωστή ως «ελληνοθωμανισμός»,²⁴ προέκρινε την αξιοποίηση της προοπτικής κάθε μεταρρύθμισης, που θα μπορούσε να συμβάλει στη δημιουργία καλύτερων συνθηκών ύπαρξης για τους Έλληνες της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Παράλληλα, τονίζοντας τη σημασία της οικονομικής και πολιτισμικής ανασυγκρότησης του ίδιου του ελληνικού κράτους, έθετε ως στόχο τη μετατροπή του σε πρότυπο Βασίλειο στην Ανατολή.²⁵

Φαίνεται, ωστόσο, ότι για τη νομιμοποίηση αυτής της αντίληψης, σύμφωνα με την οποία το ελληνικό έθνος όφειλε να αναγορευθεί σε «απόστολο» πολιτισμού στην Ανατολή, δεν αρκούσε πλέον η επίκληση του ένδοξου και ακτινοβόλου αρχαίου ελληνικού παρελθόντος. Η «ιδιαιτέρη αποστολή», που το ελληνικό έθνος είχε να εκπληρώσει, δεν μπορούσε να αποτελεί, παρά την έκφραση της ιδιαιτερότητας της ταυτότητάς του, ιδιαιτερότητα που έπρεπε να αναζητηθεί σε όλες τις περιόδους της ιστορίας του. Έτσι, η αναζήτηση της ελληνικής πολιτιστικής ταυτότητας θα οδηγήσει σε μια στροφή προς τη λαϊκή γλώσσα και θα ευνοήσει κάθε μελέτη γύρω από τη σύγχρονη ζωή του ελληνικού λαού, τις παραδόσεις, τα έθιμα, τη λογοτεχνία του κ.ά. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Νίκος Σβορώνος «στην ιδέα της επιστροφής στο παρελθόν αντιτίθεται στο εξής η ανακάλυψη του παρελθόντος μέσα στο παρόν».²⁶

Μέσα σ' αυτό το κλίμα αναζωπύρωσης του εθνικού ζητήματος, ανακάλυψης και επαναξιολόγησης του ελληνικού «εθνικού χαρακτή-

23. Βλ. Ευάγγελος Κωφός, «Νέοι προσανατολισμοί του Ελληνισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, Αθήνα 1977, σ. 316.

24. Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»...*, ό.π., σ. 311.

25. Στο ίδιο, σ. 291.

26. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μτφρ. Αικατερίνη Ασδραχά, Αθήνα 1983, σ. 94.

ρα», οι διανοούμενοι θα παίξουν αποφασιστικό ρόλο. Η παρουσία τους θα γίνει κυρίως αισθητή με τη δημιουργία πολυάριθμων συλλόγων, οι οποίοι θα λειτουργήσουν ως «εκτελεστικά όργανα του μεγαλειόβολου εθνικού σχεδίου». ²⁷ «Διότι γενική επικρατεί δόξα ότι δια των συλλόγων θέλει συμπληρωθή το έργο της μεγάλης εθνικής επαναστάσεως και ό,τι κατέλιπον ατελές η σπάθη και το πυροβόλον, τούτο θέλει αποτελειώσει η νέα γενεά δια των συλλόγων». ²⁸

Το ελληνικό πανεπιστήμιο, που λειτουργούσε ήδη από το 1837 στην Αθήνα, πρόσφερε ένα δυναμικό μορφωμένων ανθρώπων. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία όντας περισσότερο «φιλελεύθεροι» από τις προηγούμενες γενιές, βρέθηκαν επικεφαλής του αντιμοναρχικού κινήματος, που, το 1862, οδήγησε στην έξωση του Όθωνα. ²⁹

Από αυτή την περίφημη «χρυσή νεολαία» ³⁰ θα προέλθουν οι ένθερμοι πρωταγωνιστές μιας πλούσιας εκπαιδευτικής, πολιτιστικής και φιλανθρωπικής δραστηριότητας, που, μετά το 1860, θα εξαπλωθεί όχι μόνο στην Αθήνα αλλά και σε άλλες πόλεις του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, καθώς επίσης και σε αλύτρωτες ελληνικές επαρχίες.

Αν το σημείο εκκίνησης όλης αυτής της δραστηριότητας υπήρξε αναμφίβολα η ίδρυση στην Κωνσταντινούπολη, το 1861, του «Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», αυτής της «φωτεινής εστίας», ³¹ που εργάσθηκε για την εξάπλωση της ελληνικής παιδείας μέσω της δημιουργίας ενός εκτεταμένου σχολικού δικτύου στις ελληνικές παροικίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ³² το σημείο κορύ-

27. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 399.

28. *Οποίος εστίν ο Φιλολογικός Σύλλογος Βύρων*, Αθήνα 1875, σ. 3.

29. Βλ. Αντώνης Λιάκος, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα (1859-1862)*, Αθήνα 1985, σ. 100.

30. Χρ. Αγγελομάτης, *Ελληνικά ρομαντικά χρόνια (Άνθρωποι, ιδέες, ζωή)*, Αθήνα χ.χ., σ. 177.

31. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 400.

32. Βλ. Loukia Droulia, «The cancellation of the international congress of literary societies for the furthering of hellenic studies. Constantinople, 1886», *Actes du IIe congrès international des études du sud-est européen*, τ. Δ', Αθήνα 1978, σ. 520. Ε. Κωφός, *ό.π.*, σ. 316.

φωσης υπήρξε το «Συνέδριο των Συλλόγων», που οργανώθηκε με πρωτοβουλία του «Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός» και πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα από τις 23 Μαρτίου έως τις 9 Απριλίου 1879. Στο Συνέδριο συμμετείχαν οι αντιπρόσωποι 22 συλλόγων και εταιρειών από το ελληνικό κράτος και 41 συλλόγων από διάφορες ελληνικές παροικίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της δυτικής Ευρώπης (16 από τη Θράκη, 1 από τη Βουλγαρία, 12 από τη Μακεδονία, 5 από τη Μικρά Ασία, 3 από τη δυτική Ευρώπη, 3 από τα νησιά του Αιγαίου και 1 από την Αίγυπτο).³³

Το «Συνέδριο των Συλλόγων» αποτέλεσε έναν από τους τρόπους για την ειρηνική επίδειξη της συγχρονικής ενότητας του ελληνισμού,³⁴ ενότητα που η νέα πολιτική του ελληνικού κράτους αναζητούσε να εκπληρώσει με τη διείσδυση των «φώτων» του δυτικού πολιτισμού στην «οπισθοδρομική» Ανατολή.

Αν όμως το όνειρο της εθνικής ενότητας ανάμεσα σε Έλληνες του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και Έλληνες της οθωμανικής αυτοκρατορίας παρουσιαζόταν ως μία αναγκαιότητα, η αναγκαιότητα αυτή αποκτούσε ακόμη πιο επιτακτικό χαρακτήρα στο εσωτερικό του ίδιου του ελληνικού κράτους, στο μέτρο που αυτό αποτελούσε τον κυρίαρχο πόλο έκφρασης και οργάνωσης της «Μεγάλης Ιδέας». Έρα, η μη επίτευξη της ενότητας στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους κινδύνευε να αποτελέσει σοβαρό εμπόδιο για την εκπλήρωση των εθνικών του στόχων.

Έτσι, στην Αθήνα, πλάι στους συλλόγους με εκπαιδευτική ή πολιτιστική δραστηριότητα, όπως ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» ή ο «Φιλολογικός Σύλλογος Βύρων», θα εμφανισθούν και άλλοι με καθαρά φιλανθρωπικό χαρακτήρα, που θα επωμισθούν το έργο του εκπολιτισμού των «βαρβάρων» του εσωτερικού.

33. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, *Έκθεσις περί των έργων του συλλόγου (1875-1888)*, Αθήνα 1888, σ. 7.

34. Κ.Θ. Δημαράς (επιμ.-εισαγωγή), Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, Αθήνα 1970, σ. 25.

Η φτώχεια, η εξαθλίωση, η ζητιανιά, η αρρώστια, η παιδική θνησιμότητα, η εγκατάλειψη και η περιπλάνηση των παιδιών, οι ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης, η «άγνοια», οι «προκαταλήψεις», η «ανηθικότητα», αποτελούν ορισμένα από τα πολλαπλά πρόσωπα που συνθέτουν το ζήτημα των φτωχών στην Αθήνα. Τη διαχείριση αυτού του ζητήματος θα αναλάβουν οι φιλανθρωπικοί σύλλογοι και εταιρείες που δημιουργούνται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Σε καμία περίπτωση ωστόσο, δεν θα έπρεπε να αναζητάμε να βρούμε στην Ελλάδα μια ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας παρόμοια με εκείνη των ευρωπαϊκών χωρών, όπως για παράδειγμα της Γαλλίας. Γιατί η Γαλλία του 19ου αιώνα δεν είχε να επιλύσει το πρόβλημα της αρχικής εγκαθίδρυσης ενός συστήματος πρόνοιας. Ένα τέτοιο σύστημα λειτουργούσε ήδη πολύ πριν από τη Γαλλική Επανάσταση και αποτελούσε μια κοινωνική πραγματικότητα βαθιά ριζωμένη στη χώρα αυτή. Αυτό που κυρίως πρόβαλε ως ανάγκη τον περασμένο αιώνα, ήταν η περισσότερο ορθολογική και αποτελεσματική αναδιοργάνωση του ήδη υπάρχοντος γαλλικού συστήματος πρόνοιας. Όπως πολύ εύστοχα υπογραμμίζουν ο Isaac Joseph και ο Philippe Fritsch «στα τελευταία χρόνια του Παλιού Καθεστώτος αναπτύσσεται μια καταγγελία του ιδρυματικού και σωφρονιστικού χώρου εγκλεισμού, στο όνομα μιας πολιτικής πρόνοιας που στηριζόταν ταυτόχρονα πάνω στις τεχνικές επιτήρησης μέσω του βλέμματος και στις τεχνικές ανόρθωσης μέσω της εργασίας».³⁵

Ακόμη, δεν θα έπρεπε να αναζητάμε να δούμε στην Ελλάδα το χώρο της κοινωνικής πρόνοιας να μετατρέπεται σε αντικείμενο διένεξης, όπου τα διάφορα ρεύματα συναντιούνται, διεξάγουν έναν αγώνα επιρροής και το καθένα από την πλευρά του προσπαθεί να κερδίσει μεγαλύτερο έδαφος. Αν στη Γαλλία το πεδίο της πρόνοιας διαμοιράστηκε ανάμεσα στη «νόμιμη πρόνοια», την παρέμβαση δηλαδή των δημοσίων αρχών, τον κοινωνικό καθολικισμό, την «αλλη-

35. Isaac Joseph - Philippe Fritsch, *Disciplines à domicile. L'édification de la famille*, Παρίσι 1977, σ. 83.

λεγγύη» των ριζοσπαστών³⁶ και τις εργατικές πρωτοβουλίες,³⁷ τίποτε παρόμοιο δεν συνέβη στην Ελλάδα.

Στην ελληνική περίπτωση δύο φαίνεται να είναι οι βασικοί λόγοι που επέτρεψαν την ανάπτυξη της φιλανθρωπικής δραστηριότητας το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Καταρχήν, η σχεδόν ολοκληρωτική απουσία μιας συγκροτημένης κοινωνικής πολιτικής για την περίθαλψη του φτωχού πληθυσμού από μέρους του ελληνικού κράτους.

Όπως ήδη έχουμε δει, στη διάρκεια των πρώτων μετεπαναστατικών δεκαετιών, οι δημόσιες αρχές επιχείρησαν να περιορίσουν το φαινόμενο της επαιτείας χρησιμοποιώντας κατασταλτικές μεθόδους, ενώ η διανομή ισχνών χρηματικών βοηθημάτων κατά διαστήματα στους ενδεείς αγωνιστές και τις οικογένειές τους, σε καμία περίπτωση δεν μπορούσε να αποτελέσει μια πραγματική πολιτική πρόνοιας.

Δεν θα πρέπει ωστόσο να παραλείψουμε να αναφέρουμε ορισμένες απόπειρες που έγιναν από πλευράς δημοσίων αρχών στον τομέα της ιατρικής περίθαλψης των φτωχών της Αθήνας.

Πράγματι, τα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα κληροδότησαν στο ελληνικό κράτος τη θέσπιση ενός νομοθετικού πλέγματος σχετικά με ζητήματα της δημόσιας υγείας, την οργάνωση ενός αρχικού συστήματος υγειονομικών υπηρεσιών και ακόμη την ίδρυση νοσοκομειακών ιδρυμάτων με στόχο την περίθαλψη του φτωχού πληθυσμού.³⁸

36. Βλ. Yvonne Kniebiehler, *Nous les assistantes sociales. Naissance d'une profession. Trente ans de souvenirs d'Assistants sociales françaises (1930-1960)*, Παρίσι 1980, σ. 18· της ίδιας, «Vocation sans voile, les métiers sociaux» στο Arlette Farge - Christiane Klapisch-Zuber (συγκεντρωμένα από τις), *Madame ou Mademoiselle? Itinéraires de la solitude féminine XVIIIe-XXe siècle*, Παρίσι 1984, σ. 164.

37. Βλ. Sylvie Fayet-Scribe, *Associations féminines et catholicisme. De la charité à l'action sociale (XIXe-XXe siècle)*, Παρίσι 1990, σ. 14.

38. Βλ. Αριστοτέλης Κούζης, *Αι μετά την ίδρυσιν του βασιλείου της Ελλά-*

Μετά το 1837 άρχισε να λειτουργεί στην Αθήνα το Μαιευτικό Νοσοκομείο για τις «ενδεείς» γυναίκες, το οποίο λειτουργούσε παράλληλα και ως χώρος πρακτικής εκπαίδευσης για τις μαίες.³⁹ Το 1842, ιδρύεται το Δημοτικό Νοσοκομείο, που τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του περιέθαλπε γύρω στους 600 με 700 ασθενείς κάθε χρόνο. Η ίδρυσή του έγινε δυνατή χάρη στην υποστήριξη από μέρους του δήμου της Αθήνας και τη συνδρομή των πλουσίων Ελλήνων ομογενών της διασποράς.⁴⁰ Στο Δημοτικό Νοσοκομείο, οι φοιτητές της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών παρακολουθούσαν μαθήματα κλινικής ιατρικής. Το 1857 ιδρύεται η Αστυκλινική Αθηνών, στην οποία 4000 με 5000 ενδεείς δέχονταν κάθε χρόνο τις πρώτες ιατρικές φροντίδες, ενώ συγχρόνως «το αγαθοεργόν τούτο καθίδρυμα αποβαίνει λυσιτελέστατον και εις τους σπουδαστάς της ιατρικής, καθότι παρέχει αυτοίς άφθονον υλικόν προς εξάσκησιν εις την πρακτικήν ιατρικήν».⁴¹

Ο δεύτερος βασικός λόγος που ευνόησε την ανάπτυξη της φιλανθρωπικής δραστηριότητας, υπήρξε η απουσία ενός ισχυρού σοσιαλιστικού και εργατικού κινήματος οργανωμένου στη βάση της υπεράσπισης των δικών του συμφερόντων. Γεγονός που οφείλεται αναμφίβολα στην περιορισμένη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας τον περασμένο αιώνα και κατά συνέπεια στην περιορισμένη παρουσία και δυνατότητα κοινωνικής παρέμβασης της εργατικής τάξης.

Ωστόσο, οι πρωτοβουλίες δεν λείπουν εντελώς σ' αυτόν το χώρο: Το 1868 ιδρύεται η «Εταιρεία των τυπογράφων και βιβλιοδετών Γουτεμβέργιος», με στόχο την «περίθαλψιν των εργατών τυπογρά-

δος πρώται παρ' ημίν αρχαί υγειονομικής πολιτικής και οργανώσεως της δημοσίας υγιείας, Αθήνα 1947. Ιωάννης Μαστρογιάννης, *Ιστορία της Κοινωνικής Πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960)*, Αθήνα 1960.

39. «Μαιευτικόν Νοσοκομείον εις τας Αθήνας», *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος* (23 Φεβρουαρίου 1839).

40. «Πολιτειογραφικά», *Αττικόν Ημερολόγιον του 1869*, Αθήνα 1868, σ. 351.

41. Στο ίδιο, σ. 352.

φων και των οικογενειών αυτών» και, το 1882, ο «Εργατικός Σύνδεσμος Τυπογράφων», με στόχο την υπεράσπιση των εργατικών συμφερόντων και του δικαιώματος της απεργίας.⁴² Παράλληλα, ξεσπούν οι πρώτες απεργίες: το 1879 στην Ερμούπολη⁴³ και στη συνέχεια οι απεργίες των μεταλλωρύχων του Λαυρίου το 1883, 1887, 1896 και 1906.⁴⁴

Από την άλλη, παρατηρούμε μια κίνηση για τη διάδοση σοσιαλιστικών ιδεών στην Αθήνα, την Πελοπόννησο και τα Ιόνια νησιά από μικρές ομάδες διανοουμένων και εργατών. Ως δύο σημαντικές στιγμές αυτής της κίνησης, μπορούν να θεωρηθούν η έκδοση του *Άρδην* το 1885 από τον Πλάτωνα Δρακούλη, η ίδρυση το 1889 του «Κεντρικού Σοσιαλιστικού Συλλόγου» καθώς και η έκδοση το 1890 της εφημερίδας *Σοσιαλιστής* από τον Σταύρο Καλλέργη.⁴⁵

Ωστόσο, ο αποσπασματικός και μη συστηματικός χαρακτήρας των σοσιαλιστικών ιδεών, το γεγονός ότι αυτές εμφανίστηκαν ως «μία έκθεση ή ανασύνθεση των αντιλήψεων του γαλλικού κυρίως σοσιαλισμού (Saint-Simon, Leroux, Fourier, Proudhon, Blanqui)»,⁴⁶ περιόρισε την εξάπλωσή τους και δεν επέτρεψε τη συγκρότηση μιας «αρθρωμένης κριτικής στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι της χώρας»⁴⁷ των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα.

Κατά συνέπεια, το κενό που δημιουργεί η απουσία κρατικής αλλά και εργατικής παρέμβασης στο χώρο της κοινωνικής πρόνοιας, έρχε-

42. Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Α' *Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι και η πολιτική λειτουργία της πρώιμης κοινωνικής κριτικής (1875-1907)*, Αθήνα 1990, σ. 59.

43. Βλ. στο ίδιο, σ. 44. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, ό.π., σ. 192.

44. Βλ. Π. Νούτσος, ό.π., σ. 45.

45. Στο ίδιο, σ. 60, 65· βλ. και Μιχάλης Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, τ. Α' *Από τους ουτοπιστές στους μαρξιστές*, Αθήνα 1985, σ. 118, 125.

46. Π. Νούτσος, ό.π., σ. 45.

47. Στο ίδιο, σ. 46.

ται να το καλύψει η ιδιωτική φιλανθρωπική δραστηριότητα, που εκδηλώνεται στην Αθήνα το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και οργανώνεται μέσω συλλόγων και εταιρειών. Οι πιο σημαντικοί από αυτούς τους φορείς, εκείνοι που διακρίθηκαν για την έκταση και τη διάρκεια της δραστηριότητάς τους, και ακόμη τα νέα ιδρύματα που αρχίζουν να λειτουργούν την περίοδο αυτή, με στόχο την υποδοχή, τη διατροφή, την περίθαλψη, την ανατροφή και εκπαίδευση συγκεκριμένων ομάδων του φτωχού πληθυσμού της Αθήνας, ήταν οι εξής:

Το Οφθαλμιατρείο (1854), το Αμαλιείο Ορφανοτροφείο κοριτσιών που ιδρύθηκε το 1855 από τη «Φιλανθρωπική Εταιρεία Κυριών», το Ορφανοτροφείο αγοριών Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα (1856), το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών (1859), το Πτωχοκομείο που ιδρύθηκε το 1864 από την «Ελεήμονα Εταιρεία», η Σχολή των απόρων παιδών του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» (1872), το Εργαστήριο απόρων γυναικών που ιδρύθηκε το 1872 από το «Σύλλογο κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως», η «Φιλόπτωχος Εταιρία Κυριών» (1874), ο Ευαγγελισμός (1884), το Δρομοκαΐτειο (1887), το Άσυλο Ανιάτων που ιδρύθηκε το 1893, το Κυριακό Σχολείο των απόρων γυναικών και κοριτσιών του λαού που ιδρύθηκε το 1889 από την Καλλιρρόη Παρρέν, το Άσυλο των εργατριών και υπηρετριών της Αγίας Αικατερίνης (1892), η Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή που ιδρύθηκε το 1897 από την «Ένωση Ελληνίδων».

Παράλληλα αναπτύσσεται και μια άλλη ιδιαίτερη μορφή φιλανθρωπικής δραστηριότητας από την «εν Χριστώ Αδελφότητα των Κυριών» (1891), την «Επιτροπή των Κυριών η Ευποιία» (1899), την «Εταιρεία των Φυλακών» καθώς και την «Επιτροπή των Φυλακών» που συγκροτήθηκε στα πλαίσια του νομικού τμήματος του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός». Η παραπάνω δραστηριότητα αποβλέπει στην προσφορά κάθε είδους υλικής ή ηθικής υποστήριξης στους άνδρες, γυναίκες, εφήβους και παιδιά που κρατούνται στις φυλακές του κράτους.

Αλλά η σύσταση φιλανθρωπικών συλλόγων και ιδρυμάτων δεν αποτελεί μια αποκλειστικά αθηναϊκή πραγματικότητα. Σε πολλές άλλες πόλεις του ελληνικού κράτους, κατά την ίδια περίοδο, ανα-

πτύσσεται μια παρόμοια δραστηριότητα, η οποία οδηγεί στη δημιουργία αντίστοιχων ιδρυμάτων.

Έτσι, στην Ερμούπολη, το 1854, έχουμε την ίδρυση του Ορφανοτροφείου κοριτσιών από τις «αδελφές του St. Vincent de Paul», το 1855, του Δημοτικού Ορφανοτροφείου των αγοριών (Ισιδώρειο) και το 1874, του Ορφανοτροφείου κοριτσιών των αδελφών Μπαμπαγιώτου. Στον Πειραιά, σημειώνουμε την ίδρυση του Γηροκομείου το 1874 και την ίδια χρονιά του Παιδαγωγείου ορφανών και απόρων παιδών (Ζάννειο Ορφανοτροφείο).⁴⁸ Ακόμη, στον Πειραιά, σ' αυτές τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, έχουμε την ίδρυση πολυάριθμων σχολών για την επαγγελματική εκπαίδευση της εργατικής τάξης⁴⁹ και στην Πάτρα, το 1873, την ίδρυση του Δημοτικού Βρεφοκομείου.

Μέσα από τις πολυάριθμες αυτές πρωτοβουλίες, η φιланθρωπική δραστηριότητα επιχειρεί να καλύψει ολόκληρο σχεδόν το φάσμα της κοινωνικής πρόνοιας και να αναλάβει τη διευθέτηση των συνθηκών ύπαρξης των απόκληρων. Έχοντας ως βασικό στόχο την ηθικοποίηση των φτωχών, θα επιδοθεί στο έργο της μετάδοσης των κυρίαρχων κοινωνικών αξιών και συμπεριφορών, προκειμένου να εμποδίσει την εξαθλίωση να μετατραπεί σε απειλή για την κοινωνική τάξη πραγμάτων και να επιτύχει με αυτό τον τρόπο την κοινωνική ισορροπία και ειρήνη.

Η φιλανθρωπική δραστηριότητα εμφανίζεται έτσι, μέσα στην επιχείρηση ενσωμάτωσης και κοινωνικού ελέγχου του φτωχού πληθυσμού, ως ένας προνομιακός και απαραίτητος συνεργάτης των δημοσίων αρχών, οι οποίες όχι μόνο δεν θα αντιταχτούν στην ανάπτυξη

48. Σχετικά με την ίδρυση του Ζάννειου Ορφανοτροφείου βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία και πόλη: Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων* 14 (1992), σ. 71-90.

49. Για μια αναλυτική παρουσίαση των σχολών αυτών βλ. Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, «Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 6 (1986), σ. 387-415.

αυτής της δραστηριότητας, αλλά βρισκόμενες οι ίδιες σε αδυναμία να δημιουργήσουν θεσμούς πρόνοιας, θα της προσφέρουν κάθε δυνατή βοήθεια προκειμένου να διευκολυνθεί η εξάπλωσή της.

Αλλά η φιλανθρωπική δραστηριότητα δεν θα μπορούσε να γνωρίσει το εύρος που γνώρισε δίχως την οικονομική συνεισφορά των αστών ομογενών της διασποράς. Αυτοί αποτέλεσαν τη σημαντικότερη πηγή χρηματοδότησης των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων στην Αθήνα. Χάρη στις δωρεές και τα κληροδοτήματά τους έγινε δυνατή η ίδρυση και η λειτουργία των περισσοτέρων από αυτά τα ιδρύματα.

Οι αδελφοί Ζωσιμάδες, ο Ζώης Καπλάνης, ο Ιωάννης Βαρβάκης, οι Ριζάρηδες, ο Ιωάννης Δόμπολης, οι Σίνες, οι Ζάππες, ο Μιχαήλ Τοσίτσας, ο Νικόλαος Στουρνάρης, ο Γεώργιος Χατζηκώνστας, ο Δημήτριος Βερναρδάκης, ο Απόστολος Αρσάκης, ο Ζωρζής Δρομοκαΐτης, ο Γεώργιος Ζαρίφης, ο Ανδρέας Συγγρός, ο Γεώργιος Αβέρωφ και άλλοι ακόμη⁵⁰ αποτελούν τις σημαντικότερες φυσιογνωμίες της ιστορίας του ευεργετισμού του 19ου αιώνα.⁵¹ Τα ονόματά τους συνθέτουν το πάνθεον των «μεγάλων εθνικών ευεργετών».

Σε κάθε περίπτωση πάντως, αν οι ευεργέτες συμβάλλουν αποφασιστικά στη χρηματοδότηση των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, όλο το έργο της οργάνωσης της φιλανθρωπικής δραστηριότητας ανήκει σε μια κατηγορία πολιτών που προέρχονται από τα αστικά στρώματα της Αθήνας. Τα πρόσωπα που οργάνωσαν, εμπύχωσαν και διαχειρίστηκαν όλη τη φιλανθρωπική δραστηριότητα, αποτελούσαν τμήμα μιας κατηγορίας μορφωμένων ανθρώπων, οι οποίοι είτε κυριαρχούσαν ήδη στο κοινωνικό και πολιτιστικό στερέωμα της εποχής, είτε επρόκειτο να κυριαρχήσουν σ' αυτό τα επόμενα χρόνια.

Γιατροί, δικηγόροι, δικαστές, παιδαγωγοί, καθηγητές, δάσκαλοι και δασκάλες, ποιητές και πεζογράφοι θα γίνουν οι πρωταγωνιστές

50. Παντελής Κοντογιάννης, *Εθνικοί ευεργέται*, Αθήνα 1908, σ. 15.

51. Για την πρακτική του ευεργετισμού από μέρους των Ελλήνων της διασποράς βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870-1920)», *Τα Ιστορικά* 7 (1987), σ. 119-154.

αυτής της δραστηριότητας και θα τεθούν επικεφαλής μιας επιχείρησης «εκπολιτισμού» του φτωχού πληθυσμού.

Όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, λειτουργούσαν οι θεσμοί εκείνοι, όπως ο τύπος, το βιβλίο, το πανεπιστήμιο, η λογοτεχνία, οι πολιτικοί σχηματισμοί, που επέτρεπαν τη συγκρότηση των διανοουμένων σε ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία.⁵² Η φιλανθρωπική δραστηριότητα φαίνεται ότι συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός νέου πεδίου κοινωνικής δράσης, που λειτούργησε συμπληρωματικά και ενίσχυσε τη διαδικασία κοινωνικής συγκρότησης, την επιβολή και την απόκτηση μιας επιπρόσθετης κοινωνικής εξουσίας από μέρους των διανοουμένων.

Η «αρρώστια» της φτώχειας

Η ανάδυση νέων κοινωνικών πρακτικών πρόνοιας για τους φτωχούς συνοδεύεται με τη διατύπωση νέων ιδεών γύρω από τη φτώχεια.

Στη σκέψη των φιλανθρώπων, όπως και στην πλειοψηφία του κόσμου των διανοουμένων της εποχής, η ιδέα ότι «η διαφορά των κοινωνικών καταστάσεων είναι εκ των μεγαλυτέρων νόμων, δι' ων η θεία Πρόνοια επροίκισε την ανθρωπότητα επί της γης»,⁵³ είναι πλατιά διαδομένη και αποτελεί τη θεμελιώδη αρχή κάθε «φιλελεύθερης» προβληματικής σχετικά με το ζήτημα των φτωχών.

Με αφετηρία λοιπόν παρόμοιες υπερβατικές αντιλήψεις, οι οποίες νομιμοποιούν τις κοινωνικές διαφορές ως έκφραση της θείας θέλησης, οι «φιλελεύθεροι» διανοούμενοι του περασμένου αιώνα αντιτάσσονται στις εξισωτικές θεωρίες που ανθούν στη δυτική Ευρώπη και των οποίων ο απόηχος φθάνει στην Ελλάδα, όπου όμως δεν θα μπορέσει να διαμορφώσει μια συνεκτική απάντηση γύρω από το ζήτημα της φτώχειας.

52. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974...*, ό.π., σ. 33-34.

53. Ν. Βαλσαμάκης, «Πλούσιοι και πένητες», *Οικονομική Επιθεώρησης* 30 (Αύγουστος 1875), σ. 254.

Οι εξισωτικές ιδέες κρίνονται αντίθετες προς τη θέληση του «Μεγάλου Δημιουργού», ο οποίος, όπως υποστηρίζεται, «υπέβαλεν άπασαν την ζώσαν φύσιν εις τον νόμον της ανισότητος». Επομένως, μάταιη κρίνεται οποιαδήποτε «απόπειρα της εισαγωγής της ισότητος εν τη ανέσει και τη ευζωία δια της ισοκτημοσύνης, διότι, και επί τη υποθέσει καθ' ην το τοιούτον ήθελεν επιτευχθή, η επάνοδος εις την φυσικήν κατάστασιν ουδόλως θέλει βραδύνει, διότι εν ουδεμιά περιπτώσει και επ' ουδενί λόγω ο έχων έξοχα πλεονεκτήματα, φυσικά ή επίκτητα, θέλει συγκατατεθή να θέση εαυτόν εν ίση μοίρα μετά του οκνηρού, του ανικάνου και του μηδέν, είτε φυσικόν, είτε διανοητικόν, κεκτημένου πλεονέκτημα. Τοιαύτη η φύσις των πραγμάτων. Και αν υπετίθετο ότι η πολιτεία εναντίον των νόμων της φύσεως ηδύνατο να παρεμβάλη το κράτος των εαυτής νόμων, ίνα κατασκευάση οικονομικήν ισότητα εκεί ένθα τα προτερήματα και τα ελαττώματα, αι καλαί και κακαί περιστάσεις δημιουργούσιν αδειαιλείπτως την ανισότητα, τοιαύτη απαίτησις της πολιτείας θα ωμοίαζεν οικοδόμημα επί άμμου, το οποίον εντός ολιγίστου χρόνου θα κατέπιπτεν εις συντρίμματα».⁵⁴

Αν όμως η ανισότητα αποτελεί έναν από τους βασικούς, ιερούς και απαραβίαστους φυσικούς κανόνες, τότε η ανθρώπινη ύπαρξη είναι εντελώς άοπλη μπροστά στη φύση και τους νόμους που απορρέουν από αυτή. Κατά συνέπεια, μόνο η υποταγή στη «φυσική» πραγματικότητα μπορεί να αποδώσει το μέτρο της ανθρώπινης ύπαρξης. Μέσα σ' αυτή την οπτική, κάθε απόπειρα που τείνει στην αναζήτηση της ισότητος, γίνεται αντιληπτή ως ανατρεπτική των βάσεων «εφ' ων θεμελιούται το κοινωνικόν οικοδόμημα»,⁵⁵ ως αντίθετη «εις τας υπαγορεύσεις του ορθού λόγου»,⁵⁶ ως παραβίαση «των αιωνίων της φύσεως νόμων [...], των αγιωτέρων νόμων της ανθρωπότητος, μεταξύ των οποίων η προσωπική ελευθερία και η ιδιοκτησία».⁵⁷

54. Στο ίδιο, σ. 256-257.

55. Στο ίδιο, σ. 256.

56. Στο ίδιο, σ. 255.

57. Στο ίδιο, σ. 257.

Πάνω σ' αυτή την κυρίαρχη στους κόλπους των αστικών κοινοτήτων του 19ου αιώνα φιλελεύθερη ιδεολογία, η οποία έχει ως βασικά και διακριτικά γνωρίσματα την πίστη και υπεράσπιση της ατομικής ιδιοκτησίας και ελευθερίας,⁵⁸ ευθυγραμμίζεται και η πλειοψηφία των Ελλήνων διανοουμένων της εποχής.

Κατά την άποψή τους, κάθε κοινωνική πρόοδος και κάθε σημαντική δημιουργία σε οποιαδήποτε σφαίρα της κοινωνικής ζωής προϋποθέτει την ύπαρξη του «εμφύτου πνεύματος της ατομικότητας [το οποίο] δεν δύναται να λειτουργήσει εκτός της ελευθερίας του ενεργείν και διαθέτειν κατά το αυτώ δοκούν τα προϊόντα των εαυτού δυνάμεων».⁵⁹ Η ισότητα εμφανίζεται λοιπόν στα μάτια τους όχι μόνο ως «κατάργησις της ελευθερίας, αλλά και εις θάνατον καταδίκη απασών των ευγενών του ατόμου δυνάμεων, των συντελουσών εις την υλικήν και διανοητικήν πρόοδον των εθνών».⁶⁰

Σύμφωνα με τον παραπάνω επομένως λόγο, οποιαδήποτε σκέψη ή απόπειρα δράσης αποβλέπει στην κατάργηση της φτώχειας, κρίνεται ουτοπική, στο μέτρο που η φτώχεια θεωρείται ως «κοινωνική νόσος», ήτις θα παρακολουθή πάντοτε την ανθρωπότητα, όπως και αι φυσικαί νόσοι το σώμα».⁶¹

Χαρακτηριστική είναι η σκιαγραφία, με όρους καθαρά φυσιοκρατικούς και μοιρολατρικούς, του κεντρικού πυρήνα των αντιλήψεων της εποχής για τη φτώχεια. Στην προσπάθειά της να εξηγήσει το κοινωνικό φαινόμενο της φτώχειας, η «φιλελεύθερη» κοινωνική σκέψη δανείζεται την ιατρική ορολογία και με βάση αυτή επιχειρεί να διατυπώσει τις δικές της αντιλήψεις.

Έτσι, η φτώχεια ταυτίζεται με την αρρώστια. Θεωρείται ως μία παθολογική κατάσταση που χρειάζεται θεραπεία: «Ως επί πάσης θεραπείας ούτως και ενταύθα η όλη τέχνη συνίσταται εις την διατή-

58. Βλ. Colette Capitan, *Société libérale et idéologie dominante*, (Σημειώσεις), Ινστιτούτο Πολιτικών Επιστημών της Γκρενόμπλ 1981, σ. 10.

59. Ν. Βαλσαμάκης, *ό.π.*, σ. 257.

60. Στο ίδιο, σ. 258.

61. Στο ίδιο, σ. 258.

ρησιν των υγιών μερών, εις ενδυνάμωσιν των νοσούντων και αποκατάστασιν της υγείας εφόσον είνε αύτη εφικτή».⁶² Αλλά πριν από την εφαρμογή της θεραπείας, όπως άλλωστε συμβαίνει με κάθε αρρώστια, είναι ανάγκη να γίνει η ακριβής «διάγνωση» των συνθηκών ύπαρξης του φτωχού. Η διάγνωση αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση, το «πρώτον αξίωμα υγιούς θεραπείας»⁶³ και συνίσταται στην προσεκτική διερεύνηση της πραγματικής κατάστασης του φτωχού καθώς και των αιτιών της φτώχειας του. Πριν απ' όλα, λοιπόν, απαιτείται η διάκριση ανάμεσα σ' εκείνους που ενώ μπορούν να εργαστούν, δεν το επιθυμούν, και τους άλλους, που βρίσκονται σε πραγματική αδυναμία προς εργασία, είτε περιστασιακά, είτε διαρκώς.⁶⁴ Στο σημείο αυτό χρειάζεται ίσως να σημειώσουμε την επίδραση που η γαλλική κοινωνική σκέψη ασκεί στους Έλληνες διανοούμενους. Κάτι τέτοιο μαρτυρούν οι συχνές αναφορές των τελευταίων στις ιδέες του de Gerando, ο οποίος υπήρξε ο εισηγητής της έρευνας στο σπίτι του φτωχού ως τεχνικής κατάλληλης για τη διάκριση ανάμεσα στην «πλασματική και πραγματική φτώχεια».⁶⁵

Στη συνέχεια, η περιγραφή της ιδεώδους θεραπείας ενάντια στη φτώχεια, όπως αυτή παρουσιάζεται στα κείμενα, περιλαμβάνει τη

62. Ιωάν. Παππαλουκά Ευταξίας, «Πτωχολογία», *Οικονομική Επιθεώρησις* 19 (Σεπτέμβριος 1874), σ. 301-302.

63. Στο ίδιο, σ. 302.

64. Πάνω σ' αυτή τη διάκριση, ανάμεσα σε φτωχούς που είναι άξιοι περίθαλψης και πρόνοιας και σε όσους δεν είναι, στηρίχτηκε η κοινωνική φιλοσοφία των μεσαίων στρωμάτων στο Λονδίνο του 19ου αιώνα· βλ. Gareth Stedman Jones, «Le Londres des réprouvés: de la "démoralisation" à la "dégénérescence"», *L'haleine des faubourgs (Ville, habitat et santé au XIXe siècle)*, Παρίσι 1978, σ. 48. Αντίστοιχα, στη Γαλλία, η διάκριση ανάμεσα στον πραγματικό ενδεή και τους πλασματικούς φτωχούς υπήρξε θεμελιακό στοιχείο της νέας πολιτικής πρόνοιας, που εγκαινιάσθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα· βλ. Isaac Joseph - Philippe Fritch, *Disciplines à domicile...*, ό.π., σ. 88.

65. Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση των τεχνικών έρευνας που προτείνονται από το βαρόνο de Gerando και περιέχονται στο έργο του «Manuel du visiteur du pauvre» (1820) βλ. Isaac Joseph - Philippe Fritch, ό.π., σ. 85-97 και Jacques Donzelot, *La police des familles*, Παρίσι 1977, σ. 67-68.

λήψη μέτρων τόσο άμεσων όσο και προληπτικών. Τα άμεσα μέτρα διακρίνονται σ' εκείνα που αφορούν τα φτωχά παιδιά και συνίστανται στη δημιουργία Βρεφοκομείων, Ορφανοτροφείων, ιδρυμάτων για τη φύλαξη των παιδιών των εργατικών τάξεων κατά τη διάρκεια της ημέρας και σ' εκείνα που αφορούν τους ενήλικες φτωχούς. Η βοήθεια προς τους τελευταίους κρίνεται σκόπιμο να μην παρέχεται δωρεάν αλλά έναντι εργασίας. Προς το σκοπό αυτό, ο θεσμός των εργαστηρίων για τους φτωχούς θεωρείται ως ο πλέον κατάλληλος για την καλλιέργεια του εργασιακού τους ήθους.⁶⁶

Σχετικά με τη λήψη προληπτικών μέτρων, αυτά συνίστανται στην ίδρυση πιστωτικών καταστημάτων που θα έχουν τη δυνατότητα να χορηγούν χαμηλότοκα ή άτοκα δάνεια, με ασφάλεια ενεχύρου ή και δίχως ασφάλεια. Με τον τρόπο αυτό θα συμβάλουν στην ενίσχυση των εργασιακών προσπαθειών των φτωχών, προκειμένου να εξοφλήσουν τα χρέη τους. Τα προληπτικά μέτρα συνίστανται ακόμη στη σύσταση ταμιευτηρίων με σκοπό την ενθάρρυνση του πνεύματος της αποταμίευσης, στη δημιουργία ασφαλιστικών εταιρειών, κυρίως ασφαλειών ζωής, συνεταιρισμών κ.ά.⁶⁷

Αν τα άμεσα μέτρα κρίνονται ως αναγκαία «φάρμακα»⁶⁸ στον αγώνα για τη θεραπεία της «μεγάλης και επικινδύνου της πτωχείας πληγής», τα προληπτικά μέτρα θεωρούνται ακόμη περισσότερο ως τα πλέον ενδεδειγμένα για την καταπολέμηση της «οργανικής νόσου» της φτώχειας:⁶⁹ «Καθόλου ειπείν φρόντισον να προλαμβάνης

66. Για την καλλιέργεια του εργασιακού ήθους δημιουργούνται σ' ολόκληρη την Ευρώπη, ήδη από τον 17ο αιώνα, τα άσυλα εγκλεισμού των φτωχών (*workhouses* κ.ά.), όπου εφαρμόζονται η καταστολή και η πρόνοια για την αντιμετώπιση των τελευταίων· βλ. σχετικά Μισέλ Φουκώ, *Η ιστορία της τρέλας*, μτφρ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αθήνα χ.χ. και François-Xavier Merrien, «Divergences Franco-Britanniques», *Face à la pauvreté* (υπό τη διεύθυνσή του), Παρίσι 1994, σ. 99-135.

67. Ιωάν. Παππαλουκά Ευταξίας, *ό.π.*, σ. 303-309.

68. Στο ίδιο, σ. 302 και Ν. Βαλσαμάκης, *ό.π.*, σ. 258.

69. «Πτωχεία και Ιονική Πρόνοια», *Οικονομική Επιθεώρησης* 34 (Δεκέμβριος 1875), σ. 446.

μάλλον την πτωχίαν ή να την θεραπεύης, προλάμβανε δε αυτήν δια της συνηθείας εις εξοικονομήσεις και δι' ηθικοποιήσεως των εργατών και εν γένει των εκθέτων εις πτωχίαν». ⁷⁰

Αλλά αυτό που σίγουρα θεωρείται ως το πλέον αποτελεσματικό «φάρμακο» εναντίον της φτώχειας, είναι η εκπαίδευση και η αγωγή του λαού: «Επειδή η πτωχία ως τα πολλά έχει και ηθικάς αιτίας, η αληθής επιμέλεια των πτωχών πρέπει να ήνε αληθής αυτών παιδαγωγία». ⁷¹ Έτσι, «το αναμορφώσαι και ηθικοποιήσαι καρδίαν ανθρώπου ενός ή πολλών, εν κακίαις ανατραφέντων και εν αμαρτίαις εγγηρασάντων» ⁷² καθώς και η μεταλαμπάδευση «εις τας εργατικάς του λαού τάξεις του φωτός του καθήκοντος και της αρετής», ⁷³ θα αποτελέσουν τους βασικούς στόχους των φιланθρώπων για την καταπολέμηση της φτώχειας.

Αν και αφετηρία του φιλελεύθερου λόγου της εποχής αποτελεί η αρχή, ότι η φτώχεια είναι η θεϊκή μαρτυρία «προς απόδειξιν του πεπερασμένου της ανθρωπίνης φύσεως», ⁷⁴ ο λόγος αυτός δεν αρνείται ωστόσο την αναγκαιότητα δράσης για την αντιμετώπιση του κοινωνικού προβλήματος της φτώχειας. Έτσι, η όλη επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται αφορά κυρίως το περιεχόμενο και τη μορφή που πρέπει να προσλάβει η κοινωνική παρέμβαση.

Κάτω από αυτό το πρίσμα μπορούμε να καταλάβουμε την αντίθεση στις εξισωτικές θεωρίες και την προώθηση μεταρρυθμιστικών πρακτικών, που δεν θέτουν ως στόχο την κατάργηση της κοινωνικής διαφοράς και της φτώχειας, αλλά αποβλέπουν στη διευθέτηση των συνθηκών ύπαρξης των φτωχών μέσω της ηθικοποίησής τους.

Αυτό που κυρίως επιχειρείται να εξασφαλιστεί, και μέσα από τις

70. Ιωάν. Παππαλουκά Ευταξίας, *ό.π.*, σ. 303.

71. Στο *ίδιο*, σ. 302.

72. *Η εικοσιπενταετηρίς της Εταιρίας των Φίλων του Λαού (1865-1891)*, Αθήνα 1891, σ. 8.

73. Στο *ίδιο*, σ. 11.

74. «Πτωχεία και Ιονική Πρόνοια», *ό.π.*, σ. 446.

πρακτικές αυτές, είναι το δικαίωμα της ατομικής ελευθερίας και ελεύθερης δράσης, που οι φιλόανθρωποι φοβόντουσαν ότι θα εξαφανιζόταν, στην περίπτωση μιας γενικευμένης κοινωνικής ισότητας. Σίγουρα, όμως, πρόκειται για μια μονομερή και πολύ περιορισμένη διεκδίκηση ελευθερίας, στο μέτρο που δεν αναγνωρίζεται στους φτωχούς το δικαίωμα να διεκδικήσουν οι ίδιοι τη βελτίωση της θέσης τους μέσα από την ανάπτυξη δικών τους πρωτοβουλιών, αλλά παραχωρείται το δικαίωμα αυτό μόνο στους κατόχους ατομικής ιδιοκτησίας. «...Ο πέννης ουδέν δικαίωμα κέκτηται, ίνα επί τη πενία του ή ως αίτιον της πενίας του αιτιάται τον πλούσιον, ούτε [...] δικαιούται ν' απαιτή την βελτίωσιν της καταστάσεώς του δια θυσιών αναγκαστικώς επιβαλλομένων τοις πλουσίοις».⁷⁵

Αυτό που στην πραγματικότητα επιζητούν οι φιλόανθρωποι, είναι η δυνατότητα να δρουν οι ίδιοι ελεύθερα και να προσφέρουν τη βοήθειά τους στους φτωχούς με τη δική τους θέληση, παρακινούμενοι από το αίσθημα του «ηθικού καθήκοντος» και όχι κάτω από την πίεση του εξαναγκασμού που ασκεί ο νόμος: «Ο πλούσιος να έρχεται εξ ιδίας προαιρέσεως εις βοήθειαν του πέννητος. Τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις πρέπει, εν τη περιπτώσει περί ης πρόκειται, να πηγάζωσιν εκ της συναισθήσεως των ηθικών καθηκόντων, και ουχί εκ της επιγνώσεως των επιβαλλομένων υπό του νόμου».⁷⁶

Με αυτή την έννοια, η πρόνοια προς τους φτωχούς που προσλαμβάνει τη μορφή της αγαθοεργίας θεωρείται ότι παρουσιάζει «μεγάλες αρετές», στο μέτρο που συμβάλλει στην άμβλυνση των κοινωνικών διαφορών, αλλά και ευνοεί τη δημιουργία μιας άμεσης σχέσης ανάμεσα στον ευεργετούμενο και τον ευεργέτη του. Μέσα σε μια τέτοια σχέση, «ο μεν πλούσιος έχει άμεσον την εκ της αγαθοεργίας ευχαρίστησιν, ο δε πτωχός συνδέεται προς αυτόν δια του ιερού αισθήματος της ευγνωμοσύνης».⁷⁷ Αντίθετα, «η αναγκαστική συνδρομή», που μπορεί να επιβληθεί από το νόμο, «καταστρέφει εν τω πλουσίω

75. Ν. Βαλσαμάκης, «Πλούσιοι και πένητες», ό.π., σ. 260.

76. Στο ίδιο, σ. 260.

77. Ιωάν. Παππαλουκά Ευταξίας, ό.π., σ. 305.

την αγαθοποιίαν» και «εν τω πτωχώ εκλείπει η ευγνωμοσύνη και η συστολή καθόσον παρέχεται αυτώ ουχί ευεργέτημα αλλά δίκαιον». ⁷⁸

Αν όμως η πρόνοια προς τους φτωχούς θεωρείται ότι δεν πρέπει να αποτελεί μέριμνα των δημοσίων αρχών, ούτε και ζήτημα ενασχόλησης του δικαίου και του νόμου, αλλά πρακτική της ατομικής αγαθοεργίας και ευεργεσίας, εύκολα καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα, ότι αυτή η μορφή κοινωνικής πρόνοιας επιτρέπει τη δημιουργία σχέσεων προσωπικής εξάρτησης, μέσω των οποίων ο ευεργέτης μπορεί να επιδιώκει την επιβολή της εξουσίας του στον αποδέκτη της ευεργεσίας του.

Η πρόνοια στη θέση της καταστολής των φτωχών: Η ίδρυση του Πτωχοκομείου και η κατ' οίκον διανομή βοηθημάτων

Οι απόπειρες για την αντιμετώπιση του προβλήματος της επαιτείας στην Αθήνα, στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, διαφοροποιούνται από τις αντίστοιχες των πρώτων μετεπαναστατικών δεκαετιών και χαρακτηρίζονται περισσότερο από τη μέριμνα για πρόνοια προς τους ζητιάνους παρά από την εκδήλωση κατασταλτικής διάθεσης εναντίον τους. Η φτώχεια αναγνωρίζεται στο εξής ως κοινωνικό πρόβλημα που απαιτεί τη λύση του.

Έτσι, το 1864, ιδρύεται στην Αθήνα η «Ελεήμων Εταιρεία», με πρωταρχικό στόχο τον περιορισμό της επαιτείας, μέσω της περίθαλψης που η Εταιρεία αναλάμβανε να προσφέρει στους φτωχούς ηλικιωμένους και των δύο φύλων της Αθήνας και του Πειραιά. ⁷⁹

Σύμφωνα με τον κανονισμό της «Ελεήμονος Εταιρείας», τα μέλη του διοικητικού της συμβουλίου ⁸⁰ όφειλαν είτε από μόνα τους είτε σε

78. Στο ίδιο, σ. 307.

79. Βλ. *Κανονισμός της Ελεήμονος Εταιρείας*, Αθήνα 1864, σ. 2.

80. Πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου ήταν ο Δ. Μαυροκορδάτος, αντιπρόεδροι οι Α. Σούτσος και Κωνσταντίνος Νέγρης, ελεγκτής ο Ιω. Παπαδάκης, ταμίας ο Παύλος Σκουλούδης και σύμβουλοι οι Αντων. Παππαδάκης, Αλέξ. Θεοδωρίδης, Γ. Αφεντάκης, Δημ. Θωμαΐδης, Θωμάς Καβάκος, Ιωάννης Τσά-

συνεργασία με την αστυνομία να επιδίδονται στο έργο της επιτήρησης των ζητιάνων. 'Οφείλαν να εντοπίζουν μαζί με την αστυνομία ή ακόμη να καταγγέλουν σ' αυτήν όλους εκείνους που, παραβιάζοντας τις αστυνομικές διατάξεις, συνέχιζαν να ζητιανεύουν στους δρόμους της Αθήνας.⁸¹

Σε αντίθεση με τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες, όπου η κεντρική εξουσία επιζητούσε αδιακρίτως και με κάθε τρόπο να εξαφανίσει το στίγμα της επαιτείας, η «Ελεήμων Εταιρεία» επιδίδεται τώρα στη διάκριση ανάμεσα στον «αληθώς ανάπηρον, τον στερούμενον του άρτου» από τον «φαυλόβιον οκνηρόν τον αποζώντα εις βάρος της κοινωνίας»,⁸² και δραστηριοποιείται προκειμένου να συνδράμει τα «πραγματικά θύματα» της ένδειας.

Στην έκθεσή του για τη δράση της «Εταιρείας» κατά το έτος 1864-1865, ο αντιπρόεδρός της Κωνσταντίνος Νέγρης μιλά για τα ικανοποιητικά αποτελέσματα μιας επιχείρησης ανακάλυψης των «αληθώς ενδεών» και καταστολής της δράσης των «εργολάβων της ενδείας», επιχείρηση στην οποία τα μέλη της «Εταιρείας» επέδειξαν ιδιαίτερο ζήλο. Σχετικά με αυτούς τους «εργολάβους της ενδείας», ο Κ. Νέγρης αναφέρει ότι «συνεκρότουν τακτικήν εταιρίαν, έχουσαν και προέδρους και αντιπροέδρους και γραμματείς και όργανα, όργανα επαιτείας, άτινα στρεβλούμενα απανθρώπως εξ απαλών ονύχων υπ' αυτών των ιδίων γονέων, εκίνουν εις έλεος τους φιλανθρώπους».⁸³ Παρομοίως, ο Σπυρίδων Παγανέλης αναφέρει ότι «το θέαμα [της επαιτείας], ειδεχθές αυτό καθ' εαυτό, προσελάμβανε τύπον φοβερώτερον εκ της κακοήθους αγριότητος ανθρώπων ασυνειδήτων οίτινες μισθούντες παίδας εστρέβλουν αυτούς φρικωδώς, και εμπορευόμενοι την εκ της στρεβλώσεως των αθλίων πλασμάτων εντύπωσιν των

τσος, Μιχ. Καραμάνος, Παν. Ρομπότης, Τρύφων Μουτσόπουλος, Χρ. Φιλαδέλφεις.

81. *Κανονισμός της Ελεήμονος Εταιρείας*, ό.π., σ. 3.

82. Σπυρίδων Παγανέλης, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Πτωχοκομείον», *Εστία* 473 (20 Ιανουαρίου 1885), σ. 74.

83. «Ελεήμων Εταιρία, Αθήναιον, Εταιρία των φίλων του λαού», *Πανδώρα* 13, τχ. 383 (1 Μαρτίου 1866), σ. 527.

διαβατών, εθισαύριζον ακόπως αυτοί, συντηρούντες δι' άρτου ξηρού το μέσον, δι' ου επλούτιζον οι άθλιοι ούτοι σωματέμποροι». ⁸⁴

Το θέαμα των παραμορφωμένων παιδιών, που ζητιάνευαν στους δρόμους της Αθήνας είτε για να προσθέσουν μερικές δραχμές στο οικογενειακό εισόδημα, είτε για λογαριασμό ενός από τους «εργολάβους της ενδείας», στον οποίο «πουλήθηκαν» ή «νοικιάστηκαν» από τους γονείς τους, προκαλεί αντιδράσεις και ενισχύει τις απόπειρες των φιλανθρώπων για την καταπολέμηση του φαινομένου της επαιτείας.

Η ενεργή δραστηριοποίηση των μελών της «Ελεήμονος Εταιρείας» που δεν επιθυμούν πλέον να αφήσουν στην κεντρική εξουσία την ολοκληρωτική ευθύνη για την υπεράσπιση της δημόσιας τάξης, αλλά συμβάλλουν και αυτοί από τη δική τους πλευρά στη διασφάλισή της, αποτελεί πράγματι ένα νέο κοινωνικό δεδομένο. Νέα όμως είναι και η αντίληψη για τη φτώχεια που συνοδεύει αυτή τη δραστηριότητα και βρίσκει πλατιά απήχηση, τουλάχιστον στους κύκλους των διανοουμένων της εποχής. Η φτώχεια γίνεται αντιληπτή ως «νόσημα»: «Εΐνε χρόνιον το νόσημα και [...] ανίατον, αφού ο θάνατος το θεραπεύη μόνος». ⁸⁵ Ωστόσο, η «Ελεήμων Εταιρεία» θεωρεί ότι «όταν εν μέλος του σώματος κατ' εξοχήν πάσχη, μετ' αυτού ολόκληρον συμπάσχει το σώμα». ⁸⁶ Για το λόγο αυτό, πιστεύει ότι είναι χρέος της να προσφέρει «πάσαν την μέριμναν και θεραπείαν μόνον εις το νοσούν μέρος». ⁸⁷ «Θεραπεία», η οποία επιβάλλεται και νομιμοποιείται, αφού η «Εταιρεία» φοβάται τη «διαφθορά» και το «χάος της κακοηθείας», ⁸⁸ όπου κινδυνεύουν να καταποντιστούν τα θύματα της φτώ-

84. Σπ. Παγανέλης, ό.π., σ. 74.

85. Στο ίδιο, σ. 73.

86. Έκθεσις των παρά της Ελεήμονος Εταιρείας κατά το τρίτον έτος της συστάσεώς της πεπραγμένων, Αθήνα 1868, σ. 5.

87. Στο ίδιο, σ. 5.

88. «Ελεήμων Εταιρεία, Αθήναιον, Εταιρία των φίλων του λαού», ό.π., σ. 527.

χειας, τα οποία μ' αυτόν τον τρόπο γίνονται εξαιρετικά επικίνδυνα για το κοινωνικό σύνολο.

Έτσι, η «Εταιρεία» θα προωθήσει ως «θεραπευτικό» μέσο τον εγκλεισμό των ζητιάνων. Στην εφημερίδα *Αυγή* της εποχής διαβάζουμε την ακόλουθη είδηση: «Χθες εγένετο η εγκαθίδρυσις της φιλοπτώχου εταιρείας εν τω μεγάρω, το οποίον επί τούτω ενοικίασεν, απέναντι του κήπου του Θησείου. Μέχρι τούδε ενεγράφησαν έως 30 πτωχοί, οίτινες θα διαμένωσιν εντός και δεν θα ενοχλώσι πλέον τους πολίτας. Από τούδε λοιπόν η πρωτεύουσα θα παριστά το μοναδικόν θέαμα πόλεως άνευ επαιτών [...]. Όλοι οι επαίται όσοι εισήλθον εις το πτωχοκομείον συνωδεύθησαν εις το λουτρόν, όπου λουσθέντες και καθαρισθέντες καλώς επανήλθον εις το κατάστημά των». ⁸⁹ Την ιδέα για την ίδρυση του Πτωχοκομείου είχε ο καθηγητής Κ. Βακαλόπουλος, μέλος της «Ελεήμονος Εταιρείας». ⁹⁰ Το 1872, χάρη στη χρηματική συνδρομή του Ανδρέα Συγγρού, το Πτωχοκομείο μετακόμισε σε ιδιόκτητο κτίριο στη λεωφόρο Κηφισίας. ⁹¹

Παράλληλα με την προσφερόμενη στο εσωτερικό του Πτωχοκομείου περίθαλψη, η «Ελεήμων Εταιρεία» είχε αναλάβει και τη διανομή ενός ορισμένου αριθμού βοηθημάτων στους φτωχούς της πρωτεύουσας. Τα βοηθήματα διανέμονταν μετά από επίσκεψη στα σπίτια των φτωχών, επιτόπια έρευνα, εξέταση και εξακρίβωση της πραγματικής κατάστασης της φτώχειας τους, την οποία διενεργούσαν τα μέλη μιας επιτροπής της «Εταιρείας». ⁹²

Όλο το έργο της παροχής περίθαλψης εξασφαλίζεται από τις δωρεές και τα κληροδοτήματα των ευεργετών και ακόμη από τις ετήσιες συνδρομές των τακτικών μελών της «Εταιρείας».

89. *Αυγή* (2 Ιανουαρίου 1865).

90. *Ελληνική Επιθεώρησις* (15 Μαρτίου 1875).

91. Βλ. Ιωάννης Μαστρογιάννης, *Ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας της νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960)*, Αθήνα 1960, σ. 247. Το βιβλίο αυτό αποτελεί τη μοναδική περιγραφική επισκόπηση που διαθέτουμε για τη δράση των φιλανθρωπικών συλλόγων τον περασμένο αιώνα.

92. *Έκθεσις των παρά της Ελεήμονος Εταιρείας κατά το τρίτον έτος της συστάσεώς της πεπραγμένων*, ό.π., σ. 6.

Η εικόνα της προσφερόμενης από την «Ελεήμονα Εταιρεία» περίθαλψης στους ενδεείς της Αθήνας και του Πειραιά, κατά τη διάρκεια των χρόνων 1865-1868, παρουσιάζεται σε αριθμούς ως εξής:⁹³

	Στο Πτωχοκομείο	Κατ' οίκον βοηθήματα
1 Ιανουαρίου 1865	30 άτομα	79 άτομα
1 Ιουλίου 1865	32 »	170 »
1 Ιανουαρίου 1866	23 »	187 »
1 Ιουλίου 1866	34 »	247 »
1 Ιανουαρίου 1867	38 »	297 »
1 Ιουλίου 1867	40 »	329 »
1 Ιανουαρίου 1868	42 »	344 »

Για το 1876, διαθέτουμε την πληροφορία ότι βοηθήματα διανεμήθηκαν σε 270 ενδεείς οικογένειες της Αθήνας και 105 του Πειραιά,⁹⁴ και ότι στο Πτωχοκομείο, την ίδια χρονιά, εισήλθαν 170 άτομα (120 άνδρες και 50 γυναίκες).⁹⁵

Μία από τις μεγαλύτερες δυσκολίες στις οποίες προσέκρουσε η «Ελεήμων Εταιρεία», ήταν να πείσει τους γέρους και ανάπηρους ζητιάνους να ζήσουν στο νέο ίδρυμα.

Ίσως γιατί, όπως αναφέρει ο Σπ. Παγανέλης, «οι πλείστοι [των ενδεών] προυτίμησαν την γλίσχρον χρηματικήν αρωγήν αντί της σχετικής του καταστήματος ανέσεως, και τούτο διότι υπελάμβανον το Πτωχοκομείον ειρκτήν απαισίαν, αφ' ης μόνον νεκροί θα εξήρχοντο».⁹⁶

Θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον, αν διαθέταμε περισσότερα στοι-

93. Στο ίδιο, σ. 23.

94. Το μηνιαίο βοήθημα ανερχόταν το Δεκέμβριο του 1865 σε 11,85 δρχ., το Δεκέμβριο του 1866 σε 10,41 δρχ. και το Δεκέμβριο του 1867 σε 10.06 δρχ. βλ. *Εκθεσις...*, ό.π., σ. 23.

95. Σπ. Παγανέλης, ό.π., σ. 75.

96. Στο ίδιο, σ. 75.

χεία σχετικά με αυτή την αίσθηση των φτωχών ότι η διαμονή τους στο Πτωχοκομείο μοιάζει με τη ζωή της φυλακής. Θα μπορούσαμε τότε, μέσα από το δικό τους βλέμμα και τη δική τους φωνή, να προσεγγίσουμε καλύτερα την άλλη όψη της ιστορίας του εγκλεισμού, που μέχρι στιγμής παραμένει βουβή.

Αυτό όμως που για την ώρα μπορούμε να γνωρίσουμε, είναι οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν από την «Ελεήμονα Εταιρεία», με στόχο την επιβολή της πειθαρχίας στο εσωτερικό του Πτωχοκομείου.

Το ίδρυμα αυτό, προορισμένο να υποδέχεται και να προσφέρει καταφύγιο στους ανήμπορους ανάπηρους, τους γέρους και τις γριές που αδυνατούσαν να εργαστούν, δεν μπορούσε βέβαια να επιδιώκει τους ίδιους ακριβώς στόχους με τα ιδρύματα που αναλάμβαναν την περίθαλψη των φτωχών παιδιών. Θα ήταν δύσκολο πράγματι το εγχείρημα της μετατροπής του Πτωχοκομείου σε χώρο επαγγελματικής κατάρτισης και ηθικής επανεκπαίδευσης, αντίστοιχο με τα ιδρύματα της φτωχής παιδικής ηλικίας. Ωστόσο, διαβάζοντας τους κανόνες λειτουργίας του Πτωχοκομείου, διαπιστώνουμε την κεντρική σημασία που αποδίδεται στο ζήτημα της πειθαρχίας. Φαίνεται πως, σχετικά με το ζήτημα της επιβολής της πειθαρχίας, οι ίδιες μέθοδοι και οι ίδιες αρχές κυριάρχησαν σε όλα τα φιλανθρωπικά ιδρύματα της εποχής.

Έτσι, οι «ναυαγοί» που εισέρχονταν στο Πτωχοκομείο υποβάλλονταν σε γενικό καθαρισμό: τους οδηγούσαν στο λουτρό, ο κουρέας του ιδρύματος έκοβε τα μαλλιά και τα γένια τους και στη συνέχεια τους έδιναν καινούρια ρούχα. Το ημερήσιο πρόγραμμά τους ήταν το εξής: Πρωινό ξύπνημα στις 6 ή 7 π.μ., παρακολούθηση της πρωινής λειτουργίας στην εκκλησία του ιδρύματος και στη συνέχεια παράθεση πρωινού στις 7 π.μ. το καλοκαίρι, ή στις 8 π.μ. το χειμώνα. Ως την ώρα του μεσημεριανού φαγητού (στις 11 το καλοκαίρι ή στις 12 το χειμώνα), είτε απασχολούνταν στον κήπο ή την κουζίνα του ιδρύματος, είτε έκαναν περίπατο, ή συζητούσαν μεταξύ τους. Στις 7 ή 8 το βράδυ, μετά το δείπνο, πήγαιναν στους κοιτώνες τους, τους οποίους αποτελούσαν μεγάλες αίθουσες με δώδεκα κρεβάτια ή δωμάτια με τέσσερα κρεβάτια χωριστά για το κάθε φύλο. Το κάπνισμα απαγορευόταν αυστηρά μέσα στους κοιτώνες.

Κανένας δεν μπορούσε να βγει από το Πτωχοκομείο, χωρίς την άδεια του επιστάτη. Η έξοδος επιτρεπόταν δύο φορές την εβδομάδα, την Πέμπτη και την Κυριακή, μετά το πρόγευμα και για δύο ή τρεις το πολύ ώρες.

Όλοι οι τρόφιμοι, με εξαίρεση τους αρρώστους, ήταν υποχρεωμένοι να παρευρίσκονται στον καθημερινό εσπερινό καθώς και στη λειτουργία της Κυριακής.

Ποινές προβλέπονταν για όσους παραβίαζαν την τάξη και την καθαριότητα στο Πτωχοκομείο: Η τιμωρία για όποιον πετούσε το τσιγάρο του στο πάτωμα, ήταν η στέρηση του «ποθητού οίνου» για δεκαπέντε ημέρες, για όποιον δεν έβγαζε εγκαίρως το δοχείο νυκτός, η στέρηση της τροφής για μια εβδομάδα, για όποιον, μετά από μία έξοδο, επέστρεφε μεθυσμένος στο ίδρυμα, η στέρηση την επομένη του καφέ και του κρασιού. Παρόμοια τιμωρία προβλεπόταν και για εκείνους που θα έδειχναν απείθαρχη συμπεριφορά ή θα ξεστόμιζαν βρισιές.⁹⁷

Αντίθετα με τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, όπου η κεντρική εξουσία, με πρόσχημα το φόβο της αύξησης του αριθμού των «οκνηρών», εφάρμοσε μια πολιτική πολύ περιορισμένης πρόνοιας για τους φτωχούς, παρατηρούμε τώρα ότι η πρωτοβουλία της «Ελεήμονος Εταιρείας» εκφράζει μια νέα στάση απέναντί τους. Εφόσον η φτώχεια αποτελεί μια κοινωνική πραγματικότητα, αντί να καταστέλλεται και να αγνοείται, είναι προτιμότερο να προστατεύεται και να ενσωματώνεται κοινωνικά, εξορκίζοντας έτσι το «αίσθημα φόβου και αποστροφής που το ζεύγος εξαθλίωση-έγκλημα προκαλούσε»⁹⁸ στα ανώτερα στρώματα της αθηναϊκής κοινωνίας. Με τη δημιουργία ιδρυμάτων καθώς και με το «ταξίδι του φιλανθρώπου» στο σπίτι του φτωχού, προκειμένου να επαληθευθεί «η νομιμότητα της αίτησής του

97. Σπ. Παγανέλης, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Πτωχοκομείον», *Εστία* 474 (27 Ιανουαρίου 1885), σ. 84.

98. Bronislaw Geremek, *Truands et misérables dans l'Europe moderne (1350-1600)*, Παρίσι 1980, σ. 217.

για βοήθεια»,⁹⁹ διαγράφεται η νέα απόπειρα «θεσμοποίησης της φιλανθρωπίας».¹⁰⁰ Στόχος της η εξουδετέρωση του επικίνδυνου χαρακτήρα που αποδίδεται στη φτώχεια και η διασφάλιση με τον τρόπο αυτό της κοινωνικής ισορροπίας και γαλήνης.

99. Isaac Joseph - Philippe Fritsch, *Disciplines à domicile. L'édification de la famille*, Παρίσι 1977, σ. 90.

100. Jacques Donzelot, *La police des familles*, Παρίσι 1977, σ. 60.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΠΡΟΝΟΙΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΦΤΩΧΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ

Τα παιδιά, «απόστολοι» σταθεροποίησης του φτωχού πληθυσμού

Ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της ζωής της ελληνικής πρωτεύουσας, στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, υπήρξε αναμφίβολα η παρουσία ενός ρευστού πλήθους απόκληρων παιδιών, με αβέβαιη και πρόσκαιρη τύχη. Η παρουσία τους φαίνεται ότι είναι τόσο πολυπληθής, ώστε οι πηγές της εποχής μιλούν για την ύπαρξη μιας «ιδιαιτέρας τάξης», «την οποίαν αποτελούσιν οι κατά το μάλλον και ήττον εγκαταλελειμμένοι υπό της οικογενείας και υπό της κοινωνίας παίδες των δρόμων».¹

Ένας ολόκληρος κόσμος λοιπόν άπορων παιδιών, που είτε έχασαν τους γονείς τους κατά τη διάρκεια της καταστροφικής επιδημίας της χολέρας του 1854, ή εγκαταλείφθηκαν από την οικογένειά τους, είτε έφθασαν στην Αθήνα από τις πιο φτωχές περιοχές του ελληνικού κράτους με την ελπίδα αναζήτησης καλύτερων μέσων επιβίωσης, ή δούλευαν για να θρέψουν τους γονείς τους που ζούσαν σε συνθήκες εξαιρετικής εξαθλίωσης, ή ακόμη, στη χειρότερη περίπτωση, «πουλήθηκαν» ή «νοικιάστηκαν» από τους γονείς τους στους «εργολάβους της ενδείας» και μετατράπηκαν σε όργανα επαιτείας φρικτά παραμορφωμένα,² συνωστίζεται στους δρόμους της Αθήνας και αποτελεί μια πραγματικότητα που κανείς δεν μπορεί να αγνοήσει.

Οι σκληρές συνθήκες διαβίωσης των παιδιών αυτών γίνονται

1. «Περί των παίδων του δρόμου», *Οικονομική Επιθεώρησις* 5 (Ιούλιος 1873), σ. 200.

2. Σπ. Παγανέλης, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Πτωχοκομείον», *Εστία* 473 (20 Ιανουαρίου 1885), σ. 74.

έντονα ορατές. Ο Γάλλος ταξιδιώτης Amedée Britsch γράφει στις αναμνήσεις του: «...στην Ελλάδα, η παιδική ηλικία είναι σκληρή για τον φτωχό. Ο λαός αγνοεί, φαίνεται, το σεβασμό και τον οίκτο για τον μικρό. Κάθε φορά που ένα φορτίο πρέπει να μεταφερθεί, δεν φωνάζουν τον άνδρα, αλλά το μικρό παιδί. Πάνω σε αυτό πέφτει τελικά η δουλειά. Σε κάθε αστικό σπίτι, οι διαταγές μεταβιβάζονται, ακολουθώντας μια σταθερή ιεραρχία. Ο οικονόμος δέχεται να εκτελέσει μια εντολή, μια δυσάρεστη ή ενοχλητική παραγγελία; Βρέχει ή κάνει αποπνικτική ζέστη; — την ξεφορτώνεται στον θαλαμηπόλο, αυτός στον παραμάγειρο που, με τη σειρά του, αγγαρεύει ένα λούστρο. Αυτός υποτακτικός προθυμοποιείται, κοιτάζει όμως να απαλλαγεί ο ίδιος, αν συναντήσει ένα μικρότερο [...]. Λούστροι, υπηρέτες, μαθητευόμενοι τεχνίτες, μικρές υπηρέτριες, όλα αυτά τα παιδικά πρόσωπα αποπνέουν σοβαρότητα. Μόλις αντιμετωπίσουν τη σκληρή πραγματικότητα της δουλειάς, αποκτούν μια σοβαρή έκφραση που έρχεται σε αντίθεση με τα παιδικά χαρακτηριστικά τους».³

Με αρκετά διαφορετικά χρώματα, η εφημερίδα *Αυγή* σκιαγραφεί την παρουσία των περιπλανώμενων παιδιών στην καρδιά της Αθήνας: «Παίδες, ραχένδυτοι, ημίγυμνοι περιφέρονται και εν νυκτί εις τας οδούς των Αθηνών, φωνάζοντες και λιθοβολούμενοι από αντίθετα πεζοδρόμια, διαβαινόντων πολλών. Αυτοί ούτοι ρίπτουσι πέτρας και εις τα παράθυρα και εις την σκέπην οίκων μεν κεντρικών. Δένουσι εις τον λαιμόν ή εις τον πόδα σχύλων φύσκας πλήρεις αέρος, και λίθους και τους κυνηγώσιν, αλαλάζοντες, τραγωδούσι μεθ' ειρμού τα μετά μέλους τουρκικού άσματα άσεμνα. Το δε χείριστον και ασχημονούσιν εν γωνία που, όπου νομίζουν ότι ουδείς τους βλέπει. Αλλά τους βλέπουσι και τους ακούωσι και τους βλέπουσι πολλοί μάλιστα ξένοι παρεπίδημοι, οίτινες μήτε εις τας τουρκικάς πόλεις δεν βλέπουσι παρόμοιον τι».⁴

Η ίδια εικόνα της σκληρής, απείθαρχης και ενοχλητικής περιπλανώμενης παιδικής ηλικίας διαγράφεται στο πεζογράφημα του Μιχα-

3. Amedée Britsch, *La jeune Athènes*, Παρίσι 1910, σ. 83-84.

4. *Αυγή* (23 Ιουλίου 1858).

ήλ Μητσάκη, με τίτλο «Το γατί». Σ' αυτό, ο συγγραφέας περιγράφει με λεπτομερειακό τρόπο τα απάνθρωπα βασανιστήρια στα οποία υποβάλλουν ένα γατί οι «μάγκες», αυτά τα παιδιά «υποστάσεως αδήλου, εξ εκείνων τα οποία διημερεύουν εις τας οδούς, τριγυρίζουν τον ταβλάν των στραγαλάδων, θορυβούν ανά τας συνοικίας, αδιακόπως και παντοίως».⁵

Το δυσάρεστο και ενοχλητικό θέαμα που παρουσίαζε αυτή η τάξη «των τέκνων του Ουγκώ», «οι τους λεωφόρους της πρωτεύουσας διατρέχοντες μικροί εκείνοι πολίται και αποζώντες εκ του οβολου των αστών»,⁶ καθώς και ο τρόπος ζωής και οι συνήθειές τους δεν άργησαν να προκαλέσουν τη βαθιά ανησυχία των Αθηναίων αστών.

Στα μάτια τους η παρουσία των περιπλανώμενων παιδιών ερχόταν να ανατρέψει την πλατιά διαδομένη στον ιδεολογικό λόγο της εποχής αντίληψη, σύμφωνα με την οποία, το σπίτι αποτελούσε το ιδανικό προστατευτικό καταφύγιο που μπορούσε να προσφέρει στοργή και ασφάλεια στα μέλη του και όπου μπορούσε να πραγματοποιηθεί «η ιερά κατεργασία των ηθικών χαρακτήρων».⁷

Ο δρόμος, «χώρος σε κίνηση, της ίδιας της κινητικότητας και της αστάθειας των ανθρώπων που τον κατέχουν»,⁸ κατοικημένος από τις μικρές αυτές υπάρξεις που, σπρωγμένες από την ανάγκη, έβρισκαν εκεί καταφύγιο, στοίχειωνε τη συνείδηση των αστών, οι οποίοι ολοένα και περισσότερο ανακάλυπταν τις χαρές της οικογενειακής θαλπωρής.

Γι' αυτούς, ο δρόμος αντιπροσώπευε ένα θορυβώδη, ασταθή και αβέβαιο χώρο, σε αντίθεση με τη γαλήνη και την ηρεμία του σπιτιού. Περισσότερο ακόμη, ο δρόμος αντιπροσώπευε έναν ύποπτο και ανη-

5. Μιχαήλ Μητσάκης, «Το γατί», *Ακρόπολις* (5 Φεβρουαρίου 1893): επανέκδοση στο *Πεζογραφήματα*, επιμ. Μανόλης Αναγνωστάκης, Αθήνα 1988, σ. 207.

6. Ερμής, «Αι Αθήναι του 1881», *Αθηναϊκόν Ημερολόγιον του 1881*, Αθήνα 1880, σ. 91.

7. Α. Κουρτίδης, «Αναθυμιάσεις του δρόμου», *Ημερολόγιον Σκόκου του 1906*, Αθήνα 1905, σ. 239.

8. Arlette Farge, *Vivre dans la rue à Paris au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1979, σ. 20.

συχητικό τόπο, όπου «μερικά όντα [...] απλώνουν την θρασύτητά των ως απόλυτοι κύριοι. Ανακινούν τον ηθικόν βόρβορον όστις όζει δυσωδέστερον από τον άλλον και εκπέμπει αναθυμιάσεις δηλητηριάζουσας την ψυχήν. Δεν σέβονται τας λευκάς τρίχας του διερχομένου γέροντος, ούτε την αιδώ της σεμνής κόρης, ούτε την αθωότητα του μικρού παιδίου».⁹

Στο μέτρο, λοιπόν, που ο δρόμος και οι κάτοικοί του γίνονταν αντιληπτοί ως κίνδυνος, ως απειλή για το ηθικοποιητικό έργο της οικογένειας, ήταν απαραίτητο να αποτραπεί η πραγματοποίηση των απειλών αυτών και να προστατευθούν οι οικογενειακές αξίες. Προς αυτή την κατεύθυνση θα κινητοποιηθούν οι φιλόανθρωποι.

Αν για τα μεσαία στρώματα της αθηναϊκής κοινωνίας του 19ου αιώνα η οικογένεια αποτελούσε την κατεξοχήν μορφή κοινωνικής οργάνωσης, που όφειλε να επωμίζεται την επιβίωση, τη φυσική προστασία, την ηθική ανατροφή και εκπαίδευση των παιδιών της, ποιος θα ενδιαφερόταν για την τύχη των «χωρίς οικογένεια», των εγκαταλειμμένων παιδιών, των ορφανών, των μικρών εργατών, των «παιδιών του δρόμου», που οι συνθήκες ζωής τους επιδεινώνονταν ολοένα και περισσότερο τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα;

Στο βαθμό που στον ιδεολογικό λόγο της εποχής, τα παιδιά αντιπροσώπευαν την εν δυνάμει πηγή του εθνικού πλούτου, ένα αναγνικατάστατο ανθρώπινο δυναμικό, την ενσάρκωση της κοινωνικής προόδου, ένα πολύτιμο αγαθό που με κάθε τρόπο έπρεπε να διαφυλαχτεί, η εικόνα των απόκληρων παιδιών δεν θα μπορούσε να είναι διαφορετική. Τα φτωχά παιδιά αντιπροσώπευαν πολύ περισσότερο ακόμη την εύθραυστη εικόνα της αδυναμίας που είχε ανάγκη υπεράσπισης και προστασίας.

Η νέα μέριμνα που εκδηλώνεται για τη φτωχή παιδική ηλικία, απορρέει αναμφίβολα από τη γενικότερη αναβάθμιση της παιδικής ηλικίας και την ανάπτυξη του οικογενειακού συναισθήματος, που μετατρέπονται σε κυρίαρχες αξίες στο ιδεολογικό στερέωμα της εποχής. Το αυξημένο ενδιαφέρον με το οποίο περιβάλλεται η παρου-

9. Α. Κουρτίδης, ό.π., σ. 239.

σία των παιδιών από μέρους μιας κοινωνίας που εναποθέτει σε αυτά όλες τις προσδοκίες της για ένα καλύτερο μέλλον, δεν μπορούσε παρά να συμβάλει στη γέννηση μιας νέας στάσης απέναντι και στη φτωχή παιδική ηλικία.

Από την άλλη, στο βαθμό που η φτώχεια γινόταν αντιληπτή ως μία «μεγάλη και επικίνδυνος πληγή», ένα «θηρίον» που απειλούσε να «καταφάγη το δένδρον της κοινωνικής ευδαιμονίας»,¹⁰ ο αγώνας για τη θεραπεία, πολύ περισσότερο όμως ακόμη, η πρόληψη για τον περιορισμό αυτής της θεομηνίας, από τη στιγμή της εκδήλωσης των πρώτων κιόλας συμπτωμάτων της, μετατρέπονταν σε επιτακτικές ανάγκες.

Για τη διατήρηση, λοιπόν, της «κοινωνικής υγείας», η μέριμνα για τη φυσική και «ηθική» προστασία της φτωχής παιδικής ηλικίας θα αποτελέσει τον προνομιακό στόχο δράσης του σημαντικότερου μέρους της φιλανθρωπικής δραστηριότητας στην Αθήνα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Η ζωή των φτωχών παιδιών, διαμετρικά αντίθετη από εκείνη των παιδιών των εύπορων οικογενειών των μεσαίων στρωμάτων που ζούσαν σε καθεστώς «επιτηρούμενης ελευθερίας»,¹¹ θα γίνει το αντικείμενο συστηματικής ενασχόλησης των πιο ευαίσθητων κοινωνικών εκπροσώπων των παραπάνω στρωμάτων.

Έτσι, θα δούμε τους φιλανθρώπους να στρατεύονται σε μια επιχείρηση υπεράσπισης, εξάπλωσης και μετατροπής των οικογενειακών αξιών σε οικουμενικές αξίες ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας.

Στην απόπειρά τους αυτή, θα δημιουργήσουν νέους προστατευτικούς θεσμούς που θα υποκαθιστούν την αναποτελεσματικότητα και τις ελλείψεις του οικογενειακού χώρου. Θεωρώντας ότι τα φτωχά παιδιά υπόκεινται σε μία ανύπαρκτη ή ανεπαρκή επιτήρηση από μέρους της οικογένειάς τους και ότι η τελευταία βρίσκεται σε αδυνα-

10. «Πτωχεία και Ιονική πρόνοια», *Οικονομική Επιθεώρησης* 34 (Δεκέμβριος 1875), σ. 447.

11. Jacques Donzelot, *La police des familles*, Παρίσι 1977, σ. 48.

μία να αναλάβει τα καθήκοντα φυσικής προστασίας, ηθικής ανατροφής και εκπαίδευσης των παιδιών της, οι φιλόανθρωποι θα υποκαταστήσουν τους «φυσικούς» γονείς και θα προσπαθήσουν να προσφέρουν την ψευδαίσθηση ενός οικογενειακού περιβάλλοντος στο εσωτερικό του θεσμικού χώρου των ιδρυμάτων που δημιουργούν για τη φτωχή παιδική ηλικία.

Έτσι, όπως χαρακτηριστικά γράφει η Michelle Perrot, «ανάμεσα στο ζεύγος παιδί-οικογένεια γλιστρά ένα τρίτο πρόσωπο που θέλει να αναλάβει τη διαχείριση της φτωχής παιδικής ηλικίας, η οποία θεωρείται επικίνδυνη, επειδή ακριβώς βρίσκεται σε κίνδυνο. Πρόκειται για το πρόσωπο του Φιλανθρώπου και των πολυάριθμων ιδιωτικών θεσμών που αυτός διαχειρίζεται».¹²

Τα νέα, λοιπόν, φιλανθρωπικά ιδρύματα που δημιουργούνται, «αυτοί οι ορατοί χώροι όπου η κοινωνία κρύβει εκείνους που θέλει να ξεχάσει για να κάνει βιώσιμο το περιβάλλον της»,¹³ θα αποτελέσουν κέντρα περίθαλψης, ηθικής ανατροφής, στοιχειώδους και επαγγελματικής εκπαίδευσης, όπου τα εγκαταλειμμένα βρέφη, τα ορφανά, τα περιπλανώμενα παιδιά και τα παιδιά-ζητιάνοι θα βρουν καταφύγιο από την κούνια τους μέχρι την εφηβεία τους.

Στα μάτια των φιλανθρώπων, η περίθαλψη, η φροντίδα και η εκπαίδευση αυτών των παιδιών που δεν διέθεταν σημεία αναφοράς ούτε και μέσα υπεράσπισης, αυτών των παιδιών που πριν από όλα ενσάρκωναν «το φόβο μιας μελλοντικής αναταραχής»,¹⁴ όλα αυτά ήταν απαραίτητα, προκειμένου να μετατραπούν στους καλύτερους «αποστόλους» μιας επιχείρησης σταθεροποίησης του φτωχού πληθυσμού και «ανόρθωσης» του λαϊκού σπιτιού.

Η σταθεροποίηση της τύχης των απόκληρων παιδιών και η διασφάλιση μέσω αυτής της δημόσιας τάξης, αποτελεί αναμφίβολα τον

12. Michelle Perrot, «Sur la ségrégation de l'enfance au XIXe siècle», *La psychiatrie de l'enfant* 1 (1982), σ. 179.

13. Arlette Farge, *ό.π.*, σ. 56.

14. Y. Turin, «Enfants trouvés, colonisation et utopie. Étude d'un comportement social au XIXe siècle», *Revue Historique* 244 (1970), σ. 331.

πρωταρχικό στόχο της φιλανθρωπικής επιχείρησης, στόχος που αποδεικνύει το μέγεθος της κοινωνικής σκοπιμότητας μιας τέτοιας επιχείρησης.

Το πρώτο βήμα του φιλανθρωπικού εγχειρήματος, προς την κατεύθυνση αυτή, θα είναι η ίδρυση στην Αθήνα το 1859 του Δημοτικού Βρεφοκομείου, για την καταπολέμηση της εξαιρετικά υψηλής θνησιμότητας που αποδεκάτιζε τις φτωχές υπάρξεις των εγκαταλειμμένων παιδιών. Αν όμως η διατήρηση στη ζωή των «κοινωνικών πλεονασμάτων»¹⁵ απαιτούσε μια σημαντική κοινωνική δαπάνη, μελλοντικά επρόκειτο να αποσβεστεί από τη δουλειά που τα εγκαταλειμμένα παιδιά θα πρόσφεραν, είτε ως εργατικό δυναμικό κατάλληλα προσαρμοσμένο στις ανάγκες που δημιουργούσε η άνθιση της ελληνικής βιομηχανίας και βιοτεχνίας στα τέλη του περασμένου αιώνα, είτε ως υπηρετικό προσωπικό προορισμένο να προσφέρει τις υπηρεσίες του στις εύπορες οικογένειες των μεσαίων στρωμάτων της Αθήνας.

Προς τον ίδιο στόχο στράφηκαν και οι απόπειρες τόσο του Ορφανοτροφείου των αγοριών Χατζηκώνστα, που ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1856, όσο και του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου των κοριτσιών, που ιδρύθηκε και αυτό στην πρωτεύουσα το 1855.

Η λειτουργία των δύο αυτών ιδρυμάτων υπακούει σε πειθαρχικές προδιαγραφές, ενδεικτικές της παιδαγωγικής αντίληψης της εποχής για την εκπαίδευση των παιδιών. Σύμφωνα με την παιδαγωγική αυτή αντίληψη, η κοινωνικοποίηση των παιδιών μπορεί να επιτευχθεί μέσω της ηθικής ανατροφής τους, η οποία στηρίζεται στο θεμέλιο λίθο της υπακοής και της πειθαρχίας. Αν μια τέτοια αντίληψη αποτελεί πράγματι την κατευθυντήρια αρχή τόσο της οικογενειακής όσο και της σχολικής εκπαίδευσης των παιδιών των μεσαίων στρωμάτων, τα δύο Ορφανοτροφεία θα αποτελέσουν ένα πεδίο πολύ πιο ευνοϊκό ακόμη για την εφαρμογή αυτής της αντίληψης. Με τη διαφορά, ότι στο χώρο των ιδρυμάτων, η εφαρμογή αυτής της παιδαγωγικής αντίληψης αποβλέπει «στο να αντικαταστήσει την πρακτική και

15. Y. Turin, *ό.π.*, σ. 330.

ιδιαίτερη εκπαίδευση του κοινωνικού χώρου προέλευσης [των φτωχών παιδιών] με μία ομοιόμορφη, οικουμενική και ορθολογικά προσαρμοσμένη στην παραγωγή εκπαίδευση». ¹⁶

Πράγματι, αν η στοιχειώδης εκπαίδευση και η ηθική ανατροφή των φτωχών παιδιών αποτελούν σημαντικές διαστάσεις του φιλάνθρωπικού έργου που πραγματοποιείται στα δύο Ορφανοτροφεία, φαίνεται ότι είναι κυρίως μέσω της επαγγελματικής προετοιμασίας που οι φιλόανθρωποι θα επιχειρήσουν να επιτύχουν την κοινωνική ενσωμάτωση των φτωχών παιδιών. Μπορεί τα δύο ιδρύματα να υποκαθιστούν την οικογένεια και το δημοτικό σχολείο, επιχειρούν όμως, πριν απ' όλα, να είναι χώροι πρακτικής άσκησης της παραγωγικής δύναμης των μικρών απόκληρων υπάρξεων.

Έτσι, η απόκτηση στοιχειωδών γνώσεων κατάλληλα προσαρμοσμένων στην κοινωνική θέση των φτωχών παιδιών θεωρείται σίγουρα απαραίτητη, και η υιοθέτηση από μέρους τους των συνηθειών της τάξης, της πειθαρχίας και της επιμέλειας αποτελούν αναμφίβολα ένδειξη της καλής ανατροφής που έλαβαν. Η επαγγελματική όμως εκπαίδευση και κυρίως η πρακτική άσκηση σε μια βιοποριστική τέχνη μπορούν να πιστοποιήσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την επιτυχία του φιλάνθρωπικού έργου. Η δουλειά, επιβάλλοντας την πειθαρχία, σταθεροποιεί το φτωχό παιδί και παρεμποδίζει την απείθαρχη δύναμή του να μετατραπεί σε πραγματικό κίνδυνο για το κοινωνικό σύνολο. Αποτελεί κατά συνέπεια το ιδανικότερο μέσο ηθικοποίησής του. Με τη βοήθεια του μέσου αυτού, οι φιλόανθρωποι επιχείρησαν να καταπολεμήσουν την οκνηρία, τη ζητιανιά και την περιπλάνηση, να σταματήσουν τις αποδράσεις και τις παρεκκλίσεις των φτωχών παιδιών, να τα αποδώσουν τελικά στην οικογένεια.

Μ' αυτή την έννοια, μπορούμε να σχετικοποιήσουμε την κοινωνική καινοτομία που αποτέλεσε η εισαγωγή και η οργάνωση των πρώτων μορφών επαγγελματικής εκπαίδευσης στο εσωτερικό των Ορφανοτροφείων.

Η απόπειρα των φιλάνθρώπων να εμφυτεύσουν στα φτωχά παι-

16. Philippe Meyer, *L'enfant et la raison d'état*, Παρίσι 1977, σ. 62.

διά την ιδέα της εργασίας ως ανώτατης αξίας, επαληθεύεται και από την πρωτοβουλία του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» που, το 1872, ιδρύει στην Αθήνα τη Σχολή των απόρων παιδών.

Έχοντας να κάνουν με παιδιά και εφήβους που δούλευαν ήδη σαν λούστροι, εφημεριδοπώλες, υπηρέτες στην αγορά, σε καταστήματα και σε σπίτια, πωλητές, σιδηρουργοί, ράφτες, ξυλουργοί κ.ά., οι ιδρυτές της Σχολής δεν αντιτάχτηκαν ούτε στην ίδια την αρχή της παιδικής εργασίας ούτε και πρότειναν μέτρα σχετικά με τον καθορισμό της ηλικίας εισόδου των παιδιών στην αγορά εργασίας. Αντιτάχτηκαν ωστόσο και προσπάθησαν να ελαφρύνουν τις πιο σκανδαλώδεις, σκληρές και απάνθρωπες μορφές της παιδικής εργασίας: Μία από τις σημαντικότερες ενέργειες της Σχολής των απόρων παιδών προς την κατεύθυνση αυτή, μπορεί να θεωρηθεί ο αγώνας για τον περιορισμό της «σωματεμπορίας» των παιδιών, που προερχόμενα από τις πιο φτωχές περιοχές του ελληνικού κράτους, μισθώνονταν στους λεγόμενους «μαστόρους», οι οποίοι αφού προκατέβαλαν ένα ετήσιο χρηματικό ποσό στους γονείς των παιδιών, αποκτούσαν πλέον απόλυτα δικαιώματα πάνω τους και εκμεταλλεύονταν απάνθρωπα την εργασία τους.¹⁷

Αυτό όμως που οι ιδρυτές της Σχολής των απόρων παιδών επιχείρησαν κυρίως να επιτύχουν μέσω της ηθικής ανατροφής και της ανάπτυξης του πνεύματος αποταμίευσης στα φτωχά παιδιά, ήταν η μετατροπή των τελευταίων σε εργατικούς, πειθαρχημένους, τακτικούς και προνοητικούς ενήλικες. Μ' αυτό τον τρόπο πίστευαν ότι θα μείωναν τις κοινωνικές διαφορές, θα εξαφάνιζαν το «μίσος» των φτωχών παιδιών για τους πλούσιους και θα τα συμφιλίωναν με το κοινωνικό σύνολο, επιτυγχάνοντας έτσι την κοινωνική ειρήνη.

17. Βλ. Μιχαήλ Λάμπρος, «Απόρων παιδών βίος και έθιμα», *Παρνασσός* 13 (1890), σ. 202.

Α.ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΒΡΕΦΟΚΟΜΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Η διατήρηση του «ζωντανού κοινωνικού κεφαλαίου»

Από το 1836 έως το 1859, ο Δήμος της Αθήνας ανέθετε έναντι μηνιαίας αμοιβής σε φτωχές γυναίκες, τις λεγόμενες «νοθοτροφούς», τη φροντίδα και ανατροφή των εγκαταλειμμένων παιδιών της πρωτεύουσας. Ο δημοτικός γιατρός αναλάμβανε την επιτήρηση και σε περίπτωση αρρώστιας την ιατρική φροντίδα αυτών των παιδιών. Πολύ σύντομα, όμως, αυτός ο τρόπος περίθαλψης των εγκαταλειμμένων παιδιών αποδείχθηκε ολέθριος για την επιβίωσή τους. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία, τα παιδιά αυτά χάνονταν, πριν ακόμη συμπληρώσουν τον πρώτο χρόνο της ζωής τους. Το ποσοστό θνησιμότητάς τους ανερχόταν σε 94%.¹⁸

Όσα από τα παιδιά κατόρθωναν να επιζήσουν, περιφέρονταν ρακένδυτα στους δρόμους της Αθήνας, ζώντας από την ελεημοσύνη των περαστικών. Όπως σημειώνει ο Εντμόντ Αμπού, «βρίσκεις στο παζάρι των Αθηνών να βρυάζει ένας ολόκληρος μικρόκοσμος που ζει με τη χάρη του Θεού, λίγο με ελεημοσύνες, λίγο με μικροκλοπές που γίνονται βιαστικά. Είναι τα έκθετα παιδιά. Η κρατική πρόνοια τα δίνει σε παραμάνες ως τη στιγμή που μπορούν να κρατηθούνε στα πόδια τους. Τότε τους λένε να προχωρήσουν μοναχά τους».¹⁹

Ωστόσο, το αυξημένο ενδιαφέρον με το οποίο αρχίζει να περιβάλλεται η παιδική ηλικία και κυρίως η πρώτη παιδική ηλικία από το 1860 και μετά, επεκτείνεται και στην εγκαταλειμμένη παιδική ηλικία και μεταβάλλει τον τρόπο περίθαλψής της.

18. Αναστάσιος Ζίννης, *Έκθεσις των κατά το Δημοτικόν Βρεφοκομείον Αθηνών*, Αθήνα 1861, σ. 6.

19. Ε. Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα» 1854*, μτφρ. Α. Σπήλιου, Αθήνα χ.χ., σ. 149.

Η νέα αντίληψη για την τύχη της εγκαταλειμμένης παιδικής ηλικίας δεν ήταν βέβαια απαλλαγμένη από κοινωνικές σκοπιμότητες. Τα εγκαταλειμμένα παιδιά θεωρούνται ότι αποτελούν ένα «ζωντανό κοινωνικό κεφάλαιο»,²⁰ που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και να αξιοποιηθεί προς όφελος της κοινωνίας. Το κεφάλαιο αυτό έπρεπε κατά συνέπεια να διασωθεί και να συντηρηθεί. Σίγουρα, η κοινωνική δαπάνη που απαιτείται για τη διατήρηση στη ζωή των εγκαταλειμμένων παιδιών είναι σημαντική, ωστόσο μελλοντικά «η γενική της κοινωνίας συμφορά [...] ευεργετουμένη ανταποδίδει εκατονταπλάσια εις την κοινωνίαν. Πόσα έκθετα δεν ανταποδίδουν εις την κοινωνίαν θρέπτρα χιλιαπλάσιως; Πόσοι μεγάλοι άνδρες εις την επιστήμην, εις τας τέχνας, εις την βιομηχανίαν δεν είδον το φως του ηλίου υπό το βαρβάρως κοινωνικόν στίγμα της κλεψιγαμίας; Αλλά και εργάται απλοί και απλαί εργάτιδες να γείνουν, το παιδίον, το οποίον, έως ότου γείνη δωδεκαετής θα καταναλώση δέκα ή δεκαπέντε χιλιάδας δραχμών, αλλ' έπειτα, έως ότου γείνη εξηκοντούτης, θα δώση εις την κοινωνίαν εργασίαν τριάντα και σαράντα και πενήντα χιλιάδων δραχμών αξίας».²¹

Με βάση μια τέτοια αντίληψη, ο Δήμος της Αθήνας, οι δημόσιες αρχές, οι πλούσιοι ομογενείς της διασποράς και τα μεσαία στρώματα της πρωτεύουσας θα εκδηλώσουν το ενδιαφέρον τους για τα εγκαταλειμμένα παιδιά. Η κινητοποίησή τους θα οδηγήσει στην ίδρυση του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών το 1859.

Στόχος του Βρεφοκομείου ήταν η υποδοχή, η διατροφή, η φροντίδα και η ανατροφή «των ατυχών εκείνων του έρωτος θυμάτων, άτινα γεννώνται και θνήσκουσιν άνευ της αγκάλης και του φιλήματος της μητρός και έρχονται εις τον κόσμον φέροντα αντί πατρικού ονόματος ανεξάλειπτον στίγμα».²²

20. «Η πλουτολογική έννοια του Βρεφοκομείου», *Ακρόπολις* (10 Οκτωβρίου 1910): αναφέρεται στο *Συγκριτικός πίναξ της κινήσεως και των δαπανών (του Βρεφοκομείου) κατά τας δύο τελευταίας πενταετίας 1895-1899 και 1900-1905*, Αθήνα 1905, σ. 37.

21. Στο ίδιο, σ. 38.

22. Ειρηναίος Ασώπιος, «Πολιτειογραφικά», *Αττικόν Ημερολόγιον του 1873*, Αθήνα 1872, σ. 438.

Η ίδρυση του Βρεφοκομείου μπόρεσε να πραγματοποιηθεί χάρη στη δωρεά ενός ποσού ύψους 44.000 δραχμών από τον Κ. Κοντογιαννάκη, γενικό πρόξενο της Ελλάδας στην Πετρούπολη την εποχή εκείνη. Με πρωτοβουλία του Γεωργίου Σκούφου, δημάρχου της Αθήνας, το Φεβρουάριο του 1859, συγκροτήθηκε μια επιτροπή από τον Ιωάννη Βούρο, αρχίατρο του Όθωνα, τον Αλέξανδρο Ραγκαβή και τον Δ. Ορφανίδη, καθηγητές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και τον Αναστάσιο Ζίννη, γιατρό, ο οποίος υπήρξε και ο πρόεδρος της επιτροπής. Επιφορτισμένη με την εξεύρεση λύσης για το ζήτημα των εγκαταλειμμένων παιδιών, μετά από αλλεπάλληλες συζητήσεις, η επιτροπή πρότεινε στο δημοτικό συμβούλιο την ίδρυση «Βρεφοτροφείου». Η πρότασή της, όπως αναφέρει ο Α. Ζίννης, έγινε δεκτή από το δημοτικό συμβούλιο «μετ' απαραμίλλου προθυμίας». ²³

Την ίδια χρονιά άρχισε να λειτουργεί το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών. Χρόνο με το χρόνο, ο αριθμός των εισαγομένων παιδιών αύξανε σημαντικά: Κατά τη διάρκεια των έξι πρώτων χρόνων της λειτουργίας του, το Βρεφοκομείο δέχτηκε 675 εγκαταλειμμένα βρέφη, των οποίων ο αριθμός κατανέμεται ετησίως ως εξής: ²⁴

Αριθμός εισαγομένων εκθέτων

Έτος	Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο
1859-1860	32	52	84
1860-1861	39	52	91
1861-1862	39	65	104
1862-1863	38	74	112
1863-1864	61	86	147
1864-1865	63	74	137

23. Α. Ζίννης, *ό.π.*, σ. 2.

24. Α. Ζίννης, *Έκθεσις των κατά το Δημοτικόν Βρεφοκομείον Αθηνών*, Αθήνα 1866, σ. 9.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, ο αριθμός των εισαγομένων βρεφών στο Βρεφοκομείο παρουσιάζεται ως εξής:

Αριθμός εισαγομένων εκθέτων

Έτος	Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο
1870	74	102	176 ²⁵
1874	123	165	285 ²⁶
1875	134	280	314 ²⁷
1876	109	160	269 ²⁸
1877	130	175	305
1878	124	150	274 ²⁹
1880	138	156	294 ³⁰
1883	171	202	373 ³¹
1884	140	160	300 ³²

Είναι προφανές ότι οι παραπάνω ετήσιοι αριθμοί εισαγωγής βρεφών δεν αντιπροσωπεύουν παρά μόνο τα εγκαταλειμμένα βρέφη που καταγράφονται στο μητρώο του Βρεφοκομείου. Οι αριθμοί αυτοί δεν

25. *Μέριμνα* (14 Μαΐου 1871).

26. *Βιβλίο Α' των Πρακτικών των Συνεδριάσεων του Αδελφάτου του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών (1860-1884)*, Συνεδρίαση της 20ής Μαρτίου 1875.

27. Στο ίδιο, Συνεδρίαση της 14ης Μαρτίου 1875.

28. Α. Ζίννης, *Έκθεσις των κατά το Νηπιακόν Ορφανοτροφείον Αθηνών δια το έτος 1876*, Αθήνα 1877, σ. 4.

29. *Βιβλίο Α' των Πρακτικών των Συνεδριάσεων...*, ό.π., Συνεδρίαση της 4ης Ιουνίου 1879.

30. Α. Ζίννης, *Έκθεσις των κατά το Νηπιακόν Ορφανοτροφείον Αθηνών δια το έτος 1880*, Αθήνα 1881, σ. 3.

31. *Βιβλίο Α' των Πρακτικών των Συνεδριάσεων...*, ό.π., Συνεδρίαση της 26ης Ιουλίου 1884 και *Απολογισμός του Νηπιακού Ορφανοτροφείου του Δήμου Αθηναίων δια το έτος 1883*, Αθήνα 1884, σ. 5.

32. *Απολογισμός του Νηπιακού Ορφανοτροφείου του Δήμου Αθηναίων δια το έτος 1884*, Αθήνα 1885, σ. 8.

μπορούν κατά συνέπεια να αποδώσουν όλη την έκταση του φαινομένου της εγκατάλειψης των παιδιών στην Αθήνα στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα. Ο αριθμός των εγκαταλειμμένων παιδιών πρέπει να ήταν στην πραγματικότητα πολύ μεγαλύτερος, αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι ένας μεγάλος αριθμός βρεφών χάνονταν προτού φθάσουν στο Βρεφοκομείο, υποκύπτοντας στις σκληρές συνθήκες της έκθεσής τους.

Από την άλλη, η έλλειψη επεξεργασμένων στατιστικών δεδομένων σχετικά με το συνολικό αριθμό των γεννήσεων στην Αθήνα κατά την ίδια χρονική περίοδο, δεν μας επιτρέπει να εκτιμήσουμε τη σπουδαιότητα του φαινομένου της εγκατάλειψης, συσχετίζοντας τον αριθμό των γεννήσεων μ' εκείνον των εγκαταλείψεων.

Ένα άλλο σημείο πάνω στο οποίο θα πρέπει να σταθούμε, είναι η διαπίστωση ότι ο αριθμός των μικρών εγκαταλειμμένων κοριτσιών, συγκριτικά με τον αντίστοιχο των εγκαταλειμμένων αγοριών, παρουσιάζεται σημαντικά πιο αυξημένος. Το γεγονός αυτό δεν μπορεί να εξηγηθεί, σύμφωνα με τον Αναστάσιο Ζίννη, διευθυντή του Βρεφοκομείου, από μια ανάλογη υπεροχή του αριθμού των γεννήσεων των κοριτσιών σε σχέση μ' εκείνη των αγοριών. Αντίθετα, σύμφωνα πάντα με τον Α. Ζίννη, ο αριθμός των γεννήσεων των αγοριών φαίνεται να υπερβαίνει εκείνον των κοριτσιών. «Δια ταύτα», συμπεραίνει ο Α. Ζίννης, «άλλη φαίνεται ημίν ότι είναι η αιτία της εν Αθήναις υπεροχής των εκθέσεων των θηλέων, ην αποφεύγομεν ενταύθα να μνημονεύσωμεν».³³ Γίνεται νομίζω αρκετά καθαρό ότι αυτή η «άλλη αιτία», την οποία αποφεύγει να αναφέρει ο Α. Ζίννης, σχετίζεται αναμφίβολα με τη μειονεκτική θέση των κοριτσιών, και κυρίως των φτωχών, στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

33. Α. Ζίννης, *Έκθεσις των κατά το Δημοτικόν Βρεφοκομείον Αθηνών*, Αθήνα 1866, σ. 10.

Η υποδοχή των μικρών «ναυαγών» και η ιατρική τους φροντίδα

Οι χώροι στους οποίους συνήθως βρίσκονταν εγκαταλειμμένα τα μικρά βρέφη ήταν τα σκαλιά των εκκλησιών και των σπιτιών, απ' όπου αστυνομικοί κλητήρες ή ιδιώτες τα μετέφεραν καταρχήν στο Δημαρχείο, για να δηλωθεί η γέννησή τους σύμφωνα με το νόμο, και στη συνέχεια στο Βρεφοκομείο. Αυτή όμως η διαδικασία μεταφοράς αποδείχτηκε εξαιρετικά επιβλαβής, κυρίως τις κρύες μέρες του χειμώνα, για την εύθραυστη υγεία των ηλικίας μόλις είκοσι τεσσάρων ωρών πολλές φορές νεογέννητων βρεφών. Έπρεπε, λοιπόν, να βρεθεί ένας τρόπος προκειμένου να περιοριστεί στο ελάχιστο ο χρόνος που μεσολαβούσε ανάμεσα στην έκθεση των βρεφών και την εισαγωγή τους στο Βρεφοκομείο. Έτσι, το 1866, αποφασίστηκε η κατασκευή της «βρεφοδόχου», μιας εγκατάστασης δηλαδή στο εξωτερικό του κτιρίου του Βρεφοκομείου, όπου μπορούσαν να τοποθετούνται τα βρέφη, χωρίς να αποκαλύπτεται η ταυτότητα των γονιών τους.

Αρκετές ήταν οι αντιρρήσεις που εκφράστηκαν ως προς τη σκοπιμότητα της λειτουργίας μιας τέτοιας εγκατάστασης. Υπήρχε ο φόβος ότι η λειτουργία της «βρεφοδόχου» θα ενθάρρυνε την εγκατάλειψη των βρεφών. Οι υπέρμαχοι αυτής της άποψης προσπαθούσαν να ενισχύσουν τα επιχειρήματά τους επικαλούμενοι την αντίστοιχη εμπειρία των πρώτων χρόνων λειτουργίας των «βρεφοδόχων» στη Γαλλία.³⁴ Τελικά, η βρεφοδόχος άρχισε να λειτουργεί το 1883.

34. Βλ. Α. Ζίννης, *Έκθεσις των κατά το Δημοτικόν Βρεφοκομείον Αθηνών*, Αθήνα 1866, σ. 8. Πράγματι, στη Γαλλία η σημαντική αύξηση του αριθμού των εγκαταλειμμένων βρεφών, που παρατηρήθηκε στη διάρκεια της πρώτης περιόδου λειτουργίας των «βρεφοδόχων» τον 18ο αιώνα, προκάλεσε έντονες συζητήσεις ως προς τη διατήρηση ή την κατάργηση αυτού του μέτρου. Οι υπερασπιστές της «βρεφοδόχου» (Lamartine, A. de Melun, Le Play) πρότειναν την ενίσχυση των νομικών προσπαθειών για την αναζήτηση της φυσικής οικογένειας των εγκαταλειμμένων βρεφών και την εγκαθίδρυση ειδικών διαδικασιών για την αναζήτηση της πατρότητας, διαδικασίες που είχαν περιέλθει σε αχρηστία μετά τη Γαλλική

Χρειάστηκε δηλαδή να περάσουν δεκαέξι χρόνια για να υπερνικηθούν οι παραπάνω επιφυλάξεις.

Ο Σπυρίδων Παγανέλης αναφέρει ότι το πρώτο πράγμα που τράβηξε την προσοχή του, όταν επισκέφτηκε το Βρεφοκομείο, ήταν η «βρεφοδόχος». Τοποθετημένη στη δεξιά πλευρά της εισόδου του κτιρίου, η «βρεφοδόχος έχει δύο θυρίδια εξωτερικόν τὸ μεν, εσωτερικόν το ἕτερον, κοινωνούν αμέσως μετά του δωματίου ἐνθα αγραυπνεῖ διαρκῶς ο φύλαξ. Ὅταν κατατεθῇ το βρέφος, το ἔδαφος της βρεφοδόχου υπενδίδει μικρόν, και πάραυτα ἤχοι κώδωνος συνεχεῖς και ισχυροὶ προδίδουσιν ὅτι ἄνθρωπος, ναυαγός εν τῷ πελάγει της ζωῆς, ἀνηρτήθη ἀπὸ της σανίδος, ἣν τείνει προς αὐτόν η φιλανθρωπία. Η μικρά καθίζησις της βρεφοδόχου πιέζουσα κώδωνα ηλεκτρικόν κείμενον κάτωθεν της θήκης παράγει τους αγγελτηρίους κωδωνισμούς παύοντας μόνον μετά την ἄρσιν της πίεσεως, ἥτοι αφοῦ ἐξαχθῇ το βάρος εκ της βρεφοδόχου. Ο φύλαξ ειδοποιούμενος εκ των ἤχων, πολλάκις δε και των κλαυθμηρισμῶν, καταφθάνει παραχρήμα, ἀνοίγει την εσωτερικὴν θυρίδα, ἐξάγει τον ναυαγόν και τον παραδίδει εις την μέριμνα της διευθυντρίας».³⁵

Σύμφωνα με τον Κανονισμό του Βρεφοκομείου του 1866, κάθε βρέφος που εισάγεται στο Βρεφοκομείο καταγράφεται κατ' αὔξοντα αριθμό σε ένα ειδικό μητρώο, όπου σημειώνεται το επώνυμο και το ὄνομα που το Αδελφάτο δίνει στο βρέφος, η ηλικία του, το φύλο του, η ημερομηνία της εγκατάλειψής του και της εισόδου του στο Βρεφοκομείο, η κατάσταση της υγείας του και τα ειδικά φυσικά χαρακτηριστικά που ενδεχομένως μπορεί να διαθέτει. Στη συνέχεια, τα βρέφη

Επανάσταση. Με τον τρόπο αυτό πίστευαν ότι θα περιοριζόταν ο κίνδυνος της αύξησης του αριθμού των εγκαταλειμμένων παιδιών. Αντίθετα, οι υπέρμαχοι της πεφωτισμένης φιλανθρωπίας (Chaptal, La Rochefoucauld-Liancourt, Ducpétiaux), που μάχονταν για μια ορθολογιστική διαχείριση των δημοσίων βοηθημάτων, για την ανάπτυξη της υιοθεσίας κ.ά., αντιτάσσονταν στη λειτουργία των βρεφοδόχων βλ. Jacques Donzelot, *La police des familles*, Παρίσι 1980, σ. 30.

35. Σπ. Παγανέλης, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το νηπιακόν Ορφανοτροφείον», *Εστία* 441 (10 Ιουνίου 1884), σ. 371.

παραδίδονται στις τροφούς του Βρεφοκομείου για να τα θηλάσουν. Ο γιατρός αποφασίζει ποια από τα βρέφη και πότε θα παραδοθούν στις εξωτερικές θηλάστριες. Ακόμη, εξετάζει το γάλα και τη γενική κατάσταση της υγείας των εσωτερικών και εξωτερικών θηλαστριών και ορίζει το βρέφος που θα αναλάβει η καθεμία. «Προσόντα απαραίτητα της θηλαστριάς είναι η νεότης, η υγεία, η χρηστότης και το ήπιον του χαρακτήρος». ³⁶ Τα βρέφη που έχουν καλή υγεία παραμένουν στο Βρεφοκομείο μέχρις ότου βρεθεί μία τροφός στην Αθήνα ή τα περίχωρα, για να αναλάβει το θηλασμό τους έναντι μηνιαίας αμοιβής. Όταν τα βρέφη είναι άρρωστα, παραμένουν στο Βρεφοκομείο μέχρι την πλήρη αποκατάσταση της υγείας τους.

Ο γιατρός οφείλει να επισκέπτεται, μία τουλάχιστον φορά την ημέρα και σε καθορισμένη ώρα, τα άρρωστα βρέφη που περιθάλπονται στο Βρεφοκομείο, να υπογράφει τις συνταγές που δίνει, να ορίζει το διαιτολόγιο των θηλαστριών και των βρεφών καθώς και το χρόνο απογαλακτισμού και εμβολιασμού των τελευταίων.

Το γιατρό παραστέκουν στο έργο του δύο βοηθοί γιατροί. Ο πρώτος βοηθός οφείλει να τον συνοδεύει κατά την πρωινή του επίσκεψη στα άρρωστα βρέφη του Βρεφοκομείου, να γράφει στο συνταγολόγιο τα φάρμακα και τα θεραπευτικά μέσα που υποδεικνύει ο γιατρός, να φροντίζει για την έγκαιρη και τακτική χορήγηση των φαρμάκων στα άρρωστα παιδιά, να τα επισκέπτεται καθημερινά στις 5 μ.μ., και σε περίπτωση ανάγκης ακόμα και κατά τη διάρκεια της νύχτας, να κρατά το μητρώο των εγκαταλειμμένων παιδιών καθώς και το μητρώο των άρρωστων παιδιών που περιθάλπονται στο Βρεφοκομείο, να ενημερώνει το γιατρό κατά την πρωινή του επίσκεψη για την κατάσταση της υγείας των παιδιών και κυρίως των αρρώστων.

Ο δεύτερος βοηθός του γιατρού είναι υποχρεωμένος να επισκέπτεται τουλάχιστον μία φορά την ημέρα τα άρρωστα παιδιά που ανατρέφονται στην πόλη από τις εξωτερικές θηλάστριες, να κρατά το βιβλίο των αρρώστων, να παρακολουθεί τη θεραπεία τους και να

36. Στο ίδιο.

χορηγεί τα κατάλληλα φάρμακα, να βρίσκεται σε επαφή με το γιατρό και να τον συμβουλευέται για την πορεία της θεραπείας και σε σοβαρές περιπτώσεις, να διατάσσει τη μεταφορά τους στο Βρεφοκομείο, να επιθεωρεί δύο φορές το μήνα τα βρέφη που διατρέφονται στην πόλη και, όταν διαπιστώνει την ελλιπή φροντίδα ή την κακή διατροφή τους, να διατάσσει την επιστροφή τους στο Βρεφοκομείο.

Κανόνες λειτουργίας του Βρεφοκομείου

Οι διάφοροι Κανονισμοί, που διαδοχικά υιοθετήθηκαν (το 1866, 1874, 1889) για να ρυθμίσουν τη λειτουργία του Βρεφοκομείου, περιέχουν διατάξεις που αφορούν τους στόχους του ιδρύματος, τον τρόπο διοίκησής του, τα καθήκοντα του προσωπικού, τις μεθόδους και τα μέσα περίθαλψης των βρεφών.

Ως στόχος της λειτουργίας του ιδρύματος ορίζεται η διατροφή, φροντίδα, περίθαλψη και ανατροφή όλων των εγκαταλειμμένων βρεφών της Αθήνας. Στην περίπτωση που γινόταν αντιληπτό ότι ορισμένα από αυτά, ήταν παιδιά «νομίμων γονέων», θα αποδίδονταν στους γονείς τους, οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν στο Βρεφοκομείο το ποσό που δαπανήθηκε για τη διατροφή του παιδιού τους.

Τη διοίκηση του Βρεφοκομείου ασκούσε το «Αδελφάτο», τετραμελής δηλαδή επιτροπή, που οριζόταν από το δημοτικό συμβούλιο της Αθήνας. Πρόεδρος του «Αδελφάτου» ήταν ο εκάστοτε δήμαρχος της πρωτεύουσας.

Στις 14 Σεπτεμβρίου 1874, το δημοτικό συμβούλιο της Αθήνας αποφάσισε ότι τη διοίκηση του Βρεφοκομείου θα ασκούσε στο εξής το Συμβούλιο, δηλαδή από κοινού το Αδελφάτο μαζί με μία τετραμελή ή πενταμελή Επιτροπή Κυριών, της οποίας τα μέλη θα διορίζονταν από τη βασίλισσα.

Σύμφωνα με την παραπάνω απόφαση, το Αδελφάτο θα ήταν υπεύθυνο για την πρόσληψη όλου του προσωπικού του ιδρύματος, με εξαίρεση τις θηλάστριες, που για την πρόσληψη ή απόλυσή τους υπεύθυνος ήταν ο διευθυντής γιατρός του Βρεφοκομείου. Ακόμη, το Αδελφάτο όφειλε να εκπροσωπεί το ίδρυμα απέναντι στις δημόσιες

αρχές, να διαχειρίζεται την περιουσία του, να κρατά την αλληλογραφία, να φροντίζει για την τακτική είσπραξη των εσόδων, την πληρωμή των εξόδων και γενικά για τη διατήρηση και αύξηση της περιουσίας του ιδρύματος. Ένα από τα μέλη του Αδελφάτου όφειλε να αναλαμβάνει χρέη ταμία, το δεύτερο την επιθεώρηση των καταστάσεων των δαπανών, το τρίτο τον έλεγχο της προμήθειας του απαραίτητου για το ίδρυμα υλικού και το τέταρτο την επίβλεψη όλου του προσωπικού του Βρεφοκομείου.

Η Επιτροπή των Κυριών όφειλε να επιβλέπει την ακριβή εκπλήρωση των καθηκόντων του προσωπικού, να απολύει, μετά από έγκριση του Αδελφάτου, τις «ανίκανες και ανήθικες» υπηρέτριες, να φροντίζει για την προμήθεια των απαραίτητων για την ένδυση των βρεφών υφασμάτων και ακόμη να επισκέπτεται τα βρέφη που ανατρέφονταν από τις εξωτερικές θηλάστριες. Τα μέλη της παραπάνω Επιτροπής όφειλαν να δίνουν αναφορά των δραστηριοτήτων τους στη βασίλισσα, κάθε φορά που αυτή θα το ζητούσε. Είχαν το δικαίωμα να προτείνουν τροποποιήσεις σχετικά με τους κανόνες λειτουργίας του ιδρύματος, οι οποίες όμως θα μπορούσαν να τεθούν σε εφαρμογή μόνο μετά τη σύμφωνη γνώμη όλων των μελών του Συμβουλίου του ιδρύματος. Το σπουδαιότερο όμως μέλημα της Επιτροπής των Κυριών έπρεπε να είναι η συγκέντρωση χρηματικών και υλικών συνδρομών, που τα μέλη της θα μπορούσαν να αναζητήσουν τόσο ανάμεσα στους εύπορους Αθηναίους, όσο και στους πλούσιους ομογενείς της διασποράς.

Οι πόροι του Βρεφοκομείου προέρχονταν κυρίως: από τον ειδικό δημοτικό φόρο που είχε επιβληθεί πάνω στα προϊόντα, τα δημητριακά και τα σιτηρά, από τους τόκους των καταθεμένων στην Εθνική Τράπεζα κεφαλαίων, των προερχομένων από τα κληροδοτήματα και τις δωρεές, και ακόμη από τις τακτικές ή έκτακτες συνδρομές υπέρ του ιδρύματος. Η περιουσία και το Ταμείο του Βρεφοκομείου δεν μπορούσαν να συγχωνευθούν με τα αντίστοιχα του Δήμου της Αθήνας.

Το προσωπικό του Βρεφοκομείου αποτελούσαν: ένας διευθυντής-γιατρός ή μία διευθύντρια, ένας γιατρός, δύο βοηθοί γιατρού, ένας

γραμματέας και λογιστής, ένας ιερέας, μία οικονόμος και ιματιοφύλακας, μία βοηθός της που εκτελούσε συγχρόνως και χρέη παιδονόμου, μία νοσοκόμα, οι θηλάστριες, οι βρεφοκόμοι, μία ράπτρια, δύο υπηρέτριες και ένας υπηρέτης, ένας μάγειρας, ένας θυρωρός και ένας κηπουρός.

Οικονομικά προβλήματα στη λειτουργία του Βρεφοκομείου

Από την ίδρυσή του και σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του τον 19ο αιώνα, το Βρεφοκομείο είχε να αντιμετωπίσει οξυμμένα οικονομικά προβλήματα. Το Αδελφάτο³⁷ επανειλημμένα απευθύνεται στην κυβέρνηση για να διεκδικήσει τη χορήγηση χρηματικής συνδρομής εκ μέρους της. Παρακάτω, αναφέρω ενδεικτικά δύο τέτοιες εκκλήσεις, που περιέχονται στο Βιβλίο των Πρακτικών του Αδελφάτου:

«Το Αδελφάτο επαναλαμβάνει την παρατήρησιν ότι το Νηπιακόν Ορφανοτροφείον Αθηνών, χρησιμεύον ως άσυλον εις την εγκαταλιπομένην εν ορφανεία και σπαργάνοις ανθρωπότητα, δέεται της ιδιαιτέρας προστασίας της Κυβερνήσεως, καθόσον δεν παρέχει μόνον την φιλόανθρωπον συνδρομήν του εις στενόν και όλως περιωρισμένον Δημοτικόν κύκλον, αλλ' εις βρέφη και νήπια και άλλων πόλεων του Κράτους».³⁸

«Η Κυβέρνησις μιμουμένη το παράδειγμα απάντων ανεξαιρέτως των χριστιανικών κρατών να τείνη χείρα βοηθείας υπέρ του Νηπιακού Ορφανοτροφείου, χορηγούσα ετησίαν επαρκή συνδρομήν».³⁹

Ωστόσο, οι εκκλήσεις του Αδελφάτου πολύ σπάνια εισακούονται και κατορθώνουν να επιφέρουν την επιθυμητή αιτούμενη συνδρομή. Η κυβέρνηση και ο δήμος της Αθήνας όχι μόνο καθυστερούν να κατα-

37. Μέλη του πρώτου Αδελφάτου υπήρξαν ο δήμαρχος της Αθήνας Γεώργιος Σκούφος, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ο Ιωάννης Κόνιαρης, ο Ιωάννης Αποστολόπουλος και ο Π. Πύρρης.

38. Βιβλίο Α' των Πρακτικών του Αδελφάτου του Δημοτικού Βρεφοκομείου (1860-1884), Συνεδρίαση της 20ής Μαρτίου 1875.

39. Στο ίδιο, Συνεδρίαση της 4ης Ιουνίου 1879.

βάλουν στο ταμείο του Βρεφοκομείου τα αιτούμενα ποσά, αλλά πολύ συχνά απορρίπτουν τις αιτήσεις συνδρομής που τους απευθύνονται από το Αδελφάτο.

Μόνο οι συνεχείς εκκλήσεις που το Αδελφάτο απευθύνει προς τους ομογενείς της διασποράς και τους «φιλελεήμονας» Αθηναίους αποφέρουν κάποτε σημαντικές χρηματικές συνδρομές, όπως για παράδειγμα εκείνες των Α. Ιωαννίδη, Ειρήνης Μαυροκορδάτου, Ζαφείρη, καθώς ακόμη και τα κληροδοτήματα και τις δωρεές των Ευτέρπης Κασσαβέτη, Χρηστομάνου, Μιχαήλ Παραμυθιώτη, Μάρκου Βαρβάκη, Πάππου, Σιμόπουλου, Πολύμνιας Σκαραμαγκά κ.ά.

Η Επιτροπή των Κυριών⁴⁰ συγκέντρωνε από τη δική της πλευρά οικονομικές συνδρομές αλλά και υλικό απαραίτητο κυρίως για την ένδυση των βρεφών. Το 1880 με ενέργειες της Επιτροπής των Κυριών συγκεντρώθηκε το ποσό των 20.000 δραχμών.⁴¹

Ωστόσο, οι παραπάνω συνδρομές δεν επαρκούσαν να καλύψουν τις συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες του ιδρύματος, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται τεράστιες δυσκολίες στη διαχείρισή του. Το 1902, η κατάσταση είχε φθάσει σε τέτοιο κρίσιμο σημείο, ώστε να απειλείται πλέον σοβαρά η περαιτέρω λειτουργία του Βρεφοκομείου:

«Αλλ' η κατάστασις αύτη έφθασε εις το απροχώρητον πλέον, το δε Αδελφάτον θα ευρεθή εις την δυσάρεστον ανάγκην να παραδώσῃ τας κλείδας εις την προΐσταμένην Αρχήν αυτού, διότι η περαιτέρω συντήρησις και λειτουργία αυτού είναι απολύτως αδύνατος, και ή πρέπει να ευρεθώσι νέοι πόροι δια το Κατάστημα, ή να επιτραπή η χρήσις του Κεφαλαίου αυτού προς αναπλήρωσιν του εξ 60 χιλιάδων ελλείμματος δι' έκαστον έτος. Το Αδελφάτον ποιείται έκκλησιν εις τα φιλόανθρωπα αισθήματα του κ. Δημάρχου, του κ. Προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου και των μελών αυτού, παρακαλεί δε αυτούς

40. Την πρώτη Επιτροπή των Κυριών αποτέλεσαν: Χ. Μαυροκορδάτου, Ζωή Σούτσου, Φανή Πρετεντέρη, Αικατερίνη Καλλιφρονά, Ελένη Παπαρρηγοπούλου, Ανδρομάχη Ρενιέρη και Ελένη Σκουζέ.

41. Βιβλίο Α' των Πρακτικών..., ό.π., Συνδρίαση της 6ης Σεπτεμβρίου 1880.

όπως το ταχύτερον μεριμνήσωσιν περί λήψεως ριζικών μέτρων υπέρ της τύχης του φιλανθρωπικού τούτου ιδρύματος, το οποίον ως μη ώφειλε διέρχεται από τινος κρίσιν οικονομικήν ήτις προφανώς άγει εις την προΐούσαν διάλυσιν αυτού». ⁴²

Ένας από τους βασικούς λόγους της επιδείνωσης των οικονομικών δυσκολιών του Βρεφοκομείου ήταν η παρεχόμενη από μέρος του περίθαλψη και στα εγκαταλειμμένα παιδιά του δήμου του Πειραιά καθώς και των άλλων γειτονικών στην πρωτεύουσα δήμων. Σύμφωνα με τον κανονισμό του ιδρύματος, οι δήμοι αυτοί μπορούσαν πράγματι να αποστέλλουν στο Βρεφοκομείο τα έκθετα παιδιά της περιφέρειάς τους, με την προϋπόθεση όμως ότι θα κατέβαλλαν στο ταμείο του ιδρύματος 25 δραχμές το μήνα για κάθε βρέφος. ⁴³ Τι συνέβαινε όμως στην πραγματικότητα; Οι παραπάνω δήμοι, παρόλο ότι απέστειλαν τα εγκαταλειμμένα παιδιά της περιφέρειάς τους στο Βρεφοκομείο, δεν δέχονταν να καταβάλουν την αντίστοιχη συνδρομή.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του δήμου του Πειραιά: Τα εγκαταλειμμένα παιδιά του Πειραιά, που αποστέλλονταν κάθε χρόνο στο Δημοτικό Βρεφοκομείο της Αθήνας, αποτελούσαν το ένα τρίτο περίπου του συνολικού αριθμού των βρεφών που περιθάλπονταν σ' αυτό. Ωστόσο, ο δήμος του Πειραιά, επί σειρά ετών, δεν κατέβαλε στο Βρεφοκομείο την αντίστοιχη συνδρομή του, την απαραίτητη για τη διατροφή αυτών των παιδιών. Το Αδελφάτο επανειλημμένα προσέφυγε στο Νομάρχη Αττικής, ζητώντας του να εξαναγκάσει το δήμο του Πειραιά να πληρώσει τα οφειλόμενα. Μπροστά όμως στην άρνηση του δήμου του Πειραιά να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του, το Αδελφάτο αναγκάστηκε αρκετές φορές να μην επιτρέψει την είσοδο στο Βρεφοκομείο εκθέτων του δήμου αυτού καθώς και άλλων δήμων. ⁴⁴

42. Συνεδρίαση 201 της 23ης Ιανουαρίου 1902· το απόσπασμα δημοσιεύεται στο *Συγκριτικός Πίναξ της κινήσεως και των δαπανών κατά τας δύο τελευταίας πενταετίας 1895-1899 και 1900-1905*, Αθήνα 1905, σ. 23.

43. *Κανονισμός του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηναίων*, Αθήνα 1874 (άρθρο 2).

44. Το 1881, η Νομαρχία Αττικής ζητά να μάθει αν το Αδελφάτο θα επέ-

Η ανεπαρκής χρηματοδότηση του Βρεφοκομείου επηρεάζει καθοριστικά τη λειτουργία του σ' όλη τη διάρκεια του περασμένου αιώνα και έχει ως συνέπεια την ελλιπή και κακή διατροφή των βρεφών και των θηλαστριών, την κακή ένδυση και τις ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης των βρεφών, την αμφιβόλου ποιότητας καθαριότητα στο εσωτερικό του ιδρύματος (σπάνια γίνονται απολυμάνσεις των ρούχων, των σπαργάνων, των στρωμάτων και σκεπασμάτων, των κλιβάνων, των σκευών, των πλυντηρίων και των άλλων χώρων), και την ανεπαρκή ιατρική περίθαλψη των βρεφών (δεν επιβάλλεται απομόνωση των άρρωστων βρεφών σε ιδιαίτερο θάλαμο, με αποτέλεσμα οι ασθένειες να μεταδίδονται και στα υγιή).

Έτσι, το Βρεφοκομείο κατατρέχεται από τον «καταστρεπτικό δαίμονα της φτώχειας [...] η οποία το παραδέρνει και το εκφραυλίζει, φτώχεια η οποία το έχει μεταμορφώσει από άσυλον εκθέτων εις σφαγείον Ηρώδου».⁴⁵

Η θνησιμότητα των εγκαταλειμμένων παιδιών — Μέτρα για την καταπολέμησή της

Η βρεφική θνησιμότητα στο Βρεφοκομείο σημειώνει εξαιρετικά υψηλά ποσοστά. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων λειτουργίας του ιδρύματος, η εξέλιξη της βρεφικής θνησιμότητας παρουσιάζει την εξής εικόνα:

τρεπε την είσοδο στο Βρεφοκομείο δύο εγκαταλειμμένων παιδιών από το δήμο της Χαιρωνείας και Αραχώβης της επαρχίας της Λειβαδιάς. Το Αδελφάτο αρνείται να τα δεχθεί· βλ. *Βιβλίο Α' των Πρακτικών...*, ό.π., Συνεδρίαση της 11ης Μαΐου 1881.

45. «Η πλουτολογική έννοια του Βρεφοκομείου», ό.π., σ. 37.

Έτος	Αριθμός βρεφών	Αριθμός θανάτων	Ποσοστό θνησιμότητας
1859-1860	170	71	41%
1860-1861	154	51	30%
1861-1862	172	48	28%
1862-1863	203	80	39%
1863-1864	208	75	36%
1864-1865	210	86	40%

Στους παραπάνω αριθμούς δεν περιλαμβάνεται ο αριθμός των εγκαταλειμμένων παιδιών που εισάγονταν στο Βρεφοκομείο σε κατάσταση ψυχορραγήματος.⁴⁶

Από το 1870 και μετά, τα στατιστικά δεδομένα που αφορούν την παιδική θνησιμότητα, όπως αυτή παρουσιάζεται κατά φύλο, στο Βρεφοκομείο έχουν ως εξής:

Έτος	Αριθμός βρεφών	Αριθμός θανάτων			Ποσοστό θνησιμότητας
		Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο	
1870	247			109	44,13% ⁴⁷
1872	319	66	86	152	47,65%
1873	310	52	84	136	43,87%
1874	390	93	72	165	42,31%
1875	440	76	116	192	43,64% ⁴⁸
1876	418	68	101	169	40,43% ⁴⁹

46. Α. Ζίνης, *Έκθεσις των κατά το Δημοτικόν Βρεφοκομείον Αθηνών*, Αθήνα 1866, σ. 15.

47. *Μέριμνα* (14 Μαΐου 1871).

48. *Βιβλίο Α΄ των Πρακτικών...*, ό.π., Συνεδριάσεις της 17ης Μαρτίου 1874, 20ής Μαρτίου 1875 και 14ης Μαρτίου 1876.

49. Α. Ζίνης, *Έκθεσις των κατά το Νηπιακόν Ορφανοτροφείον Αθηνών δια το έτος 1876*, Αθήνα 1877, σ. 4.

Έτος	Αριθμός βρεφών	Αριθμός θανάτων			Ποσοστό θνησιμότητας
		Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο	
1877	465	64	102	166	35,70%
1878	467	78	103	181	38,76%
1880	547	59	95	154	28,15%
1883	624			246	39,42% ⁵⁰

Ο Α. Ζίννης αναφέρει ότι κατά τη δεκαετία 1869-1878, σε σύνολο 2581 εγκαταλειμμένων παιδιών που περιθάλπονταν στο Βρεφοκομείο, τα 1506, δηλαδή ένα ποσοστό 58%, έχασαν τη ζωή τους.⁵¹ Απ' αυτούς τους 1506 θανάτους, οι 932 οφείλονταν σε διαταραχές του εντερικού σωλήνα και ατροφία.⁵²

Σύμφωνα με τον Α. Ζίννη, οι κυριότερες αιτίες της εξαιρετικά υψηλής θνησιμότητας των εγκαταλειμμένων βρεφών είναι:

— Η παντελής έλλειψη περίθαλψης κατά τις πρώτες ώρες που ακολουθούν τη γέννησή τους.

— Η ανεπαρκής και ακατάλληλη για την πεπτική ικανότητα των βρεφών τροφή που τους χορηγείται τους πρώτους μήνες της ζωής τους.

— Η μη έγκαιρη προσφυγή στο γιατρό σε περίπτωση αρρώστιας.

— Η κακή εφαρμογή ή ακόμη η μη εφαρμογή των θεραπευτικών μέσων που ο γιατρός υποδεικνύει στις τροφούς.

Όπως αναφέρει ο Α. Ζίννης, «ούτε προσκλήσεις ούτε απειλαί, ούτε κρατήσεις εκ της μηνιαίας αυτών αμοιβής ούτε ποινικά κατα-

50. Βιβλίο Α' των Πρακτικών..., ό.π., Συνεδριάσεις της 4ης Ιουνίου 1879 και 26ης Ιουλίου 1884. Α. Ζίννης, Έκθεσις των κατά το Νηπιακόν Ορφανοτροφείον Αθηνών δια το έτος 1880, Αθήνα 1881, σ. 5.

51. A. Zinnis, *Principale cause de l'excessive mortalité chez les enfants trouvés et moyens d'y remédier*, Αθήνα 1881, σ. 13.

52. Στο ίδιο, σ. 4.

διώξεις ίσχυσαν να πείσωσι τας γυναίκας ταύτας να προσάγωσιν εις το Βρεφοκομείον τα έκθετα άμα νοσήσαντα». ⁵³

Μαζί με το έκθετο παιδί που αναλάμβαναν να θηλάσουν, οι εξωτερικές θηλάστριες είχαν να θηλάσουν και το δικό τους παιδί. Επειδή όμως το γάλα τους δεν επαρκούσε για το θηλασμό και των δύο παιδιών, από τις πρώτες κιόλας μέρες της ζωής των παιδιών άρχιζαν να τα τρέφουν με χυλούς από ρύζι ή σιμιγδάλι, τροφές ακατάλληλες για την ηλικία τους, που προκαλούσαν συνεχείς διάρροιες. Τις διάρροιες ακολουθούσαν μαρασμός και ατροφία, που πολύ συχνά οδηγούσαν στο θάνατο των παιδιών.

Ένας άλλος επιβαρυντικός και επιβλαβής για την κατάσταση της υγείας των έκθέτων παράγοντας, ήταν η έλλειψη καθαριότητας και σωματικής φροντίδας. Σύμφωνα πάντα με τον Α. Ζίννη, οι θηλάστριες δεν αλλάζουν τακτικά τα υγρά και βρώμικα σπάργανα των βρεφών και ακόμη «δεν λαμβάνεται η δέουσα φροντίς προς την οικείαν τοποθέτησιν των άνω και κάτω άκρων των βρεφών, αλλά σπαργαγούνται ταύτα όπως τυγχάνωσι όντα, όθεν γεννώνται τερατώδεις δυσμορφίαι των μελών τούτων, και ιδίως των άνω άκρων». ⁵⁴ Τέλος, «η ενδιαίτησις αυτών εν οικήμασι καθύγροις και κακώς αεριζομένοις και φωτιζομένοις», ⁵⁵ έρχεται να συμπληρώσει την εικόνα της φτώχειας, μέσα στην οποία ανατρέφονταν τα εγκαταλειμμένα παιδιά.

Αλλά, αν έτσι παρουσιάζονταν οι συνθήκες διαβίωσης των παιδιών κοντά στις εξωτερικές θηλάστριες, η κατάσταση δεν ήταν πολύ καλύτερη στο εσωτερικό του Βρεφοκομείου. Η χρόνια οικονομική δυσπραγία, από την οποία πλήττεται το Βρεφοκομείο, οδηγεί το Αδελφάτο να ακολουθεί συχνά μια τακτική μείωσης του αριθμού και του μισθού των εσωτερικών θηλαστριών. Οι περικοπές όμως αυτές ασφαλώς επηρέαζαν αρνητικά και αποθάρρυναν όσες γυναίκες θα ήθελαν να ασκήσουν το επάγγελμα της θηλάστριας. Όπως το ίδιο το

53. Α. Ζίννης, *Έκθεσις των κατά το Δημοτικόν Βρεφοκομείον Αθηνών*, Αθήνα 1861, σ. 10.

54. Στο ίδιο, σ. 12.

55. Στο ίδιο.

Αδελφάτο ομολογεί, «δυσκόλως αποφασίζουνσι θηλάστριες να προσέλθωσι εις το κατάστημα (α) διότι ουχί σπανίως θηλάζουν δι δύο ενίοτε δε και τρία βρέφη εκάστη (β) διότι δεν είναι επιτετραμμένον αυτοίς να εξέρχωνται εκ του καταστήματος (γ) διότι εκτός του μισθού ουδεμίαν άλλην αμοιβήν έχουσιν».⁵⁶

Έτσι, μπροστά στη δυσκολία ανεύρεσης θηλαστριών, το Αδελφάτο απευθύνεται στους υπαστυνόμους της Αθήνας και τους ζητά να συστήσουν στο διευθυντή του Βρεφοκομείου από έναν αστυνομικό κλητήρα, προκειμένου αυτός να αναζητήσει θηλάστριες για τις ανάγκες των βρεφών. Η αμοιβή του αστυνομικού κλητήρα, για κάθε καλή θηλάστρια που θα προσκομίζει, ορίζεται σε 1-2 δραχμές.⁵⁷

Μια άλλη απόφαση του Αδελφάτου υπήρξε η αποστολή, από το 1865 και μετά, ενός μεγαλύτερου αριθμού παιδιών στα γύρω από την Αθήνα χωριά. Το Αδελφάτο πίστευε ότι επειδή οι χωρικές ήταν «φιλανθρωπότεραι», θα φρόντιζαν με μεγαλύτερη επιμέλεια τα βρέφη, που θα τους εμπιστευόταν το Βρεφοκομείο, και ακόμη ότι οι συνθήκες υγιεινής ήταν πολύ καλύτερες στα χωριά αυτά. Επειδή όμως το Αδελφάτο φοβόταν μια ενδεχόμενη άρνηση από μέρους των χωρικών γυναικών, απευθύνθηκε στο Μητροπολίτη της Αθήνας και του ζήτησε να συστήσει στους εφημέριους να πείσουν τις γυναίκες αυτές «ότι τούτο πράττουσαι εκπληρούν έργον θεάρεστον και χριστιανικώτατον».⁵⁸

Ένα ακόμη μέτρο που έλαβε το Αδελφάτο για την καταπολέμηση της θνησιμότητας των βρεφών, ήταν η χορήγηση σ' αυτά κατσίκειου γάλατος ως συμπληρωματικής τροφής. Για το σκοπό αυτό, τον Ιούνιο του 1865, αγοράστηκαν τρεις κατσίκες.⁵⁹ Ως συμπληρωματική και πάλι τροφή, μετά το 1880, αποφασίστηκε να δίνεται στα βρέφη

56. Βιβλίο Α' των Πρακτικών..., ό.π., Συνεδρίαση της 6ης Φεβρουαρίου 1875.

57. Στο ίδιο, Συνεδρίαση της 1ης Νοεμβρίου 1865.

58. Στο ίδιο, Συνεδρίαση της 13ης Ιουλίου 1865.

59. Α. Ζίννης, Έκθεσις των κατά το Δημοτικόν Βρεφοκομείον Αθηνών, Αθήνα 1866, σ. 6.

από το δεύτερο μήνα της ζωής τους το γαλακτούχο άλευρο του Lapp.⁶⁰

Μέτρα για τον περιορισμό της εγκατάλειψης των βρεφών

Μπροστά στη σημαντική αύξηση του αριθμού των εγκαταλειμμένων παιδιών και την αδυναμία του Βρεφοκομείου να τους προσφέρει τις απαραίτητες φροντίδες, το Αδελφάτο γίνεται ολοένα και πιο δύσπιστο απέναντι στις τροφούς και επιχειρεί την πιο στενή επιτήρησή τους. Αυτό που αρχίζει να υποψιάζεται είναι, ότι υπάρχει ανάμεσά τους ένας μεγάλος αριθμός γυναικών, που αφού πρώτα εγκαταλείψουν τα παιδιά τους, παρουσιάζονται στη συνέχεια στο Βρεφοκομείο ως θηλάστριες και αναλαμβάνουν το θηλασμό του δικού τους παιδιού έναντι μηνιαίας αμοιβής. Το Αδελφάτο επιχειρεί, λοιπόν, να εντοπίσει ανάμεσα στα εγκαταλειμμένα παιδιά, ποια είναι τα νόμιμα, και να τα επιστρέψει στους γονείς τους. Σ' αυτήν την επιχείρηση ανακάλυψης των νόμιμων γονέων, θα ζητήσει τη συνδρομή της διοικητικής αστυνομίας της Αθήνας, με σκοπό «να συντελέσει εις την περιστολήν των εκθέσεων, φροντίζοντας δια των αρμοδίων αυτής οργάνων να ανακαλύπτει τους γονείς των εκτεθειμένων γνησίων βρεφών, τα οποία συνήθως εκτίθενται εις ηλικίαν ανωτέραν των 15 ημερών, ως μακρά πείρα απέδειξε».⁶¹

Το Αδελφάτο πραγματοποιεί ακόμη έρευνες ανάμεσα στις εξωτερικές θηλάστριες, προκειμένου «να μάθω ότι τούτα δεν είναι ίδια αυτών τέκνα, ή δεν ανήκουσιν εις γνωστάς μητέρας, αίτινες επί πληρωμή θηλάζουν βρέφη οικογενειών».⁶² Το 1880, μετά από μια τέτοια έρευνα, 26 βρέφη ανακαλύφθηκαν, διαγράφηκαν από το μη-

60. Α. Ζίννης, *Έκθεσις των κατά το Νηπιαχόν Ορφανοτροφείον Αθηνών δια το έτος 1880*, Αθήνα 1881, σ. 11.

61. *Βιβλίο Α' των Πρακτικών...*, ό.π., Συνεδρίαση της 27ης Φεβρουαρίου 1875.

62. Στο ίδιο, Συνεδρίαση της 6ης Φεβρουαρίου 1875.

τρώο του Βρεφοκομείου και παραδόθηκαν στους γονείς τους, το 1884, 30 βρέφη και το 1885, 98 βρέφη.⁶³

Επιπλέον, το Αδελφάτο ζητά από τους δημάρχους Αχαρνών και Φυλής πληροφορίες σχετικά με την ύπαρξη τροφών στις περιφέρειές τους, που θα μπορούσαν να αναλάβουν το θηλασμό των εγκαταλειμμένων βρεφών. Με τον τρόπο αυτό ήλπιζε ότι θα περιοριζόταν εν μέρει το φαινόμενο της εγκατάλειψης, επειδή πίστευε, ότι όταν οι μητέρες που εγκατέλειπαν τα παιδιά τους μάθαιναν πως αυτά θα απομακρύνονταν από την Αθήνα και επομένως δεν θα βρίσκονταν πλέον κάτω από την άμεση επιτήρησή τους, θα αποφάσιζαν πολύ πιο δύσκολα να τα εγκαταλείψουν.⁶⁴

Το γεγονός ότι πολλές μητέρες, αφού προηγουμένως εγκατέλειπαν τα παιδιά τους, φρόντιζαν στη συνέχεια να αναλάβουν το θηλασμό τους έναντι αμοιβής, αποδεικνύει ότι η κύρια αιτία που ωθούσε στην εγκατάλειψη δεν ήταν άλλη από τη φτώχεια και την εξαιρετικά μεγάλη εξαθλίωση μέσα στην οποία ζούσαν οι γονείς των εγκαταλειμμένων παιδιών και η ολοκληρωτική άρα αδυναμία τους να ανταποκριθούν στην ευθύνη της συντήρησής τους. Μια τέτοια διαπίστωση διαψεύδει σίγουρα τη διαδομένη αντίληψη της εποχής, ότι τα εγκαταλειμμένα παιδιά ήταν «έκτοκα συνήθως όντα της ακολασίας και διαφθοράς»,⁶⁵ και ότι «η μητρική ασπλαχνία απανθρώπως έρριψεν [αυτά] εις τας αγυιάς γυμνά και λιμώττοντα».⁶⁶

Το ενδιαφέρον με το οποίο οι μητέρες εξακολουθούν να περιβάλλουν τα παιδιά τους, είτε με το να παρακολουθούν από κοντά και να επιτηρούν τον τόπο της τοποθέτησής τους, είτε με το να αναλαμβάνουν οι ίδιες το θηλασμό τους, αφού προηγουμένως εξασφαλίσουν την πρόσληψή τους από το Βρεφοκομείο ως θηλάστριες, διαψεύδει την αντίληψη εκείνη, σύμφωνα με την οποία, θεωρείται ότι υπάρχει πα-

63. Στο ίδιο, Συνεδρίαση της 30ής Αυγούστου 1880, της 14ης Μαΐου 1884 και 18ης Ιανουαρίου 1885.

64. Στο ίδιο, Συνεδρίαση της 22ας Σεπτεμβρίου 1861.

65. Α. Ζίννης, *Έκθεσις των κατά το Δημοτικόν Βρεφοκομείον Αθηνών*, Αθήνα 1861, σ. 9.

66. Α. Ζίννης, *Έκθεσις των κατά το Δημοτικόν Ορφανοτροφείον Αθηνών*, Αθήνα 1866, σ. 21.

ντελής απουσία συναισθημάτων στους κόλπους των φτωχών αθηναϊκών στρωμάτων της εποχής. Μπορούμε συνεπώς να υποστηρίξουμε ότι αυτό που απουσιάζει δεν είναι η μητρική αγάπη, αλλά τα οικονομικά μέσα που θα επέτρεπαν τη διατήρηση στη ζωή και την ανατροφή των παιδιών τους. Και ακόμη, ότι αυτό που υποδηλώνει μια τέτοια στάση, είναι η «υπεροχή του ενστίκτου της ζωής απέναντι στο “μητρικό ένστικτο”»: Η μητέρα-πελεκάνος που ανοίγει τα σπλάχνα της για να θρέψει τα μικρά της δεν είναι παρά ένας μύθος». ⁶⁷

Για πολλές αθηναϊκές οικογένειες που επιθυμούσαν να υιοθετήσουν ένα ή περισσότερα παιδιά, το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών αποτέλεσε τον ιδανικό χώρο για την πραγματοποίηση αυτής της επιθυμίας τους. Από τη σύστασή του, δηλαδή από το 1859 έως το 1866, οι υιοθεσίες έφθασαν το 25% του συνολικού αριθμού των έκθετων βρεφών. ⁶⁸

Οι υιοθεσίες γίνονταν με βάση έγγραφες αιτήσεις που οι ενδιαφερόμενοι απηύθυναν προς το Αδελφάτο, το οποίο τις ενέκρινε, αφού προηγουμένως φρόντιζε να συγκεντρώσει όλες τις απαραίτητες πληροφορίες γύρω από το πρόσωπό τους. Ο κάθε ενδιαφερόμενος μπορούσε να επιλέξει για υιοθεσία ανάμεσα σε δέκα με δεκαπέντε απογαλακτισμένα παιδιά, ηλικίας 7 μηνών έως 8 χρονών.

Η πρακτική της υιοθεσίας αποδείχθηκε εξίσου ωφέλιμη και για το Βρεφοκομείο, «διότι ένεκα ταύτης το Φιλανθρωπικό τούτο καθίδρυμα, ού τινος οι πόροι εισίν σμικρότατοι, απαλλάσσεται της διατροφής πολλών κατ' έτος βρεφών». ⁶⁹

Όσα παιδιά είχαν συμπληρώσει το έβδομο έτος της ηλικίας τους και δεν είχαν ακόμη υιοθετηθεί, τοποθετούνταν τα μεν αγόρια στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, τα δε κορίτσια στο Ορφανοτροφείο Αμαλείο.

67. Elisabeth Badinter, *L'amour en plus. Histoire de l'amour maternel (XVIIIe-XXe siècle)*, Παρίσι 1980, σ. 65.

68. Α. Ζίννης, *Έκθεσις των κατά το Δημοτικόν Βρεφοκομείον Αθηνών*, Αθήνα 1866, σ. 21.

69. Στο ίδιο.

Β. ΤΑ ΟΡΦΑΝΑ
ΤΟ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΑΜΑΛΙΕΙΟ
ΚΑΙ ΤΟ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟ ΑΓΟΡΙΩΝ ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑ

Η ίδρυση των δύο Ορφανοτροφείων

Μπορεί οι απώλειες σε ανθρώπινες ζωές που προκάλεσε η θανατηφόρα επιδημία της χολέρας να σταμάτησαν το Δεκέμβριο του 1854, οι συνέπειές τους, όμως, παρέμεναν ορατές για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα. Τα δεκάδες παιδιά που, έχοντας χάσει τους γονείς τους κατά τη διάρκεια της επιδημίας, περιπλανιόνταν στους δρόμους της Αθήνας, αποτελούσαν την πιο ζωντανή μαρτυρία της καταστροφής που συντελέστηκε.⁷⁰

Η προστασία, λοιπόν, των παιδιών αυτών πρόβαλε ως επιτακτική ανάγκη. Για το σκοπό αυτό, ιδρύονται δύο Ορφανοτροφεία: το 1855, το Ορφανοτροφείο κοριτσιών «Αμαλίου» και το 1856, το Ορφανοτροφείο αγοριών «Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα».

Αμέσως μετά το τέλος της επιδημίας της χολέρας, η Μαρία Υψηλάντη μετέτρεψε το σπίτι της σε πραγματικό Ορφανοτροφείο. Εκεί είχε συγκεντρώσει και περιέθαλπε είκοσι περίπου ορφανά κορίτσια. Πολύ σύντομα όμως μαζί με την Κυριακούλα Κριεζή, την Ανδρομάχη Ρενιέρη, τη Λουκία Ρίζου και τη Ζωή Σούτσου ίδρυσαν την «Φιλανθρωπική Εταιρία Κυριών», που ανέλαβε την πρωτοβουλία για την ίδρυση ενός Ορφανοτροφείου κοριτσιών. Καταρχήν απευθύνθηκε στη βασίλισσα Αμαλία, η οποία δέχθηκε να αναλάβει υπό την προστασία της το νέο ίδρυμα. Από το όνομά της προήλθε και η ονομασία του Ορφανοτροφείου «Αμαλίου». Ταυτόχρονα, επιδόθηκε στην αναζήτηση των απαραίτητων για τη δημιουργία του ιδρύματος οικονομικών πόρων και πέτυχε σημαντικές χρηματικές συνδρομές εκ μέρους των πλουσίων ομογενών της διασποράς, των εγκαταστημέ-

70. Αιών (11 Ιουνίου 1860).

νων στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, τη Βηρυτό, την Αδριανούπολη, το Κάιρο, τη Μόσχα, την Οδησσό, τη Βουδαπέστη, τη Βιέννη, την Τεργέστη, τη Μασσαλία.⁷¹

Το πρώτο κτίριο όπου προσωρινά στεγάστηκε το «Αμαλιείον», από το 1855 έως το 1859, ήταν ένα σπίτι στην πλατεία Ελευθερίας. Το 1859, το Ορφανοτροφείο μετακόμισε σε δικό του ιδιόκτητο κτίριο, που βρισκόταν στη σημερινή Ηρώδου Αττικού.⁷² Στο μεταξύ, ο αριθμός των περιθαλπόμενων στο ίδρυμα κοριτσιών αυξήθηκε: Από 20 που ήταν το 1855, έφθασαν τα 71 το 1859.⁷³ Ο συνολικός αριθμός των εγγεγραμμένων κοριτσιών στο μητρώο του Ορφανοτροφείου, από την ίδρυσή του έως το 1884, ανήλθε σε 538.⁷⁴ Τα κορίτσια αυτά προέρχονταν όχι μόνο από το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος αλλά και από αλύτρωτες ελληνικές περιοχές.⁷⁵ Η ηλικία τους κυμαινόταν από 5 έως 11 χρονών. Αρχικά, είχε προβλεφτεί ότι μόνο τα ορφανά και από τους δύο γονείς κορίτσια θα γίνονταν δεκτά στο Ορφανοτροφείο. Μερικά όμως χρόνια αργότερα, το Αμαλιείο άρχισε να δέχεται ορφανά κορίτσια από τον ένα μόνο γονέα, έναντι μηνιαίας καταβολής των εξόδων τους. Ο αριθμός αυτών των κοριτσιών δεν μπορούσε να υπερβαίνει το 1/15 του συνολικού αριθμού των περιθαλπόμενων στο Ορφανοτροφείο κοριτσιών.⁷⁶

Η ίδρυση του Ορφανοτροφείου Χατζηκλώνστα πραγματοποιήθηκε χά-

71. Α. Παπαδόπουλος, *Το Αμαλιείον Ορφανοτροφείον Κορασίων επί τη εκατονταετηρίδι του (1855-1954)*, Αθήνα 1954, σ. 11.

72. Στο ίδιο, σ. 23-25 και Σάσα Μόσχου-Σακορράφου, «Γυναικεία δράση στην Αθήνα», *Νέα Εστία*, τχ. 1379 (Χριστούγεννα 1984), αφιέρωμα Αθήνα 1834-1984, σ. 463.

73. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 23.

74. Σπ. Παγανέλης, «Η φιλάνθρωπία εν Αθήναις. Το Αμαλιείον Ορφανοτροφείον», *Εστία* 453 (2 Σεπτεμβρίου 1884), σ. 565.

75. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 80.

76. Βλ. Β.Δ. «Περί τροποποιήσεως άρθρων τινών του οργανισμού της εν Αθήναις Φιλανθρωπικής Εταιρίας των Κυριών (Αμαλιείον ορφανοτροφείον)», *Ε.τ.Κ.* 188 (8 Δεκεμβρίου 1882).

ρη σε ένα κληροδότημα ύψους 250.000 δραχμών, που άφησε μετά το θάνατό του στη Μόσχα, το 1855, ο Ηπειρώτης έμπορος Γεώργιος Χατζηκώνστας. Ο Γεώργιος Σταύρου, που υπήρξε «ο δεύτερος πατήρ του καθιδρύματος τούτου», μετά από συνεννόηση με τους εκτελεστές της διαθήκης του Γ. Χατζηκώνστα, πρότεινε την ίδρυση ενός Ορφανοτροφείου αγοριών.⁷⁷

Το Ορφανοτροφείο στεγάστηκε στο σπίτι του Κωνσταντίνου Βράνη, Έλληνα της διασποράς που ζούσε την εποχή εκείνη στην Πέστη της Ουγγαρίας. Μαζί με το σπίτι αυτό, που βρισκόταν στον Κεραμεικό, ο Κωνσταντίνος Βράνης δώρησε στο Ορφανοτροφείο και το ποσό των 3000 δραχμών προκειμένου να καλυφτούν τα έξοδα για τις απαραίτητες εργασίες επισκευής του. Εκεί, λοιπόν, κατά τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του Ορφανοτροφείου, συγκεντρώθηκαν «τη συνδρομή της Αστυνομίας των Αθηνών» 25 φτωχά αγόρια, ορφανά και από τους δύο γονείς.⁷⁸ Μέσα όμως σε μία πεντηκονταετία από την ίδρυσή του, το Ορφανοτροφείο έφθασε να περιθάλλει κάθε χρόνο γύρω στα 200 ορφανά αγόρια, ηλικίας από 8 έως 12 χρονών.⁷⁹ Κατά το χρονικό διάστημα 1856-1884, 618 παιδιά εξήλθαν από το Ορφανοτροφείο. Το ένα τρίτο περίπου των παιδιών αυτών προερχόταν από τις αλύτρωτες ελληνικές περιοχές.⁸⁰

Ο κίνδυνος μετάδοσης του «φθοροποιού μολύσματος» και η θεραπεία του

Στην έκκληση που απευθύνουν στη βασίλισσα Αμαλία, η Μαρία Υψηλάντη και η Ζωή Σούτσου, αφού καταρχήν υπογραμμίσουν ότι ο βασικός λόγος που τις ώθησε να πάρουν την πρωτοβουλία για την

77. *Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα (1856-1908)*, Αθήνα 1908, σ. 25.

78. *Φιλόπατρις* (20 Ιανουαρίου 1857).

79. *Ορφανοτροφείον Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα...*, ό.π., σ. 27.

80. Σπ. Παγανέλης, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα», *Εστία* 445 (8 Ιουλίου 1884), σ. 436.

ίδρυση ενός Ορφανοτροφείου, ήταν η στέρηση «των προσφιλών κατά φύσιν προστατών» των μικρών κοριτσιών, στη συνέχεια προσθέτουν: «Θεωρούσαι της ελλείψεως της ανατροφής της τάξεως ταύτης του λαού και ότι η δυστυχής μόνωσις των ορφανών τούτων μας χορηγεί πλατυτέραν ενέργειαν επί της διευθύνσεως της αγωγής των, νομίζομεν ότι ήθελε είσθαι καλόν να μορφωθώσιν αυτά προς περισσότερον όφελος αυτών τούτων και της κοινωνίας». ⁸¹

Βρισκόμαστε στην αρχή μιας περιόδου, όπου αρχίζει να διατυπώνεται αρκετά καθαρά η αντίληψη, σύμφωνα με την οποία, υπάρχει έλλειψη ηθικής ανατροφής στους κόλπους των λαϊκών στρωμάτων. Οι γυναίκες της «Φιλανθρωπικής Εταιρίας Κυριών» θεωρούν, λοιπόν, χρέος τους να αναπληρώσουν με τη δράση τους την έλλειψη αυτή, πιστεύοντας ότι με τον τρόπο αυτό θα συμβάλουν στην «κοινωνική πρόοδο».

Η παραπάνω αντίληψη είναι διαδομένη και στον τύπο της εποχής. Ένας από τους αρθρογράφους του περιοδικού *Πανδώρα*, χαιρετίζοντας την ίδρυση του Αμαλιείου, γράφει: «Το κοινόν συμφέρον απαιτεί ώστε η κοινωνία, δευτέρα μήτηρ των πολιτών, να αγρυπνή εφ' όλων των ενδεών και να σώζη αυτούς από του βαράθρου της διαφθοράς εις ο κινδυνεύουσι να καταποντισθώσι». ⁸²

Στο ίδιο περιοδικό, με την ευκαιρία της ίδρυσης του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα, διαβάζουμε: «Το Ορφανοτροφείον του Γεωργίου και Αικατερίνης Χ. Κώνστα [...] ταχέως θέλει αποδώσει εις τους κόλπους της κοινωνίας, αντί παίδων κυλιομένων εις τας οδούς και ζώντων εν κακοηθεία, πολίτας χρηστούς και ικανούς να ωφελήσωσι δια του επιτηδεύματος αυτών και εαυτούς και την πατρίδα. Συμφέρει, λοιπόν, να υποστηρίξωμεν πάντες το κατά δύναμιν το ευεργετικόν τούτο κατάστημα, τα άπορα ορφανά εισί πολυάριθμα και εις ημάς απόκειται θυσιάζοντες ολίγα να σώσωμεν αυτά μεν από του

81. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Παιδείας, φ. 12, κείμενο χωρίς τίτλο με ημερομηνία 17 Ιανουαρίου 1855.

82. «Αμαλιείον Ορφανοτροφείον», *Πανδώρα* 6, τχ. 130 (1855), σ. 337.

ολέθρου, την δε κοινωνίαν από του μιάσματος των κακών αυτών έξεων». ⁸³

Το ίδιο πνεύμα αντανακλάται και στην έκκληση της 28ης Ιουλίου 1856, που τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα ⁸⁴ απευθύνουν «προς τους απανταχού φιλαγάθους και φιλελεήμονας χριστιανούς», ⁸⁵ προκειμένου να ζητήσουν τη χρηματική τους συνδρομή.

Στην έκκληση αυτή κυριαρχεί έντονα η ιδέα της ανάγκης για την καταπολέμηση του κινδύνου της «φυσικής και ηθικής απωλείας», που απειλεί τα άπορα παιδιά. Σύμφωνα με τους διοικούντες το Ορφανοτροφείο, τα παιδιά αυτά, στερούμενα ηθικής και θρησκευτικής αγωγής, «διαφθείρονται και αποτελούσι μόλυσμα φθοροποιόν, όπερ μεταδιδόμενον κατ' ολίγον παράγει γενικήν τινα και ολέθριον νόσον της κοινωνίας». Η θεραπεία του «μολύσματος» αυτού είναι, λοιπόν, αναγκαία, καταρχήν γιατί αυτό επιβάλλει το «θρησκευτικόν καθήκον [...] ούτινος η πλήρωσις επάγεται την θείαν ευλογίαν και αμοιβήν, η δε παράβασις την θείαν οργήν και κόλασιν». Είναι όμως κυρίως αναγκαία, επειδή αυτό υπαγορεύει το συμφέρον της πολιτικής κοινωνίας, η οποία συγκρίνεται με ένα «σώμα οργανικόν», για την καλή λειτουργία του οποίου οφείλουν να συνεργάζονται όλα τα μέλη του. Κατά συνέπεια, τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα θεωρούν ότι είναι χρέος τους να αναλάβουν την «ηθική εκπαίδευση» των απόρων ορφανών, να παρέμβουν δηλαδή για την αποτροπή του «κακού» προς το οποίο κινδυνεύει να οδηγηθεί ο ορφανός «εξ απαιδευσίας και αγριότητος, ή ωθούμενος υπό φυσικών αναγκών» προκειμένου με τον τρόπο αυτό να διασφαλίσουν την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας. Θεωρώντας, ακόμη, ότι ο ορφανός «εγκαταλιμπανόμενος υπό των συμπολιτών του ασυμπαθώς φέρει

83. «Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χ. Κώνστα», *Πανδώρα* 7, τχ. 149 (1856), σ. 115.

84. Αυτά ήταν: Γεώργιος Σταύρου, Ν. Κωστής, Φίλιππος Ιωάννου, Ανδρέας Κορομηλάς, Στέφανος Αγέλαστος, Χ. Τισαμενός.

85. «Ορφανοτροφείον Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα...», ό.π., σ. 15-18.

βαρέως την εγκατάλειψιν, απελπίζεται πολλάκις και εν τη απελπισία εγείρεται πολέμιος της καθεστώσης εν τη πολιτεία τάξεως, ήτις φαίνεται εις αυτόν άδικος και ως τοιαύτη σεβασμού αναξία»,⁸⁶ επιχειρούν να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των «ευπορούντων».

Στο πρόσωπο των απόρων παιδών, οι ιδρυτές του Ορφανοτροφείου βλέπουν τους εν δυνάμει εχθρούς της κοινωνίας, της οποίας τα συμφέροντα είναι αδιάσπαστα συνδεμένα με εκείνα των «ευπορούντων». Μ' αυτή την έννοια, η χρηματική συνδρομή των τελευταίων μπορεί να συμβάλει στην υπεράσπιση των δικών τους συμφερόντων: «Η πρόθυμος ημών προς τον πλησίον συνδρομή και βοήθεια [...] εξεταζομένη κοσμικώτερον ευρίσκεται ούσα η αυτή και υπαγόρευσις του ημετέρου συμφέροντος, όπερ είναι αχώριστον από του συμφέροντος της πολιτικής κοινωνίας, εν η γεννώμεθα, ανατρεφόμεθα, και ζώμεν μετ' ασφαλείας συμφώνως προς την πνευματικήν φύσιν ημών».⁸⁷

Από τα παραπάνω, φαίνεται να διαγράφονται αρκετά καθαρά οι βασικοί στόχοι της φιλανθρωπικής παρέμβασης. Η περίθαλψη των ορφανών, η προστασία και η εκπαίδευσή τους στοχεύει στην πρόληψη μιας ενδεχόμενης διατάραξης της δημόσιας ασφάλειας και τάξης. Το φιλανθρωπικό έργο συνίσταται στην εμφύσηση «κοινωνικών αισθημάτων» στα ορφανά παιδιά, προκειμένου να διασωθεί το κοινωνικό συμφέρον, που παρουσιάζεται ταυτισμένο μ' εκείνο των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Έτσι, η φιλανθρωπική δράση εμφανίζεται να εκπληρώνει ένα «κοινωνικά χρήσιμο» έργο: μετατρέπει τους εν δυνάμει εχθρούς της κοινωνίας σε χρήσιμους πολίτες που δεν θα αντιτάσσονται στην κοινωνική «πρόοδο», αλλά αντίθετα θα προσφέρουν τις δυνάμεις τους στην υπηρεσία της. Η στρατηγική απόπειρα της φιλανθρωπικής δραστηριότητας αποβλέπει στην εξουδετέρωση των κοινωνικών κινδύνων, στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και τη διατήρηση έτσι των κοινωνικο-οικονομικών ισορροπιών.

86. Στο ίδιο, σ. 14.

87. Στο ίδιο.

Ηθική αγωγή και εκμάθηση βιοποριστικών επαγγελματίων

Δύο είναι οι βασικοί άξονες της εκπαίδευσης των παιδιών στα δύο Ορφανοτροφεία: η ηθική αγωγή και η εκμάθηση βιοποριστικών επαγγελματίων.

Σύμφωνα με το «διοργανισμό» του Αμαλιείου, «σκοπός του Ορφανοτροφείου είναι το να μορφώση εκ των εν αυτώ ενδιαιτωμένων κορασίων, φρονίμους και κοσμίας παρθένους, χρηστές οικοκυράς, χρησίμους και αγαθάς εις την κοινωνίαν γυναίκας. Όθεν, και η βάση της ανατροφής αυτών θέλει είσθαι Χριστιανική αγωγή και άσκησις προς απόκτησιν των χριστιανικών και κοινωνικών αρετών. Η προς θεόν ευσέβεια προ πάντων, το προς τους ανωτέρους σέβας, η προς τον πλησίον αγάπη, η φιλανθρωπία, η ταπεινοφροσύνη, η κοσμιότης, η εγκράτεια, η καρτερία και η φιλεργία, θέλουν είσθαι αι κυριώτεροι αυτών εξασκήσεις».⁸⁸

Η απόκτηση χριστιανικών και κοινωνικών αρετών βασίστηκε σε ένα σύστημα διδασκαλίας που περιλάμβανε την εκμάθηση γραφής, ανάγνωσης, βασικών πράξεων πρακτικής αριθμητικής (γνώση που θεωρείται απαραίτητη, στο βαθμό που βοηθά στην κράτηση των «οικιακών καταστίχων»), στοιχειωδών γνώσεων γεωγραφίας και ελληνικής ιστορίας, κατήχηση και καθημερινές προσευχές. Παράλληλα, τα κορίτσια εξασκούνται στα «γυναικεία έργα» και τις οικιακές εργασίες: ραπτική, «ποικιλτική», υφαντική, μαγειρική, διακόσμηση, πλύσιμο «ψιλών και χονδρών ενδυμάτων», και γενικά σε κάθε οικιακή εργασία που μια καλή οικοδέσποινα οφείλει να γνωρίζει.⁸⁹

Η απόκτηση των παραπάνω γνώσεων πραγματοποιείται μέσα από την πρακτική άσκηση στις καθημερινές δουλειές του ιδρύματος. Τα κορίτσια βοηθούν εναλλάξ το υπηρετικό προσωπικό σε όλες τις

88. Κανονισμός Φιλανθρωπικής Κυριών Εταιρίας του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου, Αθήνα 1856, άρθρ. 14.

89. Στο ίδιο, άρθρ. 15.

εσωτερικές δουλειές (πλύσιμο, μαγειρική, διακόσμηση, καθαριότητα των κοιτώνων, τακτοποίηση και συντήρηση του ιδρύματος).⁹⁰

Η προετοιμασία για την οικογενειακή ζωή και τα καθήκοντα της μητρότητας γίνεται μέσω του «συστήματος των μητέρων».⁹¹ Τα μεγαλύτερα δηλαδή σε ηλικία κορίτσια αναλαμβάνουν την επίβλεψη και φροντίδα των μικρότερων. Τα προσέχουν κατά τη διάρκεια των γευμάτων και την ώρα του ύπνου, τα βοηθούν να πλυθούν και να ντυθούν, φροντίζουν για τα ρούχα τους και τα βοηθούν στα μαθήματα και τα εργόχειρά τους. Μ' αυτό τον τρόπο, από τη μια, αντικαθιστούν τη «φυσική μητέρα» των μικρών κοριτσιών, και από την άλλη, αναπτύσσουν τα δικά τους «μητρικά αισθήματα».

Αυτό που μπορούμε πάντως να διαπιστώσουμε, είναι ότι οι κατευθυντήριες αρχές της «ηθικής αγωγής» των κοριτσιών στο Αμαλιείο δεν παρουσιάζονται σημαντικά διαφοροποιημένες από τις αντίστοιχες της γυναικείας εκπαίδευσης τον 19ο αιώνα. Το ίδιο πρότυπο της καλής και αφοσιωμένης μητέρας-συζύγου-οικοδέσποινας, που θεμελιώθηκε στην αντίληψη για τις «φυσικές γυναικείες ιδιότητες» και κυριάρχησε στο επίπεδο του λόγου για την εκπαίδευση των κοριτσιών των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων, το ίδιο καθορίζει ουσιαστικά και το περιεχόμενο της διδασκαλίας των ορφανών κοριτσιών του Αμαλιείου.

Εκείνο όμως που κυρίως χαρακτηρίζει την εκπαίδευση των ορφανών κοριτσιών, είναι η έμφαση που δίδεται στην εκμάθηση ενός επαγγέλματος. Η εκμάθηση ενός «γυναικείου» επαγγέλματος υπήρξε σίγουρα η πρωταρχική μέριμνα της διοικούσας επιτροπής του Αμαλιείου: «Θέλει γίνει προσπάθεια ώστε τα κοράσια, αφού εκπαιδευθώσι ως είπομεν, να γνωρίζη και ειδικώς το καθέν μίαν τέχνην γυναικείαν κατ' εξοχήν των άλλων γενικών του γνώσεων: π.χ. άλλαι να προγυμνασθώσιν εις το να γίνωσι τροφαί, άλλαι κατ' εξοχήν πλύ-

90. «Αμαλιείον - Εθνικόν Ορφανοτροφείον κορασίων», *Οικονομική Επιθεώρησης* 28 (1875), σ. 190.

91. Α. Παπαδόπουλος, *Το Αμαλιείον Ορφανοτροφείον Κορασίων...*, ό.π., σ. 17.

στραι απλών ή ψιλών ενδυμάτων, άλλαι ράπτριαι, άλλαι θαλαμηπώ-
λαι και άλλαι, εάν το καλέση η τύχη των, κόσμιαι σύζυγοι και καλαί
οικοδέσποιναί». ⁹²

Αν οι «γυναικείες τέχνες», σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα,
αποτελέσαν ένα βασικό στοιχείο τόσο της πρωτοβάθμιας όσο και
της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών, ⁹³ στο Αμαλιείο,
φαίνεται ότι αυτές γίνονται ο πρωταρχικός στόχος της εκπαίδευσης.
Κατά την έξοδό του από το Ορφανοτροφείο, κάθε κορίτσι, επιπλέον
των στοιχειωδών γνώσεων της δημοτικής εκπαίδευσης που απέκτη-
σε, όφειλε να γνωρίζει «μίαν τινά των γυναικείων τεχνών ειδικώς και
εντελώς», ώστε να μπορέσει να τη χρησιμοποιήσει για να κερδίσει τη
ζωή του. ⁹⁴

Σύμφωνα με το περιοδικό *Πανδώρα*, «σκοπός κύριος του Ορφα-
νοτροφείου είναι να πλαστοουργήση την χρησιμωτάτην μεν, αλλά μη
υπάρχουσαν άχρισ ώρας εις την Ελλάδα εκείνην τάξιν των γυναικών,
εξ ης λαμβάνουσιν αι εύποροι οικογένειαι εις την Αγγλίαν, την Γαλ-
λίαν, την Γερμανίαν και αλλαχού, τας nurses, bonnes d'enfants, mé-
nagères και τας τοιαύτας». ⁹⁵

Ο έφορος του Αμαλιείου Γεώργιος Τυπάλδος-Κοζάκης επιχειρεί
να αντικρούσει την παραπάνω άποψη του συντάκτη της *Πανδώρας*,
που από ό,τι φαίνεται ήταν αρκετά διαδομένη στα 1888: «Άλλοι
νομίζουν ότι ο μόνος προορισμός τοιούτου ιδρύματος είναι να πα-
ρασκευάζη υπηρετρία. Βεβαίως και το επάγγελμα της εργάτιδος εν
οικία είνε και τούτο επάγγελμα έντιμον αρμόζον εις πολλές ορφα-

92. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Παιδείας, φ. 12, «Σχέδιον κανονισμού Φιλανθρωπι-
κής Εταιρίας Κυριών - Κεφαλαιώδη άρθρα», χ.χ.

93. Βλ. σχετικά Αλεξάνδρα Μπακαλάκη - Ελένη Ελεγκμίτου, *Η εκπαίδευση
«εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα (Από την ίδρυση του ελληνικού
κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929)*, Αθήνα 1987· κυρίως το
κεφάλαιο «Οι γυναικείες τέχνες: χειροτεχνήματα και εργόχειρα», σ. 33-80.

94. *Κανονισμός Φιλανθρωπικής Κυριών Εταιρίας του Αμαλιείου Ορφανο-
τροφείου*, Αθήνα 1856, άρθρ. 16.

95. «Αμαλιείον Ορφανοτροφείον», *Πανδώρα* 6, τχ. 130 (1855), σ. 337.

νάς. Σεις, όμως, κυρίες, δεν πιστεύετε, ότι μόνον εις παρασκευήν θεραπεινίδων περιορίζεται πας ο εν τω Αμαλείω επιδιωκόμενος σκοπός. Ο πρώτιστος σκοπός εν τω καθιδρύματι τούτω είνε ο φιλανθρωπικός, δηλαδή η μητρική περίθαλψις των εγκαταλελειμμένων μικρών κορασίων. Η δε περίθαλψις αυτή αφορά εις τη φυσικήν, ηθικήν και διανοητικήν εξυγίανσιν των αδυνάτων τούτων πλασμάτων. Μετά της επιδιώξεως του σκοπού τούτου συμβαδίζει και ο της πρακτικής μορφώσεως των ορφανών, όπως δύνανται, εν τη κοινωνία εξερχόμεναι, να ζώσιν εντίμως δια της εργασίας των και ν' αποκατασταθώσι». ⁹⁶

Η Καλλιρρόη Παρρέν, από την πλευρά της, επιμένει ως προς την ανάγκη της πρακτικής διδασκαλίας των «γυναικείων τεχνών» και των οικιακών εργασιών, επειδή θεωρεί ότι αποτελούν τη μόνη κατάρτιση, που μπορεί να προσφέρει επαγγελματική διέξοδο στα ορφανά κορίτσια. ⁹⁷

Έτσι, το 1888, επιδοκιμάζει την εισαγωγή της διδασκαλίας της κοπτικής και ραπτικής, ⁹⁸ όπως και του μαθήματος της διπλογραφίας και καταστιχογραφίας, στο μέτρο που, όπως γράφει, «αι εξερχόμεναι όθεν του καταστήματος δύνανται ου μόνον τα οικογενειακά των βιβλία να καταρτίσωσι διπλογραφικώς, αλλά και τα των καταστημάτων των συζύγων αυτών, εν ανάγκη δε και ως υπάλληλοι εν τοις εμπορικοίς καταστήμασι να προσληφθώσι». ⁹⁹

Παρόμοια, το 1889, η Κ. Παρρέν εκφράζει την ικανοποίησή της για την απόφαση της διοικούσας επιτροπής του Αμαλείου σχετικά

96. Έκθεσις Γεωργίου Τυπάλδου-Κοζάκη επί των πεπραγμένων της διοικούσης επιτροπής του Αμαλείου Ορφανοτροφείου των κορασίων από 1 Νοεμβρίου 1887 - 31 Οκτωβρίου 1888, Αθήνα 1888, σ. 8.

97. Καλλιρρόη Παρρέν, «Και πάλιν περί των ορφανών», *Εφημερίς των Κυριών* 2, αρ. 97 (1889).

98. Κ. Παρρέν, «Μεταρρυθμίσεις Αρσακείου Παρθεναγωγείου και Αμαλείου Ορφανοτροφείου», *Εφημερίς των Κυριών* 2, αρ. 71 (1888).

99. Κ. Παρρέν, «Τα ορφανά και η φιλανθρωπία», *Εφημερίς των Κυριών* 2, αρ. 57 (1888).

με την εισαγωγή της διδασκαλίας της ψαθοπλεκτικής και της κατασκευής ανδρικών και γυναικείων καπέλων στο ίδρυμα.¹⁰⁰ Και το 1890, γράφει: «Άριστος οινός της επί τα βελτίω τροπής δύναται να θεωρηθή η παύσις των εν τω Αμαλιείω τέως εργαζομένων πολυπληθών πλυντριών και η εις τας μαθητρίας ανάθεσις της εργασίας ταύτης. Τούτο αποδεικνύει ότι κατενοήθη τέλος η ανάγκη, όπως αι ορφαναί διαμορφώνωνται δια βίον εργατικόν, αντί του τέως ασκόπου και επιδεικτικού».¹⁰¹

Σύμφωνα με τον κανονισμό του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα, εκτός από τη διδασκαλία της γραφής, της ανάγνωσης, των βασικών πράξεων της πρακτικής αριθμητικής, της ιχνογραφίας και της ιεράς κατήχησης, η κύρια μέριμνα στρέφεται προς την εκμάθηση «διαφόρων βιωφελών τεχνών και επιτηδευμάτων». Οι «χειρωνακτικές τέχνες» που αποφασίστηκε να διδάσκονται είναι η σιδηρουργική, η ξυλουργική, η ραπτική, η σκυτοτομική και η υφαντική.¹⁰² Τα πρώτα επαγγέλματα στα οποία άρχισαν να ασκούνται τα ορφανά αγόρια ήταν η ραπτική και η υποδηματοποιία. Το 1867, άρχισε να διδάσκεται η ξυλουργική, της οποίας η εκμάθηση περιλάμβανε την τορνευτική, την ξυλογλυπτική και την επιπλοστρωσία, και το 1874, η σιδηρουργική. Ακόμη, άρχισαν να διδάσκονται η βιβλιοδετική και η τυπογραφία. Επειδή όμως η διδασκαλία των επαγγελματιών αυτών αποδείχθηκε πολύ δαπανηρή για το Ορφανοτροφείο, σε σύντομο χρονικό διάστημα καταργήθηκε. Το 1873, εισάγεται η διδασκαλία της οργανικής μουσικής και συγκροτείται «μουσικός θίασος» από 40 παιδιά.

Η πρακτική διδασκαλία των παραπάνω επαγγελματιών γινόταν

100. Κ. Παρρέν, «Το Αμαλιείον Ορφανοτροφείον», *Εφημερίς των Κυριών* 3, αρ. 127 (1889).

101. Κ. Παρρέν, «Αι μεταρρυθμίσεις εν τω Αμαλιείω Ορφανοτροφείω», *Εφημερίς των Κυριών* 3, αρ. 152 (1890).

102. «Διοργανισμός του εν Αθήναις ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα», άρθρ. 1 και 12, στο *Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα...*, ό.π., σ. 8.

από ειδικευμένους τεχνίτες σε εργαστήρια που δημιουργήθηκαν για το σκοπό αυτό μέσα στο Ορφανοτροφείο. Όταν όμως τα οικονομικά μέσα του Ορφανοτροφείου δεν επαρκούσαν για τη δημιουργία ενός εργαστηρίου στο εσωτερικό του ιδρύματος, τότε η επαγγελματική εκμάθηση γινόταν σε ιδιωτικά εργαστήρια στην πόλη. Δεν υπήρχε καθορισμένος χρόνος εκπαίδευσης, ήταν ανάλογος του υπό εκμάθηση επαγγέλματος. Σε κάθε περίπτωση, τα ορφανά παιδιά ηλικίας 8 χρονών δεν μπορούσαν να παραμείνουν στο ίδρυμα περισσότερο από επτά χρόνια, και τα ηλικίας 12 χρονών, περισσότερο από τέσσερα χρόνια.¹⁰³

Το παραπάνω σύστημα διδασκαλίας φαίνεται ότι βρίσκει υπερασπιστές στους κόλπους των διανοουμένων της εποχής. Ο Σπυρίδων Παγανέλης, μετά από μια επίσκεψή του στο Ορφανοτροφείο, σημειώνει: «Ο κύκλος των εν τω καταστήματι διδασκομένων μαθημάτων είναι σκοπίμως στενός και σώφρων. Το άσυλον δεν παρασκευάζει νέους επιδοθησομένους εις την σπουδήν, παρασκευάζει εργάτας, και προς τον σκοπόν τούτον ρυθμίζεται και η διδασκαλία».¹⁰⁴

Ο Αλέξανδρος Σούτζος, ο οποίος υποστηρίζει «τον σχηματισμόν του εργάτου εξ απαλών ονύχων, πριν έτι γίνη εργάτης», το σύστημα δηλαδή της επαγγελματικής κατάρτισης των μαθητευόμενων εργατών, αναφέρει το παράδειγμα του Ορφανοτροφείου Χατζηκώστα, ως υποδειγματικού ιδρύματος όπου τίθεται σε πρακτική εφαρμογή αυτή η μέθοδος διδασκαλίας και παράγει πολύ ικανοποιητικά αποτελέσματα.¹⁰⁵

Ο Σταύρος Καλλέργης, ένας από τους πρώτους οραματιστές του ουτοπικού σοσιαλισμού στην Ελλάδα, στο έργο του *Η εν Κρήτη Σοσιαλιστική Πολιτεία*, που εκδόθηκε το 1898, και πιο συγκεκριμένα στο ειδικό κεφάλαιο που αναφέρεται στην «παιδεία και ανατροφή

103. Στο ίδιο, άρθρ. 13, 14, 15, 20, σ. 9-10.

104. Σπ. Παγανέλης, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζή Κώστα», *Εστία* 445 (8 Ιουλίου 1884), σ. 434.

105. Α. Σούτζος, «Περί τεχνικής εκπαιδεύσεως», *Πανδώρα* 16, τχ. 376 (1865-1866), σ. 396.

των πολιτών», γράφει: «Η παιδεία θα είναι υποχρεωτική εις πάντα πολίτην, έκαστος Δήμος θα έχη εν, δύο ή και περισσότερα σχολεία, αναλόγως του πληθυσμού των αρρένων και των θηλέων, και των μεν αρρένων θα είναι τρόπον τινά όπως το εν Αθήναις ορφανοτροφείον του Χατζή-Κώνστα, εις το οποίον μανθάνουν γράμματα συγχρόνως και μίαν τέχνην, κατά την κλίσιν εκάστου μαθητού, ομοίως και των θηλέων, όπως το εν Αθήναις Αμαλιείον Ορφανοτροφείον, εις το οποίον αι μαθήτριάι μανθάνουν γράμματα, ανατροφήν και τέχνην αρμόζουσιν εις αυτάς, όπως και οι άρρενες εν τω εκπαιδευτηρίω των». ¹⁰⁶

Η οργάνωση της καθημερινής ζωής

Είδαμε ήδη ότι η κοινωνικοποίηση των παιδιών, τόσο στο Αμαλιείο όσο και στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, γίνεται κυρίως μέσω της ηθικής αγωγής και της εκμάθησης ενός βιοποριστικού επαγγέλματος. Η παιδαγωγική μέθοδος που εφαρμόζεται στα δύο ιδρύματα, συνίσταται στην επιβολή του κανόνα και της πειθαρχίας και την ακριβή και λεπτομερειακή οργάνωση του χρόνου των παιδιών.

Η τάξη, η σιωπή, η δουλειά, η διαδοχή των δραστηριοτήτων με σκοπό να κρατούνται τα παιδιά διαρκώς απασχολημένα, η διαρκής επιτήρηση, η υιοθέτηση ενός συστήματος παραδειγματικών ποινών και αμοιβών αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της μεθόδου. ¹⁰⁷

106. Αναφέρεται στο Μιχάλης Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα. Από τους ουτοπιστές στους μαρξιστές*, τ. Α', Αθήνα 1985, σ. 131.

107. Σχετικά με τα ζητήματα της πειθαρχίας, της τιμωρίας, της επιτήρησης και του εγκλεισμού, βασικό είναι το έργο του Μισέλ Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου - Ιουλιέττα Ράλλη, Αθήνα 1989. Σχετικά με τον τρόπο που τα διάφορα ιδρύματα προετοιμάζουν τα παιδιά για τις καθημερινές οικονομικές δραστηριότητες βλ. σχετικά Jean-Marie Barbier, «Scolarisation féminine et éducation à l'économie quotidienne (XVIIe-XIXe siècle)» και Janine Delatte-Marie Thonon, «Les débuts de la rééducation sociale (1650-1850)», *Pénélope (pour l'histoire des femmes)*, 2 (άνοιξη 1980).

Σύμφωνα με τον κανονισμό του Αμαλιείου, που παρουσιάζει άλλωστε πολλές ομοιότητες με τον αντίστοιχο του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα,¹⁰⁸ το ημερήσιο πρόγραμμα διαμορφώνεται ως εξής:¹⁰⁹ Στις 6 το πρωί τα κορίτσια καθώς και όλο το προσωπικό του Ορφανοτροφείου ξυπνούν. Τα μικρότερα κορίτσια ξυπνούν μισή ώρα αργότερα. Κατευθύνονται αμέσως στους νιπτήρες, όπου πλένονται υπό την επίβλεψη της βοηθού της διευθύντριας του ιδρύματος και των δασκάλων. Στη συνέχεια, στρώνουν τα κρεβάτια τους και τακτοποιούν τους κοιτώνες. Τα μεγαλύτερα κορίτσια βοηθούν τα μικρότερα σ' αυτή τη δουλειά. Στις 7.30 το πρωί κατεβαίνουν στο «προσευχητήριο», όπου η προσευχή λέγεται μεγαλόφωνα από ένα κορίτσι. Μετά την προσευχή, το κουδούνι καλεί τα κορίτσια για το πρόγευμα, μετά το τέλος του οποίου κατευθύνονται στις τάξεις τους. Τα μαθήματα αρχίζουν στις 8 και διαρκούν μέχρι τις 10 το πρωί. Την ίδια ώρα, όσα κορίτσια ορίζονται για την υπηρεσία της ημέρας, καθαρίζουν τους κοιτώνες και τους νιπτήρες, υπό την επίβλεψη της επιμελήτριας. Μετά από ένα διάλειμμα ενός τετάρτου που ακολουθεί τα μαθήματα, τα κορίτσια απασχολούνται στα εργόχειρα. Στις 11.45, το κουδούνι τα καλεί να προετοιμαστούν για το μεσημεριανό γεύμα. Μετά το γεύμα «διασκεδάζουν» ως τις 2 και από τις 2 έως τις 5.30 το απόγευμα απασχολούνται και πάλι στα εργόχειρα. Στις 6 είναι η ώρα του δείπνου. Μετά το δείπνο ακολουθεί μια ώρα ξεκούρασης και η ομαδική προσευχή. Κατόπιν, τα κορίτσια κατευθύνονται στις τάξεις τους για να προετοιμάσουν τα μαθήματα της επόμενης ημέρας. Τα μικρότερα κορίτσια πηγαίνουν για ύπνο στις 8, ενώ τα μεγαλύτερα στις 9 ή 10 το βράδυ. Από τη στιγμή που θα βρεθούν στα κρεβά-

108. *Κανονισμός της εσωτερικής υπηρεσίας του Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζή-Κώνστα*, Αθήνα 1900 (ανατύπωση του Κανονισμού του 1879).

109. Βλ. *Κανονισμός της εσωτερικής διοικήσεως του εν Αθήναις Εθνικού Ορφανοτροφείου των κορασίων*, Αθήνα 1881 και Σπ. Παγανέλης, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Αμαλιέον Ορφανοτροφείον», *Εστία* 452 (26 Αυγούστου 1884), σ. 545-546.

τια τους, απαγορεύεται αυστηρά κάθε ομιλία, καθώς και κάθε μετακίνηση από τον ένα κοιτώνα στον άλλο.

Η γενική επιτήρηση του Ορφανοτροφείου διενεργείται από τη διευθύντρια και τη βοηθό της, ενώ η επιτήρηση καθενός κοιτώνα γίνεται από μια δασκάλα, η οποία και κοιμάται μέσα σ' αυτόν. Οι κοιτώνες παραμένουν ανοικτοί όλη την ημέρα για να αερίζονται και δεν επιτρέπεται σε κανένα κορίτσι να πηγαίνει εκεί πριν από την ώρα του ύπνου.

Το Σάββατο γίνεται η επιδιόρθωση των ρούχων, η καθαριότητα του ιδρύματος, η τακτοποίηση της ιματιοθήκης και το λουτρό των κοριτσιών.

Δύο φορές την εβδομάδα, την Τετάρτη και την Κυριακή, πηγαίνουν περίπατο. Την Κυριακή και τις επίσημες γιορτές παρακολουθούν τη λειτουργία στην εκκλησία του ιδρύματος. Μετά τη λειτουργία παίρνουν το πρόγευμα και κατόπιν πηγαίνουν στις τάξεις τους, όπου διαβάζουν «τερπνά τινά αναγνώσματα». Το απόγευμα κάνουν ένα μακρινό περίπατο και μετά την επιστροφή τους προετοιμάζουν τα μαθήματα της επομένης ημέρας.

«Και ο καιρός τηςσχόλης πρέπει να αποβαίνει χρήσιμος», ορίζει ο κανονισμός του Αμαλιείου. Έτσι, κατά τις ελεύθερες ώρες τους, τα κορίτσια ασχολούνται με το πότισμα και την καλλιέργεια του κήπου, ή κάνουν γυμναστική. Ακόμη, τις ώρες αυτές κάνουν μαθήματα ωδικής, που θεωρείται «ελατήριον ισχυρόν επιβοηθητικόν των άλλων εν χρήσει παιδαγωγικών μέσων».

Στα κορίτσια δεν επιτρέπεται η έξοδος από το ίδρυμα, ούτε και οι επισκέψεις σε συγγενικά τους πρόσωπα στην πόλη. Μόνο οι πολύ στενοί συγγενείς τους επιτρέπεται να επισκέπτονται τα κορίτσια, μια φορά το δίμηνο, από τις 10.30 το πρωί μέχρι τις 5 το απόγευμα στο «ομιλητήριο» του Ορφανοτροφείου και πάντοτε με την παρουσία της διευθύντριας.

Είναι ακόμη ενδιαφέρον να παρουσιάσουμε το σύστημα «αμοιβών και ποινών», όπως αυτό ορίζεται από τους κανονισμούς των δύο Ορφανοτροφείων.

Στο Αμαλιείο, τα κορίτσια επιβραβεύονται με τους εξής τρό-

πους: (α) «δια της επευφημήσεως και της εκφράσεως της ευαρεσκει-
ας των προϊσταμένων εις επήκοον πάντων των κορασίων», (β) με την
πρόσδεση στο δεξιό ώμο ενός κόκκινου κόμβου, (γ) την προνομιακή
μεταχείριση η οποία συνίσταται στο να τους εμπιστεύονται την ανά-
γνωση τερπνών και ωφελίμων βιβλίων μεγάλωφωνα στη διάρκεια
των απογευματινών εργασιών και ακόμη με τη χορήγηση ενός ιδιαί-
τερου χρηματικού ποσού, κατά την αναχώρησή τους από το ίδρυμα.

Σε ό,τι αφορά τις ποινές, τα κορίτσια τιμωρούνται ανάλογα με
το σφάλμα τους, (α) με περιορισμό μεγαλύτερης ή μικρότερης διάρ-
κειας σε ειδικό δωμάτιο του ιδρύματος, (β) την απαγόρευση συμμε-
τοχής τους στα παιχνίδια των συντρόφων τους, (γ) τον αποκλεισμό
από το κοινό τραπέζι, (δ) τη διατροφή τους μόνο με ψωμί και νερό,
(ε) με το να φέρουν γραμμένο σε χαρτί, το οποίο κρέμεται από το
κεφάλι τους, το σφάλμα τους, όπως για παράδειγμα, «αμελής», «ψεύ-
στρα» κλπ., (ς) με την επίπληξη μπροστά σε ξένους, όταν η απλή
νουθεσία δεν επαρκεί, (ζ) την κράτηση σε όρθια στάση για ορισμένη
ώρα σε μια γωνία του δωματίου, (η) τη στέρηση του περιπάτου
εκτός ιδρύματος.

Για τα ελαφρά σφάλματα, μετά από μια πρώτη και δεύτερη
νουθεσία, επιβάλλονται οι παραπάνω ποινές από τη διευθύντρια ή τη
δασκάλα του ιδρύματος. Τα σοβαρά σφάλματα τιμωρούνται από τη
Διοικούσα Επιτροπή του Ορφανοτροφείου.¹¹⁰

Με ανάλογο τρόπο, στο Ορφανοτροφείο Χατζηκλώνστα, τα ορφα-
νά παιδιά που διακρίνονται «επί χρηστότητι ηθών, επιμελεία εις τα
γράμματα και φιλοπονία εις τας τέχνας», βραβεύονται ως εξής: (α)
επαινούνται κατ' ιδίαν και δημοσίως μπροστά στους συμμαθητές
τους, (β) αν συνεχίσουν να επιδεικνύουν καλή διαγωγή επί τρεις
μήνες, εγγράφονται στο μικρό Πίνακα τιμής του ιδρύματος, (γ) και
αν εξακολουθήσουν να συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο επί έξι
μήνες, τα ονόματά τους εγγράφονται στο μεγάλο Πίνακα τιμής, (δ)

110. Κανονισμός Φιλανθρωπικής Κυριών Εταιρίας του Αμαλιείου Ορφανο-
τροφείου, Αθήνα 1856, άρθρ. 14 και 15, σ. 20-21 και Κανονισμός της εσωτερικής
διοικήσεως του εν Αθήναις Εθνικού Ορφανοτροφείου των κορασίων, Αθήνα 1881,
άρθρ. 12 και 13, σ. 9-10.

τα ονόματα αυτών των τελευταίων εγγράφονται στο βιβλίο ποιότητας των ορφανών, που κρατά ο διευθυντής του ιδρύματος, (ε) ο τελευταίος παρουσιάζει τα παιδιά αυτά στο Συμβούλιο και αναφέρει περιληπτικά τους λόγους, που υπαγόρευσαν την εγγραφή των ονομάτων τους στους παραπάνω Πίνακες, (ς) βραβεύεται με στεφάνι ο ορφανός που επί δύο τουλάχιστον χρόνια διακρίνεται για τη χρηστότητα του χαρακτήρα του και παρουσιάζει μια εξαιρετική πρόοδο τόσο στα γράμματα όσο και τις «τέχνες». Στις εξετάσεις, ο διευθυντής του ιδρύματος τον παρουσιάζει στο ακροατήριο και αναφέρει τους λόγους για τους οποίους αξιώθηκε μιας τέτοιας βράβευσης, (ζ) όσοι αξιώθηκαν να τύχουν αυτής της ύψιστης τιμής, χρησιμοποιούνται από το ίδρυμα ως έμμισθοι «πρωτόσχολοι» και «παιδονόμοι».

Σύμφωνα με τον κανονισμό του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα, η προβλεπόμενη ποινή για τον ατίθασο και απείθαρχο ορφανό πρέπει να απευθύνεται στη φιλοτιμία του και όχι στο σώμα του. Μ' αυτό το πνεύμα ορίζονται οι εξής ποινές: (α) πατρική και συνοδευόμενη από κοινωνικά παραδείγματα παραίνεση, (β) επίπληξη κατ' ιδίαν και σε περίπτωση υποτροπής και μπροστά στα άλλα παιδιά, (γ) τιμωρία η οποία συνίσταται είτε στο να μένει όρθιος ή και γονατιστός απέναντι στους άλλους συμμαθητές του που κάνουν γυμναστική, παίζουν ή γευματίζουν, (δ) είτε να μένει νηστικός για πολλές ή λίγες ώρες ανάλογα με τη σοβαρότητα του σφάλματός του, (ε) φυλάκιση για ένα διάστημα ανάλογο με την αιτία που προκάλεσε την τιμωρία του, (ς) το όνομα του τιμωρημένου εγγράφεται στο Μαύρο Πίνακα, (ζ) αποβολή από το ίδρυμα, αν μετά τις παραπάνω ποινές εξακολουθεί να παραμένει αδιόρθωτος.

Εκτός από τις ποινές αυτές, στους επιμένοντες να παραμένουν απείθαρχοι, αλλά όχι σε τέτοιο βαθμό που να δικαιολογείται η αποβολή τους από το Ορφανοτροφείο, δεν χορηγούνται κατά την έξοδό τους από το ίδρυμα τα βοηθήματα εκείνα, που δίδονται κανονικά στα εξερχόμενα ορφανά παιδιά, δηλαδή ρούχα, εργαλεία κ.ά. Επιπλέον, δεν τους επιστρέφονται και τα χρηματικά ποσά των καταθέσεών τους στο ταμείο των ορφανών.¹¹¹

111. Κανονισμός της εσωτερικής υπηρεσίας του Ορφανοτροφείου Γεωργίου

Ο Σπυρίδων Παγανέλης εκθειάζει την παιδαγωγική επιτυχία του έργου που συντελείται στο Αμαλιείο: «Δεν θα κρύψω παντελώς τας γεννηθείσας εν εμοί αρίστας εντυπώσεις εκ της θέας τεσσαράκοντα περίπου κορασίων μικρών, καθαρωτάτων, κοσμιωτάτων, μεστών χάριτος, ευγενείας και αθωότητος [...]. Αφήκα την αίθουσαν του νηπιαγωγείου αποθαυμάσας το παιδαγωγικόν σύστημα και την σχετική ευτέλειαν παντός συναφούς προς την σκόπιμον των ορφανών κορασίων ανατροφήν». ¹¹² Και για το Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, γράφει σχετικά: «Εν τω ασύλῳ κρατεί απόλυτος πειθαρχία, ουδέποτε όμως είδον πειθαρχίαν μάλλον προσφιλή εις τους πειθαρχούντας [...]. Το βλέμμα των ηρμήνευεν πλήρη αφοσίωσιν και αγάπην, απόλυτον υποταγήν και πειθαρχίαν. Ειλικρινώς ομολογώ ότι αμφιβάλλω εάν δεκαετής παις εργάτου βιούντος εν τη κοινωνία ήθελε αναπτύξει ενώπιον αιφνιδίας συναντήσεως προς τον πατέρα του, την σεμνότητα εκείνην μετά της χάριτος και της φιλικής εμπιστοσύνης ην διέκρινον εις τους οφθαλμούς των μικρών, ατενιζόντων τον διευθυντήν των». ¹¹³

Στη συνέχεια υπογραμμίζει ότι στο ίδρυμα ουδέποτε έγινε χρήση «μέσων εκβιαστικών» ούτε και αυστηρών επιπλήξεων, και καταφέρεται έντονα εναντίον των «κτηνωδών περισταλτικών μέσων», που πριν από μερικά χρόνια χρησιμοποιούνταν ευρέως για τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών: «Δεν θέλω να ρυπάνω τας σελίδας ταύτας δια του ονόματος του απαισίου “φάλαγγα”, του εξευτιλίσαντος την μαθητεύσασαν νεότητα της προ ημών γενεάς. Ηκούσαμεν πάντες μνημονευομένου του ονόματος του βασανιστηρίου τούτου ως μέσου επανορθώσεως». ¹¹⁴ Στη θέση της χρήσης παρόμοιων βάρβαρων μέσων,

και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, Αθήνα 1900 (ανατύπωση του Κανονισμού του 1879), άρθρ. 43, 44, 45.

112. Σπ. Παγανέλης, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Αμαλιεϊόν Ορφανοτροφείον», *Εστία* 451 (19 Αυγούστου 1884), σ. 527 και 529.

113. Σπ. Παγανέλης, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα», *Εστία* 445 (8 Ιουλίου 1884), σ. 434-435.

114. Στο ίδιο, σ. 435.

πιστεύει ότι «η αδιάλειπτος πραότητα της διευθύνσεως, μετά της αγρύπνου επιτηρήσεως»,¹¹⁵ η παιδαγωγική δηλαδή μέθοδος που εφαρμόσθηκε στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, επιφέρει πολύ πιο ουσιαστικά αποτελέσματα. Έτσι, καταλήγει να προτείνει την πα-
ραπάνω μέθοδο σε όλους όσοι ασχολούνται με την «παιδαγωγίαν».

Η κοινωνική αποκατάσταση των ορφανών παιδιών

Η Διοικούσα Επιτροπή του Αμαλιείου έπαιζε το ρόλο του κηδεμόνα των ορφανών κοριτσιών, φροντίζοντας για την επαγγελματική τους αποκατάσταση και εξακολουθώντας να δείχνει ενδιαφέρον για την τύχη τους ακόμη και μετά την αποχώρησή τους από το ίδρυμα. Πολλά κορίτσια, με τη διαμεσολάβηση της Επιτροπής, τοποθετήθηκαν ως υπηρέτριες ή παιδαγωγοί στα σπίτια εύπορων οικογενειών στην Αθήνα ή το εξωτερικό. Πριν την αποχώρησή τους, τα κορίτσια ήταν υποχρεωμένα, αν οι ανάγκες του ιδρύματος το απαιτούσαν, να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους για δύο χρόνια έναντι αμοιβής.¹¹⁶

Κατά την αποχώρησή τους τα κορίτσια έπαιρναν ως προίκα ένα χρηματικό ποσό. Το ποσό αυτό προερχόταν από το «ταμείο των εργοχειρών», του οποίου οι πόροι συγκεντρώνονταν από την πώληση των χειροτεχνημάτων των κοριτσιών στην ετήσια έκθεση του ιδρύματος στις 21 Νοεμβρίου, ημέρα της επίσημης γιορτής του Αμαλιείου. Ένα μέρος από τα έσοδα των πωλήσεων (το ένα τρίτο μέχρι το μισό) προοριζόταν για την κάλυψη των τρεχουσών αναγκών του ιδρύματος, ενώ το υπόλοιπο κατετίθετο στην Εθνική Τράπεζα, προκειμένου να διατεθεί στη συνέχεια για την προικοδότηση των κοριτσιών.¹¹⁷

Σε πολλές περιπτώσεις, τα μέλη της Διοικούσας Επιτροπής φρόντιζαν να βρουν σύζυγο στα ορφανά κορίτσια, αφού προηγουμένως συγκέντρωναν τις απαραίτητες πληροφορίες για τον μέλλοντα σύζυ-

115. Στο ίδιο.

116. Κανονισμός Φιλανθρωπικής Κυριών Εταιρίας του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου, Αθήνα 1856, άρθρ. 17.

117. Στο ίδιο, άρθρ. 16.

γο, την οικονομική του κατάσταση, την «ηθικήν διαγωγήν και την τιμιότητα του χαρακτήρος» του ίδιου και της οικογένειάς του. Από τη στιγμή που αποφασιζόταν ο γάμος, η Επιτροπή χορηγούσε την προίκα (χρηματικό ποσό, ρουχισμό, χρήσιμα αντικείμενα για το νοικοκυριό) και υπέγραφε το σχετικό προικοσύμφωνο.¹¹⁸ Δεν ήταν σπάνιο επίσης το φαινόμενο, η Επιτροπή να δέχεται αιτήσεις ανδρών που ζητούσαν σύζυγο ανάμεσα στις οικοτρόφους. Η Επιτροπή απαντούσε στις αιτήσεις αυτές, υποδεικνύοντας για σύζυγο εκείνη που της φαινόταν ως η πιο κατάλληλη για τον αιτούντα. Ο Α. Παπαδόπουλος παραθέτει μια χαρακτηριστική επιστολή του Παν. Δρασσά, Έλληνα μετανάστη καταγόμενου από το Ναύπλιο, ο οποίος γράφει από τη Μελβούρνη της Αυστραλίας:

«Παρακινούμενος εκ των συχνάκις μεταξύ των πατριωτών μας ενταύθα συζητήσεων και καλών συστάσεων περί του εν Ελλάδι καταστήματος των ορφανών κορασιών, λαμβάνω το θάρρος και γράφω προς υμάς όπως, ει δυνατόν, πληροφορηθώ περί του ακολούθου ζητήματος. Εάν μοι είναι επιτετραμμένον να νυμφευθώ μίαν εκ των ορφανών κορασιών και επιστρέψω εις την Αυστραλίαν και εάν μοι είναι επιτετραμμένον να εκλέξω την γυναίκα ή αι αδελφαί μου αντ' εμού.

[...]. Θα ήμην τρελλός να ζητώ ματαίως να θυσιάσω 5.000 δραχμάς δι' έξοδα και εκτός της ζημίας εκ της απουσίας εκ του έργου μου δια να έλθω να πάρω γυναίκα Ελληνίδα, ενώ εδώ μας παρακαλούν αι ξέναι Αγγλίδες, εάν δεν υπήρχεν ο κίνδυνος του ατομικού και εθνικού μου συμφέροντος, όπερ δια της μεθ' Ελληνίδος νυμφεύσεως ζητώ να σώσω [...]. Εις το ορφανοτροφείον δε προσφεύγω εξ ανάγκης, επειδή ανεπτυγμένην γυναίκα εκ του τόπου μου θα είναι δύσκολον, νομίζω, να μοι δώσουν, ενώ μέλλω να επιστρέψω εις την

118. Ο Α. Παπαδόπουλος δημοσιεύει το κείμενο ενός τέτοιου προικοσύμφωνου, που φέρει ημερομηνία 7 Μαΐου 1864. Το προικοσύμφωνο υπογράφουν η Πρόεδρος της Διοικούσας Επιτροπής Ζωή Σούτσου, τα μέλη Σουλτάνα Κωστή, Ρ. Μελά, Ε.Ν. Θεοχάρη, ο έφορος Γεώργιος Κ. Τυπάλδος και ο γραμματέας Α. Λεονάρδος. Το προικοσύμφωνο αφορά το γάμο της Γεωργούλας Σιδέρη με τον Δημήτριο Βελεγγή· βλ. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 52-54.

Αυστραλίαν [...]. Είναι δε και αληθές ότι εγώ ζητώ σύντροφον γυναίκα ανεπτυγμένην και ολίγον εύμορφον δια πατριωτικήν επίδειξιν, προ πάντων δια φως εις τους πατριώτας μας, οίτινες κατά χιλιάδας χάνονται εδώ και εν Αμερική. Η ηλικία μου είναι 34 προς 35 χρόνους και έχω ένδεκα έτη εν Αυστραλία εργασθείς εις τας κυριωτέρας πόλεις». ¹¹⁹

Η Διοικούσα Επιτροπή του Αμαλιείου απάντησε, με επιστολή που φέρει ημερομηνία 15 Ιουνίου 1889, ως εξής:

«[Η Διοικούσα Επιτροπή] αποκρινομένη εις τας δια της επιστολής ταύτης απευθυνομένας αυτή ερωτήσεις πληροφορεί υμάς ότι πας ο τυγχάνων αναπτύξεως τινος και φιλοπόνως μετερχόμενος βιοποριστικόν έργον ικανοποιούν αυτόν να πλάσῃ οίκον δύναται να ζητήσῃ σύντροφον του βίου του εκ των εν τῷ Αμαλιείῳ εν ώρα γάμου ορφανών, την αρέσκουσιν αυτώ και εις τούτο συγκατανεύουσιν, κατά μείζονα δε λόγον υμείς οι τυχόντες, ως εκ της επιστολής υμών προκύπτει, ανωτέρας ανατροφής και τρέφοντες τοσούτον γενναία αισθήματα.

»Επιτρέπεται εις τους συγγενείς υμών να επισκεφθώσι το Ορφανοτροφείον, όπως διαφωτίσωσιν υμάς προς επιτυχή λύσιν τοσούτον σπουδαίου ζητήματος. Γνωρίζει εν τούτοις υμίν η Διοικούσα Επιτροπή ότι εκ των εν τῷ Αμαλιείῳ εν ώρα γάμου κορασίων υποδείκνυται ως αρμόζουσα υμίν η εκ Πατρών κόρη Μαρία Σταθοπούλου, ετών 22, μάλλον ευειδής την όψιν, ξανθή, φυσιογνωμίας συμπαθούς, αναστήματος μάλλον υψηλού, συμπεριφοράς αρίστης και διαγωγής αμέμπτου. Διελθούσα απάσας τας κατά τον κανονισμόν του Ορφανοτροφείου τάξεις μετ' επιμελείας και διαμένουσα από δώδεκα ετών εν αυτώ διεκρίθη και τελευταίον διδάσκει μετ' επιτυχίας εις μίαν των τάξεων του Ορφανοτροφείου. Ανήκει εις καλήν οικογένειαν των Πατρών, έχει αδελφόν καθηγητήν γυμνασίου και έτερον υπάλληλον παρὰ τῷ σιδηροδρόμῳ Λαυρίου και ερωτηθείσα εδήλωσεν ότι ευχαρίστως αποφασίζει να συνδέσῃ την τύχην της μεθ' υμών. Αι παρατηρή-

119. Η επιστολή φέρει ημερομηνία 27/9 Απριλίου 1889· βλ. Α. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 72-73.

σεις αύται και η σύστασις υποβάλλονται υμίν, διότι ούτως είθισται εν τη διοικήσει του Αμαλιείου, ουχί δε επί σκοπώ να περιορισθή το της εκλογής δικαίωμα του αιτούντος σύντροφον εκ των εν τω Αμαλιείω ορφανών.

» Εν τέλει προσθέτομεν ότι τα κοράσια προκειμένου ν' αποκατασταθώσι λαμβάνουσιν ως προίκα χρηματικόν ποσόν ανάλογον της επιμελείας και εργασίας και της εν τω Αμαλιείω διατριβής των». ¹²⁰

Το διοικητικό συμβούλιο του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα, «καθ' ο φυσικός κηδεμών των υποτρόφων», ¹²¹ φρόντιζε για την επαγγελματική αποκατάσταση των ορφανών παιδιών μετά το τέλος της μαθητείας τους. Κατά την αποχώρησή τους από το ίδρυμα, τους επιστρεφόταν το χρηματικό ποσό που τους αναλογούσε, από τα καταθεμένα στην Τράπεζα χρήματα. Τα χρήματα αυτά προέρχονταν από τις αμοιβές τους για την εργασία που προσέφεραν κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στο Ορφανοτροφείο, καθώς και από τα χρηματικά βραβεία που τους απονέμονταν στις διάφορες εκθέσεις έργων, τις οποίες διοργάνωνε το ίδρυμα.

Την κοινωνική σπουδαιότητα του όλου έργου που πραγματοποιείται στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, αποδίδει ο Σπυρίδων Παγανέλης με τα ακόλουθα λόγια: Ο οικότροφος «εξερχόμενος εις την κοινωνίαν τίμιος, εργατικός, καρτερικός, σεμνός το ήθος και την ψυχήν, με τας στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις, είνε περιζήτητος ου μόνον ως εργάτης, αλλά και ως εταίρος [...]. Συνάπτει εν τη κοινωνία δεσμούς ιερούς, γίνεται πατήρ και γεύεται της οικογενειακής ευδαιμονίας ης εθεωρείτο απόκληρος και εστερημένος». ¹²²

120. Στο ίδιο, σ. 74-75.

121. «Διοργανισμός του εν Αθήναις ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα», άρθρ. 24 στο *Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα (1856-1908)*, ό.π., σ. 10.

122. Σπ. Παγανέλης, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα», *Εστία* 444 (1 Ιουλίου 1884), σ. 416.

Γ. Η ΣΧΟΛΗ ΤΩΝ ΑΠΟΡΩΝ ΠΑΙΔΩΝ ΤΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

Ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» ιδρύθηκε το 1865. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Βοβολίνη, συντάκτη του χρονικού του «Παρνασσού», η πρωτοβουλία για την ίδρυση του Συλλόγου ανήκε στα τέσσερα νεαρά αγόρια του επιφανούς νομισματολόγου και εκδότη, το 1850, μιας σημαντικής συλλογής δημοτικών τραγουδιών Παύλου Λάμπρου: στον Μιχαήλ (16 ετών), τον Σπυρίδωνα (14 ετών), τον Κωνσταντίνο (12 ετών) και τον Διονύσιο (11 ετών).¹²³

Πρώτος πρόεδρος αυτού του «ορμητικού νεανικού σωματείου»¹²⁴ υπήρξε ο Μιχαήλ Λάμπρος. Μέσα στα τριάντα χρόνια που ακολούθησαν την ίδρυσή του, ο «Παρνασσός» αναδείχθηκε σε έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες της πολιτιστικής ζωής στην Ελλάδα.

Ο Μπάμπης Άννινος χαρακτηρίζει τον «Παρνασσό» ως «το φυτώριον όπου εκαλλιεργήθη πάσα σχεδόν η κατόπιν ακμάσασα φιλολογική και επιστημονική βλάστησις».¹²⁵

Στο λόγο που εκφώνησε με την ευκαιρία του εορτασμού των είκοσι πέντε χρόνων του «Παρνασσού», ο Σπυρίδων Λάμπρος υποστηρίζει ότι τη στιγμή της ίδρυσης του συλλόγου υπήρχε έντονη η ανάγκη «αβιάστου προαγωγής των γραμμάτων, αληθούς εις απάσας τας κοινωνικάς τάξεις εξικνουμένης διαδόσεως της παιδείας, ελευθέρας του πνεύματος και του χρήματος συναναμίξεως, προοδευτικής των ηθών επιλεπτύνσεως, μορφώσεως και αναμορφώσεως. Το δ' έθνος ησθάνετο την ανάγκην της μακράς εκείνης προς την μεγάλην εθνικήν αποκατάστασιν προπαρασκευής, ήτις δεν είνε έργον της κυ-

123. Κωνσταντίνος Βοβολίνης, *Το χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950)*, Αθήνα 1951, σ. 1.

124. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός ρωμαντισμός*, Αθήνα 1985, σ. 400.

125. *Η Πεντηκονταετηρίς των Σχολών των Απόρων παιδων Παρνασσού*, Αθήνα 1923, σ. 6.

βερνήσεως, αλλά των ατόμων, της ησύχου και αθορύβου, αλλά μεμελετημένης και σκοπίμου μεταλαμπαδεύσεως των ελληνικών γραμμάτων μέχρι των εσχатиών των ελληνικών χωρών, εκεί όπου η εθνική πάλη των φυλών πολλάκις εκδηλούται δια του υπέρ της γλώσσης και παιδείας αγώνος». ¹²⁶

Η παραπάνω θεώρηση αντικατοπτρίζει με σαφήνεια τη νέα εθνική τροπή που προσλαμβάνει, στη δεκαετία του 1860, το εθνικό ζήτημα στα πλαίσια του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Μια νέα πολιτική υιοθετείται που προδιαγράφει την προοπτική του εκπολιτιστικού προορισμού του ελληνικού έθνους στην Ανατολή. Ευθυγραμμιζόμενος λοιπόν ο «Παρνασσός» με μια τέτοια προοπτική, θέτει ως στόχο την «δια της διαδόσεως των γραμμάτων διανοητική, ηθική και κοινωνική του λαού βελτίωσιν». ¹²⁷ Θεωρώντας ότι «η πόλις των Αθηνών, η Ελλάς άπασα, ως ποτέ το πάλαι, δύναται και οφείλει ειπέρ ποτε νυν να καταστή η ήρεμος εστία των φώτων, η τιθίς του πολιτισμού, η πνοή της ημερώσεως των γειτόνων λαών», ¹²⁸ επιδόθηκε στην επίτευξη του στόχου του «δια δημοσίων μαθημάτων, δι' αναγνώσεως διατριβών συμφώνων προς τον σκοπόν, δι' εκδόσεως βιβλίων χρησίμων τω λαώ, δι' εκδόσεως περιοδικού συγγράμματος και διαφόρων άλλων δημοσιεύσεων, δια καταρτισμού βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου, δια συζητήσεων θεμάτων συμφώνων προς τον σκοπόν, δια συστάσεως σχολών και ιδίως σχολών απόρων παιδων και ενισχύσεως υπαρχουσών, δια συστάσεως διαγωνισμών». ¹²⁹

Τα θέματα των «δημοσίων αναγνωσμάτων και μαθημάτων» αφορούσαν «εις πάντας τους κλάδους της μαθήσεως»: χριστιανική

126. Σπ. Λάμπρος, «Λόγος επί τη εικοσιπενταετηρίδι του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός», *Παρνασσός*, Απρίλιος 1892, σ. 457.

127. *Κανονισμός του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός*, Αθήνα 1875, άρθρ. 1.

128. Έκκληση «Τοις ευπλούτοις Έλλησι και πάση φιλανθρώπω καρδία», *Λογοδοσία Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός*, 8ο έτος (14 Οκτωβρίου 1873), Αθήνα 1874, σ. 109-110.

129. *Κανονισμός...*, ό.π., άρθρ. 2.

Ηθική, ελληνική ιστορία, ποινικός νόμος, πολιτική οικονομία, συνταγματικό δίκαιο, φυσικό δίκαιο, αρχές φυσικών επιστημών, γεωγραφία.¹³⁰ Τα «μαθήματα» αυτά κατά την περίοδο 1875-1888 έφθασαν περίπου τα 300,¹³¹ ενώ κατά την περίοδο 1889-1899 τα 359.¹³²

Η ιδέα της «κοινωνικής και εθνικής προόδου» αποτελεί την κινητήρια δύναμη, που ωθεί και εμπνέει τα μέλη του συλλόγου στην προσπάθειά τους για την επεξεργασία ενός διευρυμένου προγράμματος κοινωνικής δράσης.

Η ίδρυση της Σχολής των Απόρων Παίδων του «Παρνασσού»

Την πρόταση για την ίδρυση μιας σχολής για τα άπορα παιδιά υπέβαλαν, στις 2 Ιουνίου 1872 στη συνέλευση του «Παρνασσού», 22 μέλη του. Εισηγητής ήταν ο νεαρός ποιητής Σπυρίδων Βασιλειάδης. Η πρόταση έγινε ομόφωνα δεκτή και μια ενδεκαμελής επιτροπή εκλέχθηκε προκειμένου να συντάξει τον κανονισμό της σχολής και να τον υποβάλει στη συνέχεια προς συζήτηση στην ολομέλεια του Συλλόγου.¹³³

Κατά τη διάρκεια της συζήτησης γύρω από τον κανονισμό, τα

130. Στο ίδιο, άρθρ. 96.

131. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, *Έκθεσις περί των έργων του Συλλόγου (1875-1888)*, Αθήνα 1888, σ. 3.

132. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, *Τα πεπραγμένα κατά την τελευταίαν δεκαετίαν (1889-1899)*, Αθήνα 1900, σ. 2.

133. Την επιτροπή αυτή αποτέλεσαν ο Δημήτριος Μαυροκορδάτος, Λέων Μελάς, Ιωάννης Περβάνογλους, Αριστείδης Δόσιος, Σπυρίδων Βασιλειάδης, Φίλιππος Παρασκευαΐδης, Μιχαήλ Λάμπρος, Δημήτριος Κορομηλάς, Νικόλαος Πολίτης, Μιχαήλ Deffner, Νικόλαος Λεβίδης. Η σύνταξη του κανονισμού ανατέθηκε από τα μέλη της επιτροπής στον Σπυρίδωνα Βασιλειάδη, Δημήτριο Κορομηλά και Νικόλαο Λεβίδη· βλ. *Λογοδοσία Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, 7ο έτος (15 Οκτωβρίου 1872)*, Αθήνα 1873, σ. 21-22.

μέλη της επιτροπής που ανέλαβαν τη σύνταξή του, υποστήριξαν ότι κύριος στόχος της σχολής έπρεπε να είναι η ηθική κυρίως διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Ένας άλλος όμως αριθμός μελών υποστήριξε τη «διανοητικήν και γραμματικήν αυτών ανάπτυξιν εν ίση μοίρα προς την ηθικήν αυτών διάπλασιν».¹³⁴ Τελικά, υπερίσχυσε η άποψη της επιτροπής και αποφασίστηκε ότι η διδασκαλία έπρεπε να περιλαμβάνει τα ακόλουθα μαθήματα: Ηθική, ελληνική ιστορία, γεωγραφία, φυσική ιστορία, κοσμογραφία, φυσική, χημεία, πολιτική οικονομία, εξήγηση του πολιτεύματος και του ποινικού νόμου, υγιεινή.¹³⁵

Τη διοίκηση της Σχολής ανέλαβαν ο Αλέξανδρος Μανσόλας ως έφορος και οι Σπ. Βασιλειάδης, Α. Βαμπάς και Αν. Στούπης ως κοσμήτορες.

Οι μάγκες του Ρολογιού

Ποια όμως ήταν αυτά τα άπορα παιδιά, που θέλησε να διαπαιδαγωγήσει ηθικά η Σχολή των Απόρων Παίδων του «Παρνασσού»;

«Ήσαν οι διαβόητοι μάγκες του Ρολογιού, του Ωρολογίου της Παλαιάς Αγοράς, το οποίον βαναύσως είχε προσφέρει εις τας Αθήνας ο Λόρδος Έλγιν εις αντάλλαγμα των κλαπέντων ανεκτιμήτων καλλιτεχνημάτων του Παρθενώνος και του Ερεχθείου. Εις τους περί τον πυργίσκον του Ωρολογίου στενούς και βορβορώδεις δρομίσκους της τότε αγοράς, ελίμναζον παιδιά μέχρι εφήβων και νεανίσκων, ημίγυμνα, με τας σάρκας διαφεινομένας δια μέσου μόλις συγκρατούμένων ρακών, ρυπαρά, εκ γενετής άπλυτα, ασκεπή και γυμνόποδα, απόζοντα σωματικώς και ψυχικώς, άεργα, έχοντα διαρκώς δοσοληψίας μετά της αστυνομίας, εκτελούντα, αν συγκατετίθεντο, κανέν θέλημα, αναίσχυντα την μορφήν, άσεμνα τας κινήσεις, με το στόμα πλήρες βωμολοχιών και βλασφημιών, αναιδώς καπνίζοντα, αποζώ-

134. Λογοδοσία..., 8ο έτος..., ό.π., σ. 75.

135. Στο ίδιο, σ. 76.

ντα εκ της τύχης, όπως οι κύνες της αγοράς, δεχόμενα λακτίσματα ως αυτοί, αλλ' έτοιμα να δαγκάσουν ως αυτοί». ¹³⁶

Αυτές οι εξαθλιωμένες υπάρξεις, που θεωρούνταν ότι δεν εμπνέονται από την «υψηλήν ιδέαν της ηθικής και την φλογεράν της δικαιοσύνης αγάπην», «τον ακάθεκτον της εργασίας πόθον, το ευγενές της τιμής αίσθημα, τα καθήκοντα, τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτου», ¹³⁷ επρόκειτο να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των μελών του «Παρνασσού». Θεωρώντας ότι ζουν στον αιώνα της «καθολικής προόδου», κατά τη διάρκεια του οποίου «του παρελθόντος αι δοξασίαι κατέρρευσαν και πας τις ζη μεν υπέρ εαυτού, αλλά και υπέρ πάντων», ¹³⁸ θα πιστεύσουν ότι αποτελεί κοινωνικό χρέος τους να αναλάβουν «πάση δυνάμει την ηθικοποίησιν των ταλαιπώρων εκείνων, αναλαμβάνοντες να καταργήσωσι σιωπηρώς το ικρίωμα και ν' αποδώσωσι τοις αθλίους τους ανθρωπίνους τίτλους, ούς περ η τύχη αναρπάστους εποίησε». ¹³⁹

Τα μέλη του «Παρνασσού» δεν θέλουν να δεχτούν ότι το μόνο θεραπευτικό μέσο για τη σωτηρία των αθλίων είναι το «δεσμωτήριο ή η μάχαιρα των δημίων». Αντίθετα, δηλώνουν με βεβαιότητα ότι «η ίασις είναι δικαία, ότι η ίασις είναι κατορθωτή δια της παιδιόθεν διδασκαλίας της τε ηθικής και των άλλων εκείνων γνώσεων, αίτινες διακρίνουσιν ημάς από των αγρίων». ¹⁴⁰ Πιστεύουν ότι ο άνθρωπος τη στιγμή της γέννησής του δεν είναι ούτε καλός ούτε κακός, αλλά ότι διαμορφώνεται σταδιακά και γίνεται το προϊόν των συνθηκών μέσα στις οποίες ζει. Η απόπειρά τους αποβλέπει κατά συνέπεια στο να ασκήσουν μια θετική επίδραση πάνω σ' αυτές τις συνθήκες μέσω της ηθικής διαπαιδαγώγησης, που, κατά τη γνώμη τους, αποτελεί το πιο αποτελεσματικό όπλο στον αγώνα για την καταπολέμηση του «κα-

136. «Λόγος του κοσμήτορος των σχολών Αριστοτέλους Κουρτίδου» στο *Πεντηκονταετηρίς των Σχολών των Απόρων παιδων Παρνασσού*, ό.π., σ. 15-16.

137. *Λογοδοσία...*, 7ο έτος..., ό.π., σ. 22.

138. Στο ίδιο.

139. Στο ίδιο.

140. Στο ίδιο, σ. 23.

κού», που στην περίπτωση των παιδιών του δρόμου μπορεί να προσλάβει τη μορφή του εγκλήματος. Όπως υπογραμμίζουν, «μία των πηγών του εγκλήματος, η δαψιλεστέρα των πάντων, θεωρείται η τάξις των απροστατεύτων και ηθικώς εγκαταλελειμμένων παιδιών». ¹⁴¹

Η επιχείρηση των μελών του «Παρνασσού» αποβλέπει, λοιπόν, στον «εξανθρωπισμό» αυτών των παιδιών, προκειμένου να καταπολεμήσουν το έγκλημα: «Οι μη εξανθρωπίζοντες έστω και κατ' ολίγον, όσους είτε η τύχη είτε αι πράξεις συνέτριψαν επί της δυστυχίας, διαιρούσι την κοινωνίαν, και μετά ταύτα πίπτουσι θύματα εκείνων ους δεν εξημέρωσαν [...]. Αι δε αναγκαίαι πολιτικά μεταβολαί δεν παρουσιάζουσι τότε επί σκηνης μεγαλόψυχον Βρούτον, ίνα μας καταπλήξη και τους μεγαλοπράγμονας Γράκχους ίνα μας σώσωσι, αλλ' αγέλαι αποτεθριωμέναι, υπό δημαγωγών κακοβούλων ωθούμεναι και υπό του δαίμονος της αμαθείας οιστρηλατούμεναι, εισβάλλουσι τότε εις το θέατρον, φέρουσαι μεθ' εαυτών την σφαγήν και το πυρ και τον όλεθρον. Και αι κοινωνίαι σαλεύονται και αφανείς κατέρρευσαν». ¹⁴²

Τα παραπάνω λόγια αποτελούν άραγε απλώς μεγαλόσχημη ρητορεία ή εκφράζουν έναν πραγματικό τρόπο; Είναι στ' αλήθεια τόσο επικίνδυνοι, αποτελούν πράγματι μια τόσο σοβαρή απειλή για τη δημόσια τάξη και την κοινωνική ισορροπία αυτοί «οι απόβλητοι παίδες των οδών»; ¹⁴³

Σε ποιο βαθμό η κυρίαρχη θέση που κατέχει στα πλαίσια του λόγου αυτού, η αναπαράσταση των παιδιών των δρόμων ως εν δυνάμει εγκληματιών, μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι το έγκλημα κατείχε μια εξίσου σημαντική θέση και στην κοινωνική πραγματικότητα της καθημερινής ζωής των φτωχών του τελευταίου τέταρτου του 19ου αιώνα; Το πιθανότερο θα ήταν να υποθέσουμε ότι πρόκειται περισσότερο για έκφραση του ανομολόγητου φόβου των κυρίαρ-

141. *Η Πεντηκονταετηρίς...*, ό.π., σ. 8.

142. *Λογοδοσία...*, 7ο έτος..., ό.π., σ. 23.

143. Σπ. Λάμπρος, «Λόγος επί τη εικοσιπενταετηρίδι...», ό.π., σ. 468.

χων ομάδων απέναντι στην ανατρεπτική δύναμη που θεωρούσαν ότι αντιπροσωπεύουν τα παιδιά αυτά.

Αξίζει άλλωστε να σημειώσουμε ότι οι παραπάνω ιδέες εκφράζονται λίγο μετά τα γεγονότα της Κομμούνας του Παρισιού και ότι είναι επομένως πολύ πιθανό, ο απόηχος των γεγονότων αυτών να προκαλεί φόβους που ενσαρκώνονται στο πρόσωπο των εξαθλιωμένων παιδιών της Αθήνας.

Ο λόγος των διανοουμένων του «Παρνασσού» χαρακτηρίζεται ακόμη από την εξαιρετικά μεγάλη ευκολία με την οποία γίνεται το πέρασμα από τη φτώχεια στην εγκληματικότητα. Πολύ συχνά μάλιστα οι δύο έννοιες παρουσιάζονται πλήρως ταυτισμένες. Σύμφωνα με τους διανοούμενους του «Παρνασσού», η φτώχεια διακρίνεται από μια σειρά ηθικών ελλείψεων. Το έγκλημα, από την άλλη, προϋποθέτει την έλλειψη ηθικών αρετών και αισθημάτων. Εύκολα συνεπώς καταλήγουν να εξισώσουν τη φτώχεια με το έγκλημα.

Τα άπορα παιδιά αποτελούν, σύμφωνα με αυτούς, φορείς «φυσικών» ενστίκτων που δεν δέχτηκαν ακόμη την ευεργετική επίδραση της «ηθικής» και του «πολιτισμού» και κινδυνεύουν άρα να μετατραπούν σε πραγματική απειλή για την κοινωνική ειρήνη. Η απόπειρα των «πολιτισμένων» ανθρώπων αποβλέπει κατά συνέπεια στον έλεγχο αυτών των «φυσικών» και «άγριων» ενστίκτων. Η σχέση την οποία επιθυμούν να διαμορφώσουν ανάμεσα στους ίδιους και τα φτωχά παιδιά, είναι εκείνη του εξημερωτή, του εκπολιτιστή, του θεραπευτή των «εξαθλιωμένων αγρίων». Το εκπολιτιστικό αυτό έργο θα αναλάβει η Σχολή των απόρων παιδών.

Οι διανοούμενοι του «Παρνασσού» δεν έχουν την πρόθεση να παρέμβουν προκειμένου να καταπολεμήσουν οριστικά αυτό καθαυτό το φαινόμενο της φτώχειας. Στο λόγο τους δεν συναντάμε καμία αναφορά ούτε στα οικονομικά δεδομένα που συνθέτουν την κατάσταση της φτώχειας, ούτε στις εμφανείς κοινωνικές ανισότητες της νεοελληνικής κοινωνίας. Στο κοινωνικό τους όραμα, η φτώχεια δεν καταργείται. Το ζήτημα που τίθεται για κάθε πολίτη, είναι να γνωρίζει καλά ποια είναι η κοινωνική του θέση και να μην επιδιώκει να ξεπεράσει τα όριά της. Αυτή την αρχή θα επιχειρήσουν να μεταδώσουν στα φτωχά παιδιά μέσω της ηθικής τους διαπαιδαγώγησης: «Να μορφω-

θώσι χρήσιμα και παραγωγικά της κοινωνίας μέλη, εργάται υπομονητικοί, πεφωτισμένοι και ευσεβείς, τιμώντες την ευτυχίαν και ευλογούντες την πενίαν». ¹⁴⁴

Τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της Σχολής των απόρων παιδων

Τα εγκαίνια της Σχολής έγιναν στις 3 Δεκεμβρίου 1872. Τα μαθήματα γίνονταν τις βραδινές ώρες (7-9 μ.μ.). Κατά τη διάρκεια των πρώτων ημερών λειτουργίας της Σχολής, η προσέλευση των μαθητών ξεπέρασε κάθε προσδοκία. Ήταν σε τέτοιο σημείο πολυάριθμη, ώστε να μην επαρκεί πλέον ο χώρος των αιθουσών και να αναγκαστεί η εφορία της Σχολής να προχωρήσει στην προσωρινή αναστολή νέων εγγραφών.

Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι κατά το πρώτο διάστημα λειτουργίας της Σχολής, πολλοί ήταν οι γονείς που οδηγούσαν τα παιδιά τους εκεί, όχι με σκοπό την εκπαίδευσή τους, αλλά επειδή είχαν μάθει ότι διανέμονταν ρούχα και παπούτσια στους μαθητές. Πράγματι, η εξαιρετικά μεγάλη φτώχεια των παιδιών, «η εντελής αθλιότης περί την ενδυμασίαν και η γύμνωσις», ¹⁴⁵ ανάγκασαν τη Σχολή να διανείμει σε 90 περίπου παιδιά πουκάμισα, καπέλα και παπούτσια. Οι φτωχοί, λοιπόν, γονείς «ήρχοντο και απήτουν και εφώναζον και πολλάκις εγινόμεθα μάρτυρες κωμικών επεισοδίων ως εκείνο της γραίας γυναικός, ήτις εγκαταλείπουσα ημίν το τέκνον έλεγε ότι τώρα πλέον είναι ήσυχος αφού ημείς θα φροντίζωμεν και περί της διατροφής αυτού». ¹⁴⁶

Από τα 350 παιδιά που γράφτηκαν αρχικά, «τινές μεν ως υπερήλικες απεπέμφθησαν, τινές δε ως ανεπίδεκτοι βελτιώσεως και μάλλον προσκόμματα εις την αρμονικήν των παιδων συνδιαίτησιν φέρο-

144. «Λόγος του εφόρου Α. Μανσόλα, εκφωνηθείς στα εγκαίνια της Σχολής, στις 3 Δεκεμβρίου 1872», *Λογοδοσία...*, 8ο έτος..., ό.π., σ. 120.

145. *Λογοδοσία...*, 8ο έτος..., ό.π., σ. 79.

146. Στο ίδιο, σ. 104.

ντες απεβλήθησαν, και τινές τέλος οίκοθεν απεσύρθησαν ορρωδούντες ίσως προς το επίπονον του έργου». ¹⁴⁷ Έτσι, παρέμειναν οι «τακτικώτεροι, οι ευφυέστεροι των παιδών και οι πράγματι εφιέμενοι της εαυτών βελτιώσεως». ¹⁴⁸ Ο κυριότερος όμως λόγος της απομάκρυνσης των παιδιών αποδείχθηκε ότι ήταν η «πολυτελής και δύσπεπτος πνευματική τροφή», ¹⁴⁹ που αποτελούσε το σύστημα διδασκαλίας. Η ατέλειωτη σειρά μαθημάτων κούραζε τα παιδιά. Οι υπεύθυνοι της Σχολής παραδέχονται ότι το «πείραμα απέτυχε» και ότι είναι ανάγκη να προχωρήσουν στην τροποποίηση του συστήματος διδασκαλίας, δικαιώνοντας έτσι την άποψη των μελών εκείνων του «Παρνασσού» που είχαν υποστηρίξει αρχικά ότι κύριος στόχος της Σχολής έπρεπε να είναι η στοιχειώδης εκπαίδευση των παιδιών παράλληλα με την ηθική. Πράγματι, η δραστηριότητα της Σχολής προσανατολίζεται στο εξής, σχεδόν αποκλειστικά, στη διδασκαλία της ανάγνωσης, της γραφής και της αριθμητικής. Τα υπόλοιπα μαθήματα περιορίζονται πλέον στα πιο απλά: ελληνική ιστορία, γεωγραφία, φυσική, χημεία και Ηθική.

Από τα 80 παιδιά και εφήβους, ηλικίας 10 έως 20 χρονών που παρέμειναν τελικά στη Σχολή, 10 ήταν ορφανά και από τους δύο γονείς, ενώ 20 ορφανά μόνο από μητέρα ή πατέρα. Σε ό,τι αφορά τα υπόλοιπα, είτε οι γονείς τους δεν κατοικούσαν στην Αθήνα, είτε αυτοί ζούσαν σε τέτοια κατάσταση ένδειας, ώστε ήταν υποχρεωμένοι να επιβιώνουν από την εργασία των παιδιών τους.

Σχετικά με το επάγγελμα των μαθητών, 38 ήταν υπηρέτες στην αγορά, 26 λούστροι, 7 λιθοξόοι, 4 σιδηρουργοί, 2 ξυλουργοί, ένας πωλητής υφασμάτων και ένας οικιακός υπηρέτης. Ο τόπος καταγωγής τους διέφερε: 38 προέρχονταν από την Κόρινθο, 17 από την Κρήτη, 9 από την Τρίπολη, 5 από την Αθήνα, 3 από το Άργος, 2 από την Κέα, 1 από την Τήνο, 1 από την Άνδρο, 1 από τις Σπέτσες,

147. Στο ίδιο, σ. 77.

148. Στο ίδιο, σ. 78.

149. Στο ίδιο.

1 από την Πολύκανδρο, 1 από τη Θεσσαλία και 1 από την Αλεξάνδρεια.

Οι πρώτες χρηματικές συνδρομές προήλθαν από το «Σύλλογο προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων», το Υπουργείο Παιδείας, την Επιτροπή προς εμφύχωσιν της Ελληνικής Βιομηχανίας, το Υπουργείο των Εσωτερικών και το Δήμο της Αθήνας.

Το 1875, η Σχολή διαιρέθηκε σε τρεις τάξεις και αποφασίστηκε η εισαγωγή της νέας προκαταρκτικής μεθόδου στην πρώτη τάξη για την ταχύτερη εκμάθηση της ανάγνωσης και των στοιχειωδών γνώσεων.¹⁵⁰ Το 1883, προστέθηκε και τέταρτη τάξη. Έτσι, η Σχολή εξομοιώθηκε πλήρως με τα δημόσια δημοτικά σχολεία.¹⁵¹

Ο αριθμός των εγγεγραμμένων παιδιών, στα χρόνια που ακολούθησαν την ίδρυση της Σχολής, εξελίχτηκε ως εξής:¹⁵²

1874 : 170	1882 : 585	1890 : 1082	1896 : 1291
1876 : 250	1883 : 620	1892 : 1233	1897 : 1339
1877 : 223	1884 : 857	1893 : 1186	1898 : 1492
1878 : 273	1888 : 1000	1894 : 1332	1899 : 1549
1879 : 255	1889 : 1044	1895 : 1397	1900 : 1979

Αυτό όμως που σταθερά παρατηρείται σχεδόν κάθε χρόνο, είναι μια σημαντική απόκλιση ανάμεσα στον αριθμό των εγγεγραμμένων μαθητών και όσων τελικά παρακολουθούν τακτικά τα μαθήματα. «Μετά μικρόν οκνούντες προ του κόπου και βαρυνόμενοι ίσως την εν τη σχολή τάξιν και πειθαρχίαν, μη έχοντες δε και τινα όπως προτρέπη και βιάζη αυτούς προς την εις την σχολήν τακτικήν φοίτησιν»,¹⁵³

150. Λογοδοσία του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, 10ο έτος (28 Δεκεμβρίου 1875), Αθήνα 1876, σ. 54-55.

151. Λογοδοσία του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, 1883-1884, Αθήνα 1885, σ. 9.

152. Νικόλαος Λεβίδης, *Μελέτη. Πώς ακριβώς ιδρύθη η Σχολή των απόρων παιδών του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός*, Αθήνα 1933, σ. 10-11.

153. Λογοδοσία του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, 11ο έτος (19 Νοεμβρίου 1876), Αθήνα 1877, σ. 48.

εγκαταλείπουν τη Σχολή. «Εισί δε και τινες, αλλ' ευτυχώς ελάχιστοι τον αριθμόν, αποτρεπόμενοι της εις την σχολήν φοιτήσεως υπό των κηδεμόνων ή οπωσδήποτε προϊσταμένων αυτών, φοβουμένων αγροίκως την παίδευσιν ως αποτρεπτικήν της εξασκήσεως του βιοποριστικού επαγγέλματος των παιδων, και τούτο ενώ μάλιστα και εις τους αέργους παρέσχεν επιτήδευμα η σχολή, και το ήθος και ο χαρακτήρ των εν αγυιαίς διαφθειρομένων παιδων εβελτιώθη σπουδαίως εν αυτή».¹⁵⁴

Το 1889, ο αριθμός των παιδιών που παρακολουθούσαν τα βραδινά μαθήματα έφτανε κατά μέσο όρο τα 220. Το 1899, ο αριθμός αυτός ανήλθε σε 508. Από τα επαγγέλματα που ασκούσαν τα παιδιά, τα κυριότερα ήταν του οψοκομιστή, του λούστρου, του εφημεριδοπώλη, του υπηρέτη σε σπίτια ή καταστήματα. Υπάρχουν ακόμη τεχνίτες, κυρίως υποδηματοποιοί, σιδηρουργοί, ράφτες, ξυλουργοί, «πηλοκομισταί» και «χρίσται».¹⁵⁵ Ο τόπος καταγωγής τους ποικίλλει: Ο μεγαλύτερος αριθμός παιδιών προέρχεται από τη Μεγαλόπολη και όλα σχεδόν ασκούν το επάγγελμα του λούστρου. Τα παιδιά που προέρχονται από την Κορινθία είναι οψοκομιστές, ενώ εκείνα που προέρχονται από τη Γορτυνία είναι εφημεριδοπώλες. Υπάρχουν ακόμη παιδιά που προέρχονται από την Αθήνα, τις Κυκλάδες και την Κρήτη.¹⁵⁶

Τα Υπνωτήρια της Σχολής

Το 1879, ο «Παρνασσός» αποφάσισε τη δημιουργία υπνωτηρίων για τους μαθητές της Σχολής των απόρων παιδων. Για την αναζήτηση των απαραίτητων οικονομικών πόρων, συγκροτήθηκε μια επιτροπή, την οποία αποτέλεσαν ο έφορος της Σχολής Α. Κυριακός, οι κοσμή-

154. Στο ίδιο.

155. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, Έκθεσις περί των έργων του Συλλόγου (1875-1888), Αθήνα 1888, σ. 23.

156. Στο ίδιο, σ. 24.

τορες Κ. Λαμπαδάριος, Γ. Δουρούτης, Κ. Βάμβας, Ν. Καζάζης και Σ. Ναύτης, δύο μέλη του «Παρνασσού», ο Ε. Ραγκαβής, ο Ε. Παρασκευαΐδης και ο γιατρός Ι. Βάμβας. Ο Ν. Καζάζης συνέταξε έκκληση, που φέρει ημερομηνία 3 Νοεμβρίου 1879 και την οποία απηύθυνε «προς τους κατοίκους της ελληνικής πρωτεύουσας» για να ζητήσει τη χρηματική τους συνδρομή.¹⁵⁷

Στην έκκληση αυτή αναφέρεται ότι ο Σύλλογος αποφάσισε τη σύσταση υπνωτηρίων από μέριμνα για την προστασία της φυσικής υγείας των άπορων παιδιών:

«Η φυσική υγεία, ο μόνος του πένητος πλούτος, κινδυνεύουσα υπό την άξενον στέγην της ελευθέρας φύσεως, θέλει περιφρουρηθή εν τω ασύλῳ, το οποίον η κοινωνία μεριμνούσα εξ ίσου περί όλων των μελών του οργανισμού αυτής, οφείλει να παράσχη εις τον στερούμενον τοιούτου».¹⁵⁸

Τα υπνωτήρια έρχονται να υποκαταστήσουν την οικογενειακή στέγη και να προσφέρουν στα παιδιά προστασία από τους φυσικούς και ηθικούς κινδύνους του δρόμου. Θα πρέπει να γίνουν το ασφαλές καταφύγιο για το παιδί εκείνο, που μετά την κοπιαστική δουλειά της ημέρας και την παρακολούθηση των βραδινών μαθημάτων στη Σχολή, «εστερημένον μητρός, έρημον οικογενειακής μερίμνης και περιθάλψεως, μέλλει να κοιμηθή αναμφιβόλως υπό την ύπαιθρον του ουρανού, ανέστιον και άστεγον, ευτυχές εάν αντί στέγης επιτύχη μεμακρυσμένην τινά στοάν ημικρύμνου ερειπίου, αδιάφορον αν ο άνεμος συρίζη εκεί ψυχρότατος, αδιάφορον αν η βροχή πίπτη ραγδαία, αν η χιών επαπειλή αν το καλύψη υπό την νεκρικήν αυτής σινδόνα».¹⁵⁹

Ανάμεσα στους πρώτους αρωγούς για την ίδρυση των υπνωτηρίων υπήρξε ο Ανδρέας Συγγρός, «ο ένθερμος προστάτης παντός αγαθοεργού ιδρύματος». Πρόσφερε 6000 δραχμές, ποσό που, σύμφωνα

157. Έκθεσις περί της σχολής Αθηνών (1 Σεπτεμβρίου 1879 - 31 Αυγούστου 1880), σ. 25.

158. Στο ίδιο.

159. Στο ίδιο, σ. 26.

με τους υπολογισμούς της επιτροπής, αρκούσε να καλύψει τα έξοδα συντήρησης των υπνωτηρίων για ένα χρόνο. Άλλες συνδρομές ήρθαν από την Εθνική Τράπεζα, την Πιστωτική Τράπεζα, το Υπουργείο Παιδείας, το βασιλιά, τη Μαρία Ράλλη από τη Μασσαλία κ.ά. Τα Υπνωτήρια άρχισαν να λειτουργούν στην οικία Λαγά, στην οδό Αθηνάς. Τα εγκαίνια έγιναν στις 2 Δεκεμβρίου 1879.¹⁶⁰

Τα παιδιά που διανυκτέρευαν εκεί, πλήρωναν 5 λεπτά τη βραδιά. Από τις 2 Δεκεμβρίου 1879 μέχρι τις 31 Αυγούστου 1880, δηλαδή για ένα διάστημα 273 ημερών, τα έσοδα των υπνωτηρίων από τις διανυκτερεύσεις ανήλθαν στις 568,35 δραχμές. Υπήρξαν κατά συνέπεια 11.137 διανυκτερεύσεις, δηλαδή 41 παιδιά κοιμήθηκαν κάθε νύχτα στα υπνωτήρια.¹⁶¹

Η ηθικοποίηση των άπορων παιδιών μέσω της αποταμίευσης

Το 1880-1881, άρχισε να λειτουργεί στη Σχολή των απόρων παιδων ένα σχολικό ταμιευτήριο, όπου τα παιδιά μπορούσαν να καταθέτουν τις μικρές τους αποταμιεύσεις. Τα αποτελέσματα της ίδρυσης του ταμιευτηρίου, όπως υποστηρίζεται στην Έκθεση περί των έργων του Συλλόγου (1875-1888),¹⁶² υπήρξαν «λαμπρά». «Διότι εκτός της διασώσεως του χρήματος των παιδων, χρησιμοποιουμένου εις παραγωγικούς σκοπούς εν τω μέλλοντι, κατωρθώθη ν' αποτραπώσιν ούτοι από των τυχηρών παιγνιδίων και ιδίως του ανά τας οδούς άλλοτε παρατηρουμένου, της δια των λίθων αναστροφής των πενταλέπτων και δεκαλέπτων».¹⁶³

Οι μαθητές μπορούσαν να καταθέτουν τα χρήματά τους στο Ταμιευτήριο κάθε Σάββατο, και ο κάθε καταθέτης διέθετε το δικό του

160. Στο ίδιο, σ. 25-27.

161. Στο ίδιο, σ. 41.

162. Έκθεσις περί των έργων του Συλλόγου (1875-1888), Αθήνα 1888, σ. 11.

163. Στο ίδιο.

βιβλιάριο. Τα ποσά που είχαν κατατεθεί επιστρέφονταν στα παιδιά με τόκο 6% το χρόνο. Κατά το χρονικό διάστημα 1881-1888, 1600 περίπου μαθητές της Σχολής των απόρων παιδων κατέθεσαν στο ταμειυτήριο το συνολικό ποσό των 24.627,47 δραχμών.¹⁶⁴

Η ιδέα για την ίδρυση αυτού του ταμειυτηρίου ήταν του Κωνσταντίνου Βάμβα, ο οποίος δημοσίευσε και σχετική μελέτη στο περιοδικό του συλλόγου.¹⁶⁵ Η μελέτη αυτή αποτελεί ένα από τα λίγα κείμενα της εποχής, όπου διατυπώνονται με τόση σαφήνεια οι βασικές ιδέες και αρχές που εμπνέουν τη φιλανθρωπική δραστηριότητα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

Στην παραπάνω μελέτη, ο Κωνσταντίνος Βάμβας υποστηρίζει ότι αυτό που χαρακτηρίζει τη φτωχή κατηγορία του πληθυσμού, είναι η έλλειψη προνοητικότητας: «Ολίγιστα εκ των μελών της φροντίζουν περί της αύριον, οι άλλοι ζώσι δια την σήμερον μόνον, μη σκεπτόμενοι, άλλο τι ή πώς να ικανοποιήσωσι τας στιγμιαίας ορέξεις των, παραδίδονται εις ματαίας δαπάνας, αίτινες αν εγένοντο μετά τινος περισκέψεως θα τοις άφινον, όσον μέτριαι και αν ήναι αι πρόσοδοί των, υπόλοιπόν τι, το οποίον θα τους ενίσχυε να παλαίσωσι μετ' επιτυχίας κατά πολλών εναντιοτήτων, εις τας οποίας είναι εκτεθειμένοι και τας οποίας τοις φέρει αφεύκτως το γήρας».¹⁶⁶

Θεωρεί κατά συνέπεια ότι το καλύτερο μέσο, προκειμένου να καταπολεμηθεί η έλλειψη προνοητικότητας των φτωχών στρωμάτων, είναι η ίδρυση Ταμειυτηρίων. Προς ενίσχυση της πρότασής του, επικαλείται το παράδειγμα διαφόρων δυτικών χωρών, όπου η ύπαρξη πολυάριθμων ταμειυτηρίων «είναι σπουδαίον όργανον εις την ηθικοποίησιν των κοινωνιών, διότι προλαμβάνει το έγκλημα, ελαττώνει την πολλήν πτωχείαν και ανακουφίζει τα βάρη του λαού».¹⁶⁷

Η έννοια της προνοητικότητας συνεπώς και η δημιουργία «ιδρυ-

164. Στο ίδιο.

165. Κωνσταντίνος Βάμβας, «Περί ιδρυμάτων της προβλεπτικότητος», *Παρνασσός* 13 (Μάρτιος 1890), σ. 147-168.

166. Στο ίδιο, σ. 149.

167. Στο ίδιο, σ. 151.

μάτων της προβλεπτικότητας» θεωρείται ότι συμβάλλουν καθοριστικά στην ανάπτυξη της προσωπικής ευθύνης και της ατομικής πρωτοβουλίας και δράσης. Η έννοια αυτή αποτελεί βασική κατευθυντήρια αρχή του φιλελεύθερου ρεύματος τον περασμένο αιώνα. Ο Κωνσταντίνος Βάμβας δηλώνει ότι τάσσεται «υπό την σημαίαν της σχολής ταύτης» και ότι αντιτίθεται στον «κοινωνισμό», ο οποίος επιδιώκει την παρέμβαση του κράτους «δια να βελτιώση την ηθικήν και οικονομικήν κατάστασιν των εργατικών τάξεων». ¹⁶⁸

Η δημιουργία «ιδρυμάτων της προβλεπτικότητας» είναι, λοιπόν, αναγκαία, κατά τη γνώμη του, επειδή μέσω αυτών είναι δυνατό να επιτευχθεί η «ανανέωσις των ηθών, η προσπάθεια του να ενταχθή εις τα πνεύματα των ανθρώπων τούτων η προβλεπτικότητα και έξις υγιέστεραι και καλλίτεραι, η βελτίωσις και η ηθικοποιήσις των αδυνάτων, η βοήθεια και η ενθάρρυνσις των προσπαθειών των προς εργασίαν και τάξιν». ¹⁶⁹

Παράλληλα, αυτό που θεωρεί ως τον πιο σημαντικό «κλάδον της ανατροφής του λαού», ¹⁷⁰ είναι η ίδρυση Σχολικών Ταμιευτηρίων. Μέσω αυτών τα παιδιά συνηθίζουν στην προνοητικότητα, μαθαίνουν να έχουν μια «τακτικήν ζωήν και η τακτική ζωή κάμνει τον άνθρωπον εργατικόν, τίμιον και καλόν», ενισχύεται τέλος «η αγάπη της ιδιοκτησίας». ¹⁷¹ Μ' αυτόν τον τρόπο, τα Σχολικά Ταμιευτήρια συμβάλλουν στην προώθηση της κοινωνικής ειρήνης και την άμβλυνση των ταξικών διαφορών: «Μικρόν οικονόμον παιδίον θα μάθη να εξακολουθή να οικονομή όταν θα γείνη ανήρ και εργάτης, και αντί να σπαταλά εις το καπηλείον ό,τι χρήμα του περισσεύει από τας τακτικάς του δαπάνας, θα το φέρει εις το Ταμιευτήριον, και ούτω έσεται ευτυχής και δεν θα μισή τους πλουσίους, όπερ πρέπει να προσπαθώμεν να διδάσκωμεν τον λαόν, αν πράγματι τον θέλομεν ευτυχή». ¹⁷²

168. Στο ίδιο, σ. 159-160.

169. Στο ίδιο, σ. 159.

170. Στο ίδιο, σ. 153.

171. Στο ίδιο, σ. 154.

172. Στο ίδιο, σ. 159.

Η πιο σημαντική όμως συμβολή των Σχολικών Ταμιευτηρίων, σύμφωνα πάντα με τον Κωνσταντίνο Βάμβα, είναι η δυνατότητα που παρέχουν για τη μεταβολή των συνηθειών ολόκληρης της λαϊκής οικογένειας. Με την ανάπτυξη του πνεύματος της προνοητικότητας στα φτωχά παιδιά, μπορεί να επιτευχθεί η ηθικοποίηση όχι μόνο των ίδιων αλλά και των γονιών τους. Τα παιδιά, όντας «έξοχοι αγωγοί παντός κοινωνικού νεωτερισμού», «μεταφέροντα οίκαδε ό,τι εν τω Σχολείω περί Ταμιευτηρίων διδάσκονται, κατηχούσιν ανεπαισθήτως τους γονείς των και τους καθιστώσι πελάτας των Ταμιευτηρίων ηθικοποιούντα αυτούς».¹⁷³

Απολογισμός του έργου της Σχολής των απόρων παιδων

Οι υπεύθυνοι της Σχολής των απόρων παιδων προβάλλουν δύο εικόνες: πριν από την ίδρυση της Σχολής, τα παιδιά ήταν «άγριοι την μορφήν και την περιβολήν», «πλουτίζοντες διαρκώς τα αστυνομικά κρατητήρια», «ταράσσοντες διαρκώς και ταρασσόμενοι». Μετά την ίδρυση της Σχολής, βλέπει κανείς τα παιδιά αυτά «είτε εν τη αγορά προθύμους εις υπηρεσίαν, είτε ανά την πόλιν περιάγοντας όρθρου βαθέος έτι το κιβώτιον του στιλβώματος, είτε την εφημερίδα προς πώλησιν, ημέρους, ταπεινούς, καθαρίους την μορφήν και την ψυχήν, εν τη ώρα δε της αργίας ή της αναπαύσεως σύροντας το εν τω χιτώνι κεκρυμμένον βιβλίον, ίνα μελετήσωσι το μάθημα της εσπέρας».¹⁷⁴

Αυτή η δεύτερη ειδυλλιακή εικόνα, που, σύμφωνα με τους υπεύθυνους της Σχολής, μπορεί να αποδώσει τη σπουδαιότητα του ηθικοποιητικού έργου της, σκιαγραφεί συγχρόνως το στόχο της: την ηθική κάθαρση των φτωχών παιδιών και τη μετατροπή τους σε πειθαρχημένους, τακτικούς και επιμελείς εργάτες.

173. Στο ίδιο, σ. 155.

174. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, *Έκθεσις περί των έργων του Συλλόγου (1875-1888)*, Αθήνα 1888, σ. 9.

Επιχειρώντας τον απολογισμό του έργου της Σχολής, ο Μιχαήλ Λάμπρος αναφέρει ότι μία από τις μεγαλύτερες επιτυχίες της Σχολής υπήρξε ο περιορισμός της παιδικής «σωματεμπορίας». Το φαινόμενο της «σωματεμπορίας» αφορούσε παιδιά που κατάγονταν κυρίως από την περιοχή της Μεγαλόπολης και των οποίων την εργασία είχαν εκμισθώσει συμπατριώτες τους που διέμεναν στην Αθήνα, οι λεγόμενοι «μάστοροι». Οι «μάστοροι» αυτοί έκαναν συμβόλαια με τους φτωχούς γονείς των παιδιών, προκαταβάλλοντάς τους ένα ποσό της τάξης των 100 δραχμών ετησίως.¹⁷⁵ Μ' αυτόν τον τρόπο αποκτούσαν πλέον απόλυτα δικαιώματα πάνω στα παιδιά και γίνονταν οι «δεσπότες και τύραννοί» τους: «Τα παιδιά υβρίζοντο βαναύσως, εδέροντο ανηλεώς, αφήνοντο νηστικά. Οι σωματέμποροι εφέροντο μετά θηριώδους αστοργίας και σκληρότητας προς τους συντοπίτας των. Άρτον επρομηθεύοντο δι' αυτούς από το "μπαγιατοπάζαρο" το χείριστον εν Αθήναις είδος, το λεγόμενον χαρτζίσιο, προσφάγιον δε τακτικόν τοις παρέθετον σάπιες ελχές. Την νύκτα συνεσώρευον τα παιδιά, το εν επί του άλλου ασφυκτικώς, εις υπόγεια υγρά, ανήλια, πλήρη λάσπης. Οι δυστυχείς ανήλικοι δουλοπάροικοι του 1883 είχαν ανέλθει μέχρι τριακοσίων».¹⁷⁶

Ο «Παρνασσός» επιδόθηκε, λοιπόν, σε μια μάχη «απελευθέρωσης» αυτών των παιδιών: Συγκρότησε τοπικές επιτροπές «προς διαφώτησιν των γονέων» και προσπάθησε να τους πείσει να μην ανανεώνουν τα συμβόλαια εκμίσθωσης της εργασίας των παιδιών τους στους «μαστόρους». Επιπλέον, «επιτιμητικάί εγκύκλιοι ιεραρχών ανεγνώσθησαν απ' εκκλησίας εις άπαντα τα χωρία. Η αστυνομία, ης εξητείτο η επικουρία ουδεμίαν παρείχε βοήθειαν, τότε δε, ουχί σπανίως, μέλη του Συλλόγου εξ ιεράς αγανακτήσεως οιστρηλατούμενα εξεβίαζον τας απαισίας τρώγλας, απέσπων τους σκλάβους και τοις απέδιδον την ελευθερίαν των. Κατά μικρόν ο αγών εκέρδαιεν έδα-

175. Μιχαήλ Λάμπρος, «Απόρων παιδων βίος και έθιμα», *Παρνασσός* 13 (Απρίλιος 1890), σ. 202.

176. *Η Πεντηκονταετηρίς των Σχολών των Απόρων παιδων Παρνασσού*, Αθήνα 1923, σ. 20.

φος. Τα ετήσια συμβόλαια δεν ανανεούνται πλέον, διότι τα παιδιά μετά την είσοδον εις την Σχολήν του "Παρνασσού" απέσειον τον ζυγόν!». ¹⁷⁷

Ακόμη και μετά την αποφοίτηση των παιδιών από τη Σχολή, τα μέλη του «Παρνασσού», όπως τα ίδια υποστηρίζουν, εξακολουθούν να ενδιαφέρονται για την επαγγελματική αποκατάσταση και την εν γένει κοινωνική συμπεριφορά των πρώην μαθητών της. Με τον τρόπο αυτό, μπορούν να προχωρήσουν στο θετικό απολογισμό του έργου της Σχολής και να καταγράψουν τις «μεγάλες επιτυχίες» της. Στην *Έκθεση περί των έργων του Συλλόγου* της περιόδου 1875-1888 αναφέρεται ότι απόφοιτοι της Σχολής έγιναν γνωστοί έμποροι και τεχνίτες στην Αθήνα, ενώ πολλοί άλλοι επέστρεψαν στον τόπο καταγωγής τους, δηλαδή στα χωριά της περιοχής της Κορίνθου (Καστανιά, Λαύκα, Μπάσι, Μπούζι) ή στα χωριά της Γορτυνίας (Ζονάτι, Παπαδά, Παλούμπα), όπου έγιναν γεωργοκτηματίες ή μεταπράτες. Οι παλιοί αυτοί μαθητές προτρέπουν τα νέα παιδιά, που φθάνουν στην Αθήνα, να παρακολουθήσουν τα μαθήματα της Σχολής των απόρων παιδών, συμβάλλοντας έτσι στον περιορισμό του φαινομένου της παιδικής «σωματεμπορίας». Ακόμη, παλιοί μαθητές της Σχολής ίδρυσαν το 1875 το πρώτο πρακτορείο διανομής εφημερίδων στην Αθήνα, μέσω του οποίου οργανώθηκε καλύτερα η δουλειά των μικρών εφημεριδοπωλών. Στην ίδια *Έκθεση* αναφέρονται επίσης οι περιπτώσεις πρώην μαθητών που κατάφεραν να συνεχίσουν τις σπουδές τους και να αποκτήσουν πανεπιστημιακά διπλώματα, ή να γίνουν μεγάλοι έμποροι στο εξωτερικό. Οι περιπτώσεις αυτές αποτελούν, κατά τον «Παρνασσό», σαφή απόδειξη της σημαντικής κοινωνικής προσφοράς της Σχολής των απόρων παιδών. ¹⁷⁸

177. Στο ίδιο, σ. 21.

178. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, *Έκθεσις περί των έργων του Συλλόγου...*, ό.π., σ. 12.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΚΟΡΙΤΣΙΑ ΤΟΥ ΛΑΟΥ: ΘΕΜΕΛΙΟ ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΣΠΙΤΙΟΥ

Οι γυναίκες φιλόανθρωποι: «φύλακες άγγελοι των αποκλήρων»

Μέσα στη συγκυρία της δεκαετίας 1870-1880, που χαρακτηρίζεται από τον επιταχυνόμενο εξαστισμό της Αθήνας, τη βιομηχανική ανάπτυξη και τη συνακόλουθη εμφάνιση των πρώτων εργατικών πληθυσμών στην πρωτεύουσα, οι γυναίκες καλούνται να εγκαταλείψουν την επιπόλαιη κοσμική ζωή τους και, ακολουθώντας το παράδειγμα των Ευρωπαίων ομοφύλων τους, να αναλάβουν τη θεραπεία της «πολυειδώς πασχούσης κοινωνίας»,¹ να αποδείξουν δηλαδή «ότι η γυνή είναι εκλεκτόν του πολιτισμού σκεύος, διο και μεγίστη η εν ταις χερσίν αυτής ισχύς».²

Η έκκληση αυτή αποκτούσε έναν ιδιαίτερα επιτακτικό χαρακτήρα, στο βαθμό που την περίοδο αυτή, μπροστά στην απουσία μιας οργανωμένης κοινωνικής πολιτικής από μέρους του ελληνικού κράτους, την κοινωνική προστασία του φτωχού πληθυσμού της πρωτεύουσας αναλάμβανε η ιδιωτική φιланθρωπική δραστηριότητα.

Αλλά δεν είναι μόνο οι εκκλήσεις των εκσυγχρονιστών της εποχής που θα ωθήσουν τις γυναίκες να αναλάβουν κοινωνική δράση. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει η Ελένη Βαρίκα «το βάρος που δινόταν στο λυτρωτικό δυναμικό της Γυναίκας ως Μητέρας πρόσφερε μια ιδεολογική νομιμοποίηση στην επιθυμία των γυναικών να επεκτείνουν τη "σφαίρα τους" στο χώρο της δημόσιας δράσης».³

1. Ειρηναίος Ασώπιος, «Η γυνή εν Ελλάδι και εν τη Εσπερία», *Αττικόν Ημερολόγιον του 1883*, Αθήνα 1882, σ. 173.

2. Στο ίδιο, σ. 175.

3. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Αθήνα 1987, σ. 178.

Αν, λοιπόν, σύμφωνα με τον ιδεολογικό λόγο της εποχής, η μητρότητα και η εκπλήρωση των οικιακών καθηκόντων αποτελούσαν την έκφραση του «φυσικού προορισμού» των γυναικών, παρόμοια, η αντίληψη ότι «η ευσπλαχνία, φυσική της γυναικείας ευαισθησίας απόρροια, είναι κοινή των γυναικών αρετή, πανταχού απαντώσα»,⁴ διαδίδεται ολοένα και περισσότερο και αποτελεί κοινή παραδοχή στους κόλπους των Ελλήνων διανοουμένων της εποχής.

Η μορφή της μητέρας-παιδαγωγού καθορίζει αποφασιστικά και τη φυσιογνωμία της γυναίκας-φιλανθρώπου. Οι ίδιες ιδιότητες της «αγάπης», της «τρυφερότητας», της «ευαισθησίας», της «αφοσίωσης», της «αυταπάρνησης» και της «θυσίας» που θεωρούνταν ότι προδιαθέτουν τις γυναίκες να γίνουν οι «φύλακες-άγγελοι» του σπιτιού και οι αποκλειστικές παιδαγωγοί των παιδιών τους, μπορούσαν να τις μετατρέψουν συγχρόνως σε «φύλακες αγγέλους των απόκληρων».⁵

Αν οι γυναίκες, που αναγορεύονταν σε κύριες υπεύθυνες της ηθικής πορείας της κοινωνίας, μπορούσαν να εκπληρώσουν αυτή την αποστολή μέσω της διάδοσης ηθικών, θρησκευτικών και πατριωτικών αξιών στα παιδιά τους, με ανάλογο τρόπο, όφειλαν να επεκτείνουν την αποστολή τους «και εις ευρύτερον κύκλον ακόμη, προς τους πτωχούς και τους χρείαν έχοντας».⁶

Ανάμεσα στις πολυάριθμες γυναικείες πρωτοβουλίες που στράφηκαν προς το φτωχό πληθυσμό της πρωτεύουσας κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα, μπορούμε κυρίως να διακρίνουμε: Εκείνη της «Φιλοπτώχου Εταιρίας Κυριών», που θέτει ως στόχο την προσφορά ιατρικής περίθαλψης στους φτωχούς αρρώστους της πρωτεύουσας, καθώς και τη διανομή βοηθημάτων είτε σε χρήμα-

4. Ειρηναίος Ασώπιος, *ό.π.*, σ. 176.

5. Danièle Rancière, «La philanthropie au féminin», *Pénélope pour l'histoire des femmes* 11 (1984), αφιέρωμα *Femmes et associations*, σ. 66.

6. Μπέση Μάσσωνος, «Η οικογένεια», *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1889 [Κυριών]*, Αθήνα 1888, σ. 76.

τα, είτε σε είδος (τρόφιμα, ρουχισμό κ.ά.). Εκείνη της ίδρυσης του «Ασύλου Ανιάτων», το 1892, από γυναίκες των πλέον επιφανών αθηναϊκών οικογενειών. Το ίδρυμα αυτό είχε ως προορισμό την περίθαλψη των φτωχών αρρώστων.

Μπορούμε ακόμη να αναφέρουμε τις απόπειρες που έγιναν από την «Εν Χριστώ Αδελφότητα των Κυριών», με στόχο την υλική και ηθική υποστήριξη των φυλακισμένων ανδρών, γυναικών και παιδιών. Στην «Εν Χριστώ Αδελφότητα των Κυριών» ανατέθηκε, το 1891, η επιμέλεια των ανηλίκων κρατουμένων του «τμήματος παίδων» στις φυλακές Συγγρού, καθώς και η ευθύνη για τη στοιχειώδη και ηθική τους εκπαίδευση.⁷

Παρόμοιες πρωτοβουλίες αναπτύσσονται και σε άλλες πόλεις του ελληνικού κράτους κατά την ίδια χρονική περίοδο. Στον Πειραιά, το Ναύπλιο, την Πάτρα, τη Χαλκίδα, την Κέρκυρα, οι γυναίκες αναλαμβάνουν τη δημιουργία συλλόγων και εταιρειών με ανάλογους στόχους: την περίθαλψη των φτωχών, των αρρώστων και των κρατουμένων.⁸

Μέσω των πολυάριθμων πρωτοβουλιών που αναπτύσσουν οι γυναίκες την περίοδο αυτή προς την κατεύθυνση της περίθαλψης του φτωχού πληθυσμού της πρωτεύουσας, έρχονται να χαράξουν ένα σημαντικό πεδίο κοινωνικής δράσης στο εσωτερικό του ευρύτερου φιλανθρωπικού πεδίου της εποχής τους. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον τους θα απορροφήσει η φιλανθρωπική δράση που απευθύνεται στις γυναίκες και τα κορίτσια του «λαού»: Εργάτριες, υπηρέτριες, νοικοκυρές των φτωχών οικογενειών θα αποτελέσουν τον προνομιακό στόχο, το ιδιαίτερο πεδίο της γυναικείας παρέμβασης.

Η ίδρυση του Ορφανοτροφείου κοριτσιών «Αμαλείον», το 1855, από τη «Φιλανθρωπική Εταιρία Κυριών» υπήρξε η πρώτη σημαντική πρωτοβουλία που εγκαινίασε τη φιλανθρωπική δράση των γυναι-

7. Βλ. Γιάννης Ληξουριώτης, *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, Αθήνα 1986, σ. 206.

8. Βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986, σ. 305.

κών στην Αθήνα. Η ανάδυση, ο πολλαπλασιασμός, η πολυμορφία και η έκταση των γυναικείων πρωτοβουλιών που αναπτύχθηκαν μέσα στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, επέτρεψαν στις γυναίκες όχι μόνο να κάνουν ορατή την παρουσία τους στο φιλανθρωπικό πεδίο, αλλά πολύ περισσότερο να επιχειρήσουν να αποτυπώσουν σ' αυτό τις αρετές και τις αξίες εκείνες που θεωρούνταν ως «ιδιαιτέρες» του φύλου τους.

Αν, σύμφωνα με τους φιλανθρώπους, τα παιδιά αντιπροσώπευαν τους καλύτερους «αποστόλους» σταθεροποίησης του φτωχού πληθυσμού, αν η πρόσδεση στην εργασία και η ηθικοποίησή τους θεωρούνταν ότι αποτελούν τις καλύτερες εγγυήσεις για τη συνοχή της οικογένειας και τη διατήρηση της κοινωνικής ασφάλειας και ειρήνης, σύμφωνα με τις γυναίκες φιλανθρώπους, οι γυναίκες του «λαού» επρόκειτο πολύ πιο «φυσικά» να αποτελέσουν τους στυλοβάτες του λαϊκού σπιτιού και τις κύριες υπεύθυνες της οικογενειακής ενότητας στους κόλπους των λαϊκών στρωμάτων. Στην απόπειρά τους για την «ανόρθωση» του λαϊκού σπιτιού, οι γυναίκες φιλάνθρωποι έχουν συνείδηση ότι συμβάλλουν σε μια γενικότερη επιχείρηση, που αποβλέπει στον περιορισμό της εξαθλίωσης, της επαιτείας, της εγκατάλειψης και περιπλάνησης των φτωχών παιδιών. Στα μάτια τους, η μετατροπή των φτωχών γυναικών σε όργανα «εκπολιτισμού» των φτωχών τάξεων, γινόταν το καλύτερο αντίδοτο ενάντια στον υποτιθέμενο επικίνδυνο χαρακτήρα του πληθυσμού αυτού.

Αν τα ιδρύματα που αναλάμβαναν την περίθαλψη και εκπαίδευση των φτωχών παιδιών αποτελούσαν υποκατάστατα της «φυσικής» τους οικογένειας, με ανάλογο τρόπο, οι πρωτοβουλίες για την παροχή προστασίας, εργασίας και εκπαίδευσης στις φτωχές γυναίκες, μετέτρεπαν τις γυναίκες φιλανθρώπους σε «υποκατάστατα των μητέρων».⁹

Η άσκηση της «ηθικής τους μητρότητας»¹⁰ θα εκφραστεί μέσα

9. Danièle Rancière, «La philanthropie au féminin», ό.π., σ. 66.

10. Anne Martin-Fugier, *La bourgeoise (Femme au temps de Paul Bourget)*, Παρίσι 1983, σ. 256.

από την ίδρυση του «Εργαστηρίου των απόρων γυναικών», το 1872, από το «Σύλλογο κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως», τη δημιουργία του «Κυριακού σχολείου των γυναικών και κορασίων του λαού», το 1889 και του «Ασύλου των απόρων εργατίδων και υπηρετριών», το 1892, με πρωτοβουλία της Καλλιρρόης Παρρέν, ορισμένων συντακτριών της *Εφημερίδος των Κυριών*¹¹ και άλλων Αθηναίων γυναικών, γνωστών από την ενεργή συμμετοχή τους στη φιλανθρωπική κίνηση της εποχής τους.

Προερχόμενες από πλούσιες οικογένειες της αστικής τάξης της διασποράς που εγκαταστάθηκαν στην πρωτεύουσα του νεοελληνικού κράτους, ή ακόμη σε ένα σημαντικό ποσοστό από τα μεσαία και μικροαστικά στρώματα της Αθήνας, οι γυναίκες φιλόανθρωποι θα καταλάβουν την πρώτη γραμμή του αγώνα για την υλική και ηθική «αναμόρφωση» των οικονομικά και κοινωνικά απόκληρων γυναικών της πρωτεύουσας.

Αντιδράσεις απέναντι στην εργασία των γυναικών στο εργοστάσιο

Η βιομηχανική ανάπτυξη που γνωρίζει η Ελλάδα, μετά το 1870, θα προσφέρει νέες δυνατότητες εργασίας στις γυναίκες και τα κορίτσια των λαϊκών στρωμάτων και θα ανοίξει το δρόμο για τη σταδιακή τους είσοδο σε μια διευρυμένη αγορά εργασίας.¹²

Παρά το γεγονός ότι, κατά τη διάρκεια του τελευταίου τέταρτου του 19ου αιώνα, η παρουσία των γυναικών στον εργατικό χώρο είναι

11. Σχετικά με την έκδοση του φεμινιστικού αυτού περιοδικού, που κυκλοφόρησε στην Αθήνα το Μάρτιο του 1887, και που αρχικά (1887-1907) ήταν εβδομαδιαίο, για να γίνει στη συνέχεια (1908-1917) δεκαπενθήμερο βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών...*, ό.π., και κυρίως το τέταρτο κεφάλαιο, «Ο φεμινισμός της Εφημερίδος των κυριών (1887-1907)», σ. 205-276.

12. Γιάννης Μπαφούνης, «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα 1985, σ. 564.

σχετικά περιορισμένη¹³ και έντονα συγκεντρωμένη σε συγκεκριμένους βιομηχανικούς κλάδους, όπως τα βαμβακοκλωστήρια και τα μεταξουργεία,¹⁴ η παρουσία αυτή αποτελεί ωστόσο μια νέα κοινωνική πραγματικότητα που δύσκολα στο εξής μπορεί να αγνοηθεί.

Αυτό, τουλάχιστον, μαρτυρούν οι ποικίλες αντιδράσεις που εκφράζονται την εποχή αυτή σχετικά με την εργασία των γυναικών στο εργοστάσιο. Ακόμη και αν «το πρόσωπο της εργάτριας, τον 19ο αιώνα, δεν ξεπηδά από το μηδέν»,¹⁵ αφού οι γυναίκες και στο παρελθόν εργάζονταν στα χωράφια, το σπίτι, την οικοτεχνία ή το μικρομπόριο, το πρόσωπο της εργάτριας θα γίνει παρόλα αυτά αντικείμενο πολλών και έντονων συζητήσεων, θα μετατραπεί με λίγα λόγια σε ένα προβληματικό πρόσωπο.¹⁶

Ταυτόχρονα με την κοινή παραδοχή ότι η εργασία των γυναικών αντιπροσωπεύει μια σημαντική ανθρώπινη παραγωγική δύναμη, που μπορεί να συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας, προωθείται η αντίληψη ότι η εργασία αυτή αποτελεί απειλή για την οικογενειακή ενότητα, στο βαθμό που η οικογενειακή σφαίρα θεωρείται τον 19ο αιώνα ως ο βασικός κοινωνικός χώρος, όπου οι γυναίκες όφειλαν εντελώς «φυσικά» να περιορίσουν την ύπαρξή τους.

«Η αναδιατύπωση της βιολογικής διαφοράς, που ανάγεται από δω και στο εξής σε μοναδική πηγή κάθε κλίσης, συμπεριφοράς και κοινωνικής πρακτικής των γυναικών»,¹⁷ αποτέλεσε τη βάση για την

13. Το 1873-1875, οι γυναίκες που δουλεύουν στα ατμοκίνητα εργοστάσια αντιπροσωπεύουν το 24,02% του συνόλου των εργατών και τα νέα κορίτσια το 10,25%. βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 199.

14. Τα βαμβακοκλωστήρια και τα μεταξουργεία απασχολούν το 91,8% του συνόλου των ενεργών γυναικών και κοριτσιών. Το 73,5% του συνολικού εργατικού δυναμικού αυτών των βιομηχανικών κλάδων είναι γυναίκες: βλ. Χρ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 200.

15. Madeleine Rebérioux, «L'ouvrière» στο *Misérable et glorieuse la femme au XIXe siècle*, Παρίσι 1984, σ. 59.

16. Βλ. Michelle Perrot, *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη, 19ος-20ός αι.*, μτφρ. Δήμητρα Σαμίου, Ερμούπολη Σύρου 1988, σ. 9.

17. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, *ό.π.*, σ. 68.

επεξεργασία του προτύπου της γυναίκας φύλακα-αγγέλου του σπιτιού της, πιστής συζύγου και αφοσιωμένης μητέρας, πρότυπο το οποίο απευθυνόταν στις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων της Αθήνας.

Χωρίς αμφιβολία, λοιπόν, οι εργαζόμενες γυναίκες δεν μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν παρά την αρνητική εικόνα αυτού του προτύπου. Πολύ περισσότερο: οι εργαζόμενες γυναίκες αποτελούσαν μια σοβαρή πρόκληση για τον αυστηρό φυλετικό διαχωρισμό των ρόλων και των καθηκόντων. Όπως υπογραμμίζουν η Arlette Farge και η Christiane Klapisch-Zuber, «μακριά από το σπίτι, η εργαζόμενη γυναίκα λιποτακτεί εκ των πραγμάτων από τον οικογενειακό χώρο τον οποίο διοικεί και ο οποίος, πριν απ' όλα την διοικεί [...]. Αυτή η λιποταξία είναι από μόνη της ύποπτη».¹⁸

Έτσι, «το παράδοξο βλέμμα που απλώνεται πάνω στις εργαζόμενες γυναίκες»,¹⁹ ακόμη και αν δεν συναντά την ομόφωνη αποδοχή, είναι το πλέον διαδομένο τον περασμένο αιώνα.

Η «εκτός της οικίας βιομηχανική της γυναικός τροπή» θεωρείται «παρέκκλισις» από την ουσιαστική της λειτουργία, που συνίσταται στο να «φυλάττει, τρόπον τινά, τους εφεστίους θεούς»,²⁰ και υπεύθυνη για «την αναγκαίως επερχομένην ελάττωσιν της μητρότητος», καθώς και για την παραμέληση των μητρικών καθηκόντων από μέρους των γυναικών. «Υπό τοιούτους όρους», αναρωτιέται ο συντάκτης της *Οικονομικής Επιθεώρησης*, «πώς θα έλθωσιν εν τω κόσμω οι νέοι βλαστοί της ανθρωπογενείας, και αν έλθωσι, πώς θα διατηρηθώσιν από των ποικίλων επηρειών, τας οποίας η νηπιακή και παιδική ηλικία επιγινώσκει;».²¹

18. Arlette Farge - Christiane Klapisch-Zuber, «Εισαγωγή» στο συλλογικό έργο *Madame ou Mademoiselle? Itinéraires de la solitude féminine (XVIIIe-XXe siècle)*, Παρίσι 1984, σ. 12.

19. Katherine Blunden, *Le travail et la vertu. Femmes au foyer: une mystification de la Révolution industrielle*, Παρίσι 1982, σ. 133.

20. «Η γυνή ως εργάτης και ως μήτηρ», *Οικονομική Επιθεώρησις* 142 (Νοέμβριος 1888), σ. 437.

21. Στο ίδιο.

Στο όνομα, λοιπόν, της υπεράσπισης της «κανονικής» λειτουργίας της οικογένειας και της μέριμνας για την προστασία της παιδικής ηλικίας, η εργασία των γυναικών προκαλεί αντιδράσεις και ανησυχίες.

Αλλά και για έναν ακόμη λόγο: ο ίδιος συντάκτης της *Οικονομικής Επιθεώρησης* συνεχίζει: «Τόσον εν τη χειροτεχνική όσον και εν τη γεωργική βιομηχανία συνηθέστατον είναι συνάντημα γυναικών προ της ώρας εξηντλημένων και παραμορφωμένων. Η φυσιογνωμία και η παράστασις των μάλλον ανήκει εις το άσχημον παρά εις το ωραίον φύλον [...]. Όταν αι γυναίκες εισέλθωσιν εις τον εσωτερικόν κύκλον της βαρείας των ανδρών εργασίας, εξ' ανάγκης θα υποστώσι τας συνεπείας αυτής. Πώς! εκ του σιδηρουργείου η γυνή θα εξέλθη λευκοτέρα του ανδρός; εκ των διαστρεφουσών το σώμα εργασιών θα εξέλθη αύτη με πλειοτέραν χάριν;».²²

Ο φόβος όμως αυτός ότι η βιομηχανική εργασία καταστρέφει τη γυναικεία ομορφιά και χάρη οι οποίες, μαζί με τη φυσική αδυναμία που αποδίδεται στις γυναίκες, αποτελούν τις «ιδιαιτέρες» εκείνες ιδιότητες που τις μετατρέπουν σε πλάσματα «άξια συμπαθείας και υποστηρίξεως, αμέσου και ισχυράς ανδρικής προστασίας»,²³ θα μπορέσει να ξεπεραστεί μ' έναν προσανατολισμό των γυναικών «εις όσα έργα υπερέχει η ανάγκη της λεπτότητος εν τη αντιλήψει και εν τη εκτελέσει».²⁴

Η άποψη που εκφράζεται παραπάνω, μπορεί να θεωρηθεί ως μία από τις πρώτες διατυπώσεις σχετικά με το ζήτημα της προστασίας της γυναικείας εργασίας. Το ζήτημα αυτό, στο βαθμό που η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας θα διευρύνεται, θα προσλάβει ολοένα και μεγαλύτερες διαστάσεις και θα προκαλέσει πολυάριθμες συζητήσεις και αντιδράσεις.²⁵

22. Στο ίδιο, σ. 437-438.

23. Αγγελική Παπαδοπούλου, *Συζύγου καθήκοντα*, Πειραιάς 1880, σ. 14.

24. «Βιοποριστικόν στάδιον της γυναικός», *Οικονομική Επιθεώρησις* 136 (Μάιος 1888), σ. 175.

25. Σχετικά με το ζήτημα της νομοθετικής ρύθμισης για την προστασία της μισθωτής εργασίας των γυναικών κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του

Σε κάθε περίπτωση, οι αντιρρήσεις που εκφράστηκαν τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα ως προς τους υποτιθέμενους κινδύνους που περιείχε η εργασία για τη «γυναικεία» υπόσταση, δεν υπήρξαν ομόφωνες. Υπήρχαν και αυτοί που αποδέχονταν την αναπόφευκτη πραγματικότητα της γυναικείας εργασίας.

Ο Αριστοτέλης Κουρτίδης εμφανίζεται ευαίσθητος μπροστά στο «γραφικόν θέαμα» που παρουσιάζουν, το 1883, κάθε πρωί στην οδό Ερμού οι μικρές εργάτριες, ράπτριες στην πλειοψηφία τους που, προερχόμενες από τις φτωχές συνοικίες της Πλάκας και του Ψυρρή, «παρελαύνουσι καθ' ομάδας, ως περδίκια, μεταβαίνουσαι εις το ημερήσιόν των έργον». ²⁶ Όπως χαρακτηριστικά γράφει «αι πλείσται των ραπτριών είνε πτωχαί· των πλείστων το χαμόγειον πληροί το θλιβερόν εκείνο ψύχος, το μέχρι της καρδίας ψυχραίνον και μαρτυρούν την έλλειψιν ανδρός εν τη οικογενεία· ο πατήρ ή απέθανεν ή είνε ανάπηρος· ο αδελφός ή ευγήκε κακός ή ενυμφεύθη και μεριμνά περί της νέας του οικογενείας εγκαταλείπων εις την τύχην της την παλαιάν. Και η κόρη, η μη γενομένη γυνή έτι, αναλαμβάνει να γείνη ανήρ. Πολλάκις έχει και μικρά αδέρφια, και ολίγοι ειξεύρουν τι θέλουν τα μικρά παιδία ν' ανατραφούν, και πόσον σπαραξικάρδιον είνε να τα βλέπης να τρέμουν εις τα φορεματάκια των και να σε παρατηρούν, ως νεόσσια, με βουλιμιώντα, ικετευτικά βλέμματα». ²⁷

Έτσι, θεωρούμενες ως θύματα της οικονομικής ανάγκης, ως φτωχές, ανυπεράσπιστες και απροστάτευτες υπάρξεις, υποχρεωμένες να παλεύουν ενάντια στις δυσκολίες της ζωής, επιδίδονται στην εργασία «ήτις είνε γυμναστική του σώματος άμα και της ψυχής και τους χαρακτήρας των κρατύνει, και την θέλησίν των καθιστά ρωμαλέ-

20ού αιώνα βλ. Έφη Αβδελά-Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: Μια ανθολογία*, Αθήνα 1985, σ. 77-92 και Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα 1990, σ. 49-59.

26. Αριστοτέλης Κουρτίδης, «Αι εργάτιδες των Αθηνών», *Εστία* 405 (2 Οκτωβρίου 1883), σ. 631.

27. Στο ίδιο, σ. 632.

αν».²⁸ Εκτός όμως από τις υγιεινές και παιδαγωγικές της αρετές, η εργασία μπορεί να έχει και εκπαιδευτική λειτουργία, κυρίως ως προς την εκμάθηση καλών τρόπων συμπεριφοράς. Το εργαστήριο ραπτικής αποτελεί «πρακτικόν τι κοινωνικόν σχολείον» για τα φτωχά κορίτσια. Στην επαφή τους με τις πλούσιες κυρίες «αναπτύσσονται, μανθάνουν να ομιλώσι καλλίτερον [...] η δ' ανάπτυξις των έχει το καλόν ότι είνε μεταδοτική, όλη η οικογένεια αισθάνεται την επίδρασιν αυτής».²⁹

Με ανάλογο τρόπο, ο Ειρηναίος Ασώπιος αναφέρεται στα ευεργετικά αποτελέσματα της εργασίας στο εργοστάσιο πάνω στις γυναίκες και τα νέα κορίτσια: «Η ανάμιξις των κορασίων εν τη βιομηχανία μάλλον ωφελεί ή βλάπτει αυτά, σωματικώς τε και ηθικώς. Σπανίως βλάπτεται η υγεία των, και τούτο εξαρτάται μάλλον εκ της οικιακής διαίτης ή εκ της εργασίας. Ηθικώς μορφούνται, διότι ζητούνται ως σύζυγοι, και προσπαθεί εκάστη να κρατή την θέσιν αυτής, ίνα τύχη καλού συζύγου. Άλλως η εργατική ώρα, από της ανατολής του ηλίου μέχρι δύσεως, δεν αφήνει αυτοίς ευρύ στάδιον εξαχρειώσεως, οίαν θα υφίσταντο καθήμεναι άεργοι εν τοις παραθύροις ή ταις θύραις αυτών».³⁰

Φαίνεται ότι ο Ειρηναίος Ασώπιος, θέλοντας περισσότερο να υπερασπιστεί το δικαίωμα των γυναικών στην εργασία, μέσα σ' ένα κοινωνικό περιβάλλον που εκδήλωνε έντονες επιφυλάξεις αν όχι εχθρότητα απέναντι στο δικαίωμα αυτό, τείνει να παρουσιάσει μια εξαιρετικά ειδυλλιακή εικόνα των συνθηκών εργασίας των εργατριών.

Την εικόνα αυτή έρχεται να αμφισβητήσει το 1898 η Ευγενία Ζωγράφου, συγγραφέας, δημοσιογράφος και μερικά χρόνια αργότερα εκδότρια του περιοδικού *Ελληνική Επιθεώρηση* (1907-1942).³¹ Με-

28. Στο ίδιο, σ. 634.

29. Στο ίδιο, σ. 633.

30. Ειρηναίος Ασώπιος, «Αι γυναίκες εν τη ταχυδρομική και τηλεγραφική υπηρεσία», *Αττικόν Ημερολόγιον και Ημερολόγιον των Κυριών του 1890*, Αθήνα 1889, σ. 119.

31. Βλ. Κωστούλα Σκλαβενίτη, «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918», *Διαβάζω* 198 (14-9-1988), αφιέρωμα *Το ελληνικό φεμινιστικό έντυπο*, σ. 15.

τά από έρευνα που πραγματοποίησε στα εργοστάσια της Αθήνας και του Πειραιά, σε μια σειρά άρθρων της, δημοσιευμένων στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, περιγράφει τις «φρικώδεις» συνθήκες εργασίας και ζωής των εργατριών. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία πολύ νέες, 12 έως 20 χρονών, αλλά και ένας μεγάλος αριθμός μικρών κοριτσιών, ηλικίας 6 έως 8 χρονών, εκτελούσαν επί 12 ώρες την ημέρα βαριές και εξαντλητικές εργασίες μέσα στον εκκωφαντικό θόρυβο των μηχανών για να κερδίσουν ένα μισθό πείνας (1,00 με 1,60 δραχμές), με τον οποίο πολύ συχνά έπρεπε να ζήσουν και την οικογένειά τους.³²

Η Ευγενία Ζωγράφου διαμαρτύρεται έντονα γι' αυτές τις συνθήκες εργασίας που επικρατούν στα εργοστάσια και ζητά από την ελληνική Βουλή να καθορίσει με νόμο τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας καθώς και το κατώτατο όριο ηλικίας των εργατριών.³³ Ακόμη, απευθύνεται στους βιομήχανους και τους ζητά να δείξουν «συμπάθεια πατρική», με την εισαγωγή μιας σειράς μέτρων που θα αποβλέπουν στη βελτίωση της ζωής τους. Ανάμεσα σ' αυτά τα μέτρα, θεωρεί ως πλέον απαραίτητα την οργάνωση συσσιτίων, την παράταση του μεσημεριανού διαλείμματος, τη δημιουργία «Τράπεζας υπέρ των εργατίδων» κλπ.

Παρόμοια, μερικά χρόνια νωρίτερα, το 1890, με την ευκαιρία ενός νέου εργατικού ατυχήματος³⁴ σ' ένα εργοστάσιο του Πειραιά που είχε ως αποτέλεσμα να χάσει το μπράτσο της μια νεαρή εργάτρια, η Καλλιρρόη Παρρέν ζητούσε την άμεση υιοθέτηση «ειδικών προστατευτικών νόμων» που να ρυθμίζουν την ηλικία εισόδου στα

32. Ευγενία Ζωγράφου, «Πώς εργάζονται αι γυναίκες μας», *Δημοσιεύματα*, Αθήνα 1901, σ. 34.

33. Έως τότε η ηλικία εισόδου στην εργασία για τα παιδιά καθώς και η διάρκεια της εργασίας δεν είχαν αποτελέσει αντικείμενο νομοθετικής ρύθμισης. Η πρώτη νομοθεσία σ' αυτό τον τομέα άρχισε να εφαρμόζεται το 1912· βλ. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού...*, ό.π., σ. 40.

34. Παρόλο που την εποχή αυτή τα εργατικά ατυχήματα αποτελούν πολύ συχνό φαινόμενο, δεν έχει ακόμη καθιερωθεί καμία σχετική εργατική νομοθεσία. Μόνο μετά το 1910 θα αρχίσει να εφαρμόζεται μια τέτοια νομοθεσία· βλ. Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, ό.π., σ. 199.

εργοστάσια, τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, το ύψος του μισθού των εργατριών καθώς και τις συνθήκες υγιεινής και ασφάλειας στα εργοστάσια.³⁵

Η έλλειψη μιας τέτοιας κυβερνητικής μέριμνας κινδύνευε, σύμφωνα με την Κ. Παρρέν, να επιφέρει «μεγίστη εθνική ζημία», αν, όπως υποστήριζε, «υπολογίσωμεν ότι σήμερον νοσηρά και αναιμική και υπό οργανικών παθήσεων προσβαλλομένη κόρη ή νέα γυνή ως εκ του είδους της εργασίας και της καταχρήσεως των δυνάμεών της, ή δεν θα γείνη ποτέ μήτηρ ή θα κυοφορήση τέκνα μαρασμώδη και καχεκτικά, προωρισμένα εις συνοικισμὸν νοσοκομείων μάλλον ή στρατώνων».³⁶

Την ίδια αυτή στάση που χρησιμοποιεί την υπεράσπιση της μητρότητας ως βασικό επιχείρημα, προκειμένου να διεκδικήσει την ειδική προστασία της γυναικείας εργασίας, θα τη συναντήσουμε και πάλι, και μάλιστα να εκδηλώνεται με πολύ πιο συστηματικό τρόπο, μερικές δεκαετίες αργότερα, όταν η παρουσία των γυναικών στην αγορά εργασίας θα είναι περισσότερο πολυάριθμη.³⁷

Το Εργαστήριο των Απόρων Γυναικών: επαγγελματική κατάρτιση και ηθικοποίηση των φτωχών γυναικών

Αν η εργασία των γυναικών στη βιομηχανία τον 19ο αιώνα προκαλούσε ποικίλες αντιδράσεις, που στο μεγαλύτερο μέρος τους στηρίζονταν στην άποψη ότι η εργασία αυτή εξέθετε τις εργάτριες σε πολυάριθμους κινδύνους για την υγεία και την «ιδιαιτέρα» αδύναμη και εύθραυστη φυσική τους υπόσταση, κυρίως όμως ότι τις αποσπούσε από την εκπλήρωση της βασικής «αποστολής» τους, δηλαδή από τα μητρικά και οικιακά τους καθήκοντα,³⁸ υπήρχε μια άλλη δραστηριό-

35. Κ. Παρρέν, «Δυστυχείς εργάτιδες», *Εφημερίς των Κυριών* 4, αρ. 191 (9 Δεκεμβρίου 1890).

36. Στο ίδιο.

37. Βλ. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού...*, ό.π., σ. 51-59.

38. Βλ. Έφη Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστα-

τητα, που έμοιαζε να εναρμονίζεται περισσότερο με τη «γυναικεία φύση»: Πρόκειται για την επαγγελματική ενασχόληση των γυναικών στις «γυναικείες τέχνες».

Πράγματι, η πρακτική άσκηση στις «γυναικείες τέχνες» αποτέλεσε τον 19ο αιώνα ένα από τα βασικά στοιχεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών³⁹ και συγχρόνως το κατεξοχήν μέσο βιοπορισμού για τις φτωχές γυναίκες.

Αυτή την καθαρά «γυναικεία» δραστηριότητα, λοιπόν, επιχείρησε να ενθαρρύνει και η φιλανθρωπική παρέμβαση των γυναικών, μέσω της δημιουργίας κατάλληλων θεσμών.

Όπως ήδη είδαμε, η «Φιλανθρωπική Εταιρία Κυριών», από το 1855, εισήγαγε στο «Αμαλιείο» τη διδασκαλία και πρακτική άσκηση των κοριτσιών στις «γυναικείες τέχνες», αφού θεωρούσε αυτού του είδους την εκμάθηση ως την πλέον κατάλληλη να εξασφαλίσει στα ορφανά κορίτσια, κατά την έξοδό τους από το ίδρυμα, τα απαραίτητα μέσα επιβίωσης.

Παρόμοια, μερικά χρόνια αργότερα, το 1872, ένας άλλος σύλλογος, ο «Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως», θα αναλάβει την οργάνωση της διδασκαλίας και της παραγωγής γυναικείων έργων στο «Εργαστήριο των απόρων γυναικών».⁴⁰

Τον Απρίλιο του 1872, εξήντα δύο γυναίκες, από τις πιο μορφωμένες και σχεδόν όλες προερχόμενες από τις πλουσιότερες αστικές οικογένειες της Αθήνας, υπογράφουν το «Διοργανισμό» του «Συλλόγου Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως» και συμμετέχουν στην εκλογή του πρώτου ενδεκαμελούς διοικητικού συμβουλίου, που αποτελείται από τα εξής μέλη: Ελένη Παπαρρηγοπούλου, Ελένη Σκου-

σίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος-20ός αι.),», *Τα Ιστορικά* 11 (1989), σ. 342-351.

39. Βλ. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη - Ελένη Ελεγκμίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα (Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929)*, Αθήνα 1987, σ. 33-65.

40. Σχετικά με την οργάνωση μιας παρόμοιας διδασκαλίας από γυναικείους συλλόγους σε άλλες πόλεις του ελληνικού κράτους κατά την ίδια χρονική περίοδο βλ. Α. Μπακαλάκη - Ε. Ελεγκμίτου, *ό.π.*, σ. 69.

ζέ, Φανή Πρετεντέρη-Τυπάλδου, Ασημίνα Τισαμενού, Αδελαΐδα Καβανιάρη, Σμαράγδα Βικέλα, Ολυμπιάδα Ολυμπίου, Καλλιόπη Κεχαγιά, Μαρία Μακκά, Βάριγκα Ράινεκ και Ελένη Αντωνοπούλου.

Πρόεδρος του Συλλόγου εκλέχτηκε η Ελένη Παπαρρηγοπούλου, που παρέμεινε στη θέση αυτή για μια δεκαετία, αντιπρόεδρος η Ελένη Σκουζέ, ταμίας η Σμαράγδα Βικέλα και γραμματέας η Καλλιόπη Κεχαγιά, στην οποία ανήκει και η ιδέα για την ίδρυση του Συλλόγου. Συγγραφέας, γνωστή παιδαγωγός, διευθύντρια του περίφημου παρθεναγωγείου «Ζαππείου» στην Κωνσταντινούπολη, επιθεωρήτρια των σχολείων της «Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», πρόεδρος της «εν Χριστώ Αδελφότητος των Κυριών», συλλόγου που ιδρύθηκε το 1891 με σκοπό να προσφέρει βοήθεια στους κρατούμενους στις φυλακές, η Καλλιόπη Κεχαγιά υπήρξε αναμφίβολα μια από τις σημαντικότερες φυσιογνωμίες στο χώρο της γυναικείας εκπαίδευσης και φιλανθρωπικής δραστηριότητας της εποχής της.⁴¹

Σύμφωνα με το «Διοργανισμό» του «Συλλόγου Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως», τα μέσα που θεωρούνται απαραίτητα για την επίτευξη του σκοπού του, ο οποίος δηλώνεται ήδη στον τίτλο του, είναι: η ίδρυση «παιδαγωγικών καταστημάτων υπέρ των απόρων», η δημιουργία παρθεναγωγείων, η διάδοση ψυχαγωγικών και διδακτικών βιβλίων που θα έχουν ως στόχο κυρίως «την διέγερσιν του θρησκευτικού αισθήματος», η εκπαίδευση νοσοκόμων και «υπηρετίδων» και η σύσταση εργαστηρίου για τις φτωχές γυναίκες.

Η ίδρυση αυτού του τελευταίου υπήρξε πράγματι μια από τις πρώτες ενέργειες των γυναικών του Συλλόγου. Όπως οι ίδιες υπογραμμίζουν, «ένεκα των περιστάσεων της καθ' ημάς κοινωνίας η δυσπορία των γυναικών του λαού ήτο καταφανεστέρα, τας δε δυσχε-

41. Βλ. *Φυσιογνωμίες τινές Αρσακειάδων επ' ευκαιρία της Εκατονταετηρίδος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836-1936)*, Αθήνα 1936, σ. 33. Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*. Ένα ανθολόγιο, Αθήνα 1987, σ. 42-43. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 271.

ρείας, εις ας υπέκειντο πολλάί των απόρων γυναικών, η ιδιωτική φιλανθρωπία ούτε ν' αποκαλύψη ούτε ν' αποσοβήση ηδύνατο». ⁴²

Ξεκινώντας, λοιπόν, από τη διαπίστωση αυτή και θεωρώντας συγχρόνως ότι οι γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων δεν είναι κατάλληλα προετοιμασμένες για την άσκηση των οικιακών τους καθηκόντων, οι γυναίκες του Συλλόγου αποφασίζουν να παρέμβουν άμεσα για να επιφέρουν «την δυνατήν αυτών θεραπείαν». ⁴³

Έτσι, στις 29 Δεκεμβρίου 1872 γίνονται τα εγκαίνια του «Εργαστηρίου των απόρων γυναικών», ιδρύματος προσανατολισμένου στο «να παρασκευάζει πόρον εις τας ενδεείς και απροστατεύτους γυναίκας και κοράσια, παρέχον εις αυτάς εργασίαν επ' αμοιβή». ⁴⁴ Στις 4 Ιανουαρίου 1873 αρχίζει η λειτουργία του Εργαστηρίου και στις 15 Μαρτίου της ίδιας χρονιάς οργανώνεται η πώληση των πρώτων χειροτεχνημάτων ραπτικής και υφαντικής.

Σύμφωνα με το «Διοργανισμό» του Εργαστηρίου, ⁴⁵ «αι οικείαι εις τας γυναίκας τεχνουργίαι», όπως η ραπτική, η ποικιλτική, η πλεκτική, η υφαντική, η αχυροπλοκία, η ψιαθουργία, η κανιστροποιία κλπ., που δεν απαιτούν ιδιαίτερη εξειδίκευση και μπορούν να πραγματοποιηθούν με απλά μέσα, αποτελούν την κύρια δραστηριότητα των εργατριών, των οποίων η ηλικία κυμαίνεται από 12 μέχρι 35 χρονών. ⁴⁶ Σύμφωνα πάντα με το «Διοργανισμό», οι εργάτριες διακρίνονται σε μαθητευόμενες και επαγγελματίες που εργάζονται είτε στο εσωτερικό του Εργαστηρίου είτε στο σπίτι τους με ημερήσια αμοιβή από 0,50 μέχρι 2,00 δραχμές. Οι μαθητευόμενες αμείβονται

42. Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως, *Έκθεσις των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1872 - 27 Απριλίου 1873*, Αθήνα 1873, σ. 23.

43. Στο ίδιο, σ. 46.

44. Στο ίδιο, σ. 23.

45. Στο ίδιο, σ. 23-28. Για τη σύνταξη του «Διοργανισμού» του Εργαστηρίου, οι κυρίες του Συλλόγου υπογραμμίζουν: «Αν και εφροντίσαμεν να έχωμεν υπ' όψιν οργανισμούς αναλόγων καταστημάτων εν Βελγίω και Ελβετία, συνετάξαμεν όμως τον ημέτερον όπως μόνον ηδύνατο ν' αρμόζη εις τας παρούσας ημών ανάγκας και τα μέσα άτινα ηδυνάμεθα να διαθέσωμεν», στο ίδιο, σ. 28.

46. Στο ίδιο, σ. 24.

από τη στιγμή που αρχίζουν να παράγουν τα πρώτα τους χειροτεχνήματα και ο μισθός τους μπορεί στη συνέχεια να αυξηθεί, ανάλογα με την ποσότητα και την ποιότητα της παραγωγής τους. Τα παραγόμενα χειροτεχνήματα κάλυπταν καταρχήν τις παραγγελίες που γίνονταν στο Εργαστήριο, εξάγονταν ή ακόμη πουλιόντουσαν είτε σε ειδική αγορά (bazar), είτε στην ετήσια έκθεση του Εργαστηρίου.

Κατά τη διάρκεια του πρώτου χρόνου λειτουργίας του, το Εργαστήριο δέχθηκε 200 γυναίκες και κορίτσια ηλικίας 12 μέχρι 50 χρόνων, που απασχολήθηκαν στα τμήματα ραπτικής (180), υφαντικής και ποικιλτικής (10 μαθητευόμενες). Εξαιτίας όμως της έλλειψης μέσων, το Εργαστήριο αναγκάστηκε να αρνηθεί την είσοδο 150 άλλων γυναικών. Η πολυάριθμη αυτή άφιξη φτωχών γυναικών αποτελεί, σύμφωνα με τις κυρίες του Συλλόγου, σαφή απόδειξη ότι η πρωτοβουλία τους «έτεινεν εις θεραπείαν ουσιώδους τινος κοινωνικής ανάγκης».⁴⁷

Στο βαθμό που η εργασία θεωρείται το κατεξοχήν θεραπευτικό μέσο για τον περιορισμό της φτώχειας και της ζητιανιάς, είναι προφανές ότι αυτή πρέπει να ενισχυθεί με όλους τους δυνατούς τρόπους. Ένας τέτοιος τρόπος, λοιπόν, που μπορούσε να ενθαρρύνει «την σωτήριοιαν ιδέαν της εργασίας»,⁴⁸ υπήρξε αναμφίβολα η εφαρμογή ενός συστήματος ανταμοιβών στο εσωτερικό του Εργαστηρίου των απόρων γυναικών. Προκειμένου να αναπτύξουν το πνεύμα του ανταγωνισμού ανάμεσα στις εργάτριες, οι υπεύθυνες του Εργαστηρίου «ανταμείβουν» εκείνες που διακρίνονται «επί σεμνότητι, καθαριότητι, τακτική φοιτήσει», καθώς και για «το ποιόν και το ποσόν της εργασίας» τους.⁴⁹ Έτσι, κατά το χρονικό διάστημα 1873-1874, 11 εργάτριες, των οποίων τα ονόματα αναφέρονται στην έκθεση των πεπραγμένων της χρονιάς εκείνης κρίθηκαν άξιες ανταμοιβής.⁵⁰

47. Στο ίδιο, σ. 29.

48. Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως, *Έκθεσις των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1873 - 27 Απριλίου 1874*, Αθήνα 1874, σ. 15.

49. Στο ίδιο, σ. 28.

50. Στο ίδιο, σ. 28. Η φύση αυτών των ανταμοιβών μάς είναι άγνωστη, αφού δεν αναφέρεται στην έκθεση των πεπραγμένων του 1873-1874.

Οι υπεύθυνες του Εργαστηρίου πιστεύουν ότι η απόπειρα για τη μετάδοση της αγάπης, της επιμέλειας και της σταθερότητας στη δουλειά, μπορεί να προσφέρει στις φτωχές γυναίκες καταρχήν ένα «ασφαλές έρεισμα» για να καταπολεμήσουν τις δυσκολίες της ζωής, να θρέψουν τα μέλη της οικογένειάς τους και να εξασφαλίσουν στο εσωτερικό του σπιτιού τους «την ειρήνην, την χριστιανικήν ομόνοιαν και αγάπην».⁵¹ Μπορεί, όμως, επιπλέον να αποτελέσει θετικό μέσο για την ανάπτυξη «της ατομικής αξίας εις τας συνειδήσεις»⁵² των εργατριών, αλλά πολύ περισσότερο να μετατραπεί σε αποτελεσματικό όπλο για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης, στο μέτρο που συμβάλλει στο να «απαλλάσσει την πολιτείαν του πολλαπλασιασμού της μηρμηκυιάς των απόρων [και] αποδιώκει την επαιτείαν».⁵³

Παράλληλα με την προσφορά αμειβόμενης εργασίας και επαγγελματικής κατάρτισης στις φτωχές γυναίκες, οι υπεύθυνες του Εργαστηρίου θεωρούν ότι οι τελευταίες έχουν εξίσου ανάγκη από «πνευματικό άρτο».⁵⁴ Θα επιμείνουν, λοιπόν, ιδιαίτερα πάνω στη σημασία της ηθικής εκπαίδευσης των εργατριών: «Καίτοι εννοούσαι, ότι η διανοητική ανάπτυξις της εργατικής τάξεως είναι όρος αναγκαίος και ως προς την ποιότητα της βιομηχανικής παραγωγής, εκρίναμεν εύλογον ν' αφήσωμεν την παιδείυσιν ταύτην εις τα δημοτικά σχολεία,⁵⁵ αλλ' εθεωρήσαμεν άφευκτον καθήκον ημών το να συ-

51. Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως, *Έκθεσις περί των πεπραγμένων από της 1 Απριλίου 1877 μέχρι της 31 Μαρτίου 1878*, Αθήνα 1878, σ. 11.

52. Σύλλογος..., *Έκθεσις ... 27 Απριλίου 1873 - 27 Απριλίου 1874*, ό.π., σ. 15.

53. Σύλλογος..., *Έκθεσις από της 1 Απριλίου 1877 μέχρι της 31 Μαρτίου 1878*, ό.π., σ. 11.

54. Στο ίδιο, σ. 70.

55. Λίγο καιρό αργότερα, οι κυρίες του Συλλόγου αλλάζουν στάση σχετικά με το ζήτημα αυτό. Το γεγονός ότι η μεγάλη πλειοψηφία των εργατριών του Εργαστηρίου ήταν αναλφάβητες, τις ανάγκασε να μεριμνήσουν για τη στοιχειώδη εκπαίδευσή τους. Από το Σεπτέμβριο του 1875, οι μαθητευόμενες καθώς και όσες μεγαλύτερες στην ηλικία εργάτριες το επιθυμούσαν, μπορούσαν να μάθουν

ντελέσωμεν εις την ηθικήν διάπλασιν των εργατίδων ημών παρέχουσαι αυταίς κατά τα ενόντα τον πνευματικόν άρτον, όθεν γίνεται δις της εβδομάδος ακροαματικώς κοινή διδασκαλία εν τω Εργαστηρίω κατά Τρίτην και Πέμπτην υπό καταλλήλου ιερέως, δι' ης επιθυμούμεν να ενσταλάξωμεν εις τας καρδίας των εργατίδων τα εις τον βίον αναγκαία θρησκευτικά παραγγέλματα». ⁵⁶

Μέσω, λοιπόν, της χριστιανικής διαπαιδαγώγησης των εργατριών, οι υπεύθυνες του Εργαστηρίου επιδιώκουν να επιδράσουν «ευεργετικά» στο «ιερόν του οίκου άσυλον» ⁵⁷ των φτωχών και να αποδείξουν έτσι την κοινωνική χρησιμότητα του έργου τους.

Η ηθικοποιητική διάσταση του έργου που συντελείται στο Εργαστήριο των απόρων γυναικών, θα γίνει αποδεκτή με ενθουσιασμό από τον κύκλο των διανοουμένων της εποχής.

Ο Σπυρίδων Παγανέλης αποκαλεί το Εργαστήριο «μεγάλον ναόν της εργασίας», ⁵⁸ που «σώζει από τους όνυχας της δυστυχίας, προδρόμου, υπό τινα έποψιν, της ατιμίας», ⁵⁹ και έρχεται «να λυτρώση από πιθανού ολισθήματος εις ο η στέρησις ή η αργία ηδύνατο να ωθήση ασθενή ή άπειρον χαρακτήρα». ⁶⁰

Σύμφωνα με το συντάκτη της *Οικονομικής Επιθεώρησης*, τον οποίο απασχολεί η εξεύρεση ενός τρόπου που θα μπορούσε να συνδυάσει την εργασία των γυναικών με τα οικιακά τους καθήκοντα, το

ανάγνωση, γραφή και αριθμητική. Η διδασκαλία διαρκούσε από τις 7.30 έως τις 10 το πρωί· βλ. Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως, *Έκθεσις των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1874 - 26 Απριλίου 1875*, Αθήνα 1875, σ. 26.

56. Σύλλογος..., *Έκθεσις ... 27 Απριλίου 1872 - 27 Απριλίου 1873*, ό.π., σ. 34.

57. Σύλλογος..., *Έκθεσις ... 27 Απριλίου 1873 - 27 Απριλίου 1874*, ό.π., σ. 15.

58. Σπ. Παγανέλης, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Εργοστάσιον των απόρων γυναικών», *Εστία* 458 (1884), σ. 637.

59. Σπ. Παγανέλης, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Εργοστάσιον των απόρων γυναικών», *Εστία* 457 (1884), σ. 622.

60. Στο ίδιο, σ. 623.

Εργαστήριο των απόρων γυναικών «ευρίσκεται επί οικονομικής οδού άξιας όλων των επαίνων και όλων των ενθαρρύνσεων»,⁶¹ στο μέτρο που «αι βιομηχανικαί ενασχολήσεις, τας οποίας διδάσκει εις τον μικρόν πληθυσμόν του, ανήκουσιν εις την τάξιν εκείνων τας οποίας δύναται να παραλάβη η οικογενειακή στέγη εκ της μεγάλης μηχανικής ζωής».⁶² Ο ίδιος πάντα συντάκτης εύχεται στη συνέχεια, η σταθερή πορεία της προόδου των ανακαλύψεων να επιτρέψει στο μέλλον και στις Ελληνίδες αυτό που ήδη συμβαίνει στην Ευρώπη,⁶³ να μπορούν δηλαδή μένοντας στο σπίτι να επιτελούν συγχρόνως μια οικονομική δραστηριότητα κάνοντας χρήση των νέων μηχανών.⁶⁴

Η Καλλιρρόη Παρρέν ένθερμη υποστηρίκτρια της οργάνωσης μιας επαγγελματικής εκπαίδευσης για τα φτωχά κορίτσια,⁶⁵ μιλά με υπε-

61. «Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως», *Οικονομική Επιθεώρησις* 75 (Μάιος 1879), σ. 116.

62. Στο ίδιο.

63. Πράγματι, την εποχή αυτή, σε όλη τη δυτική Ευρώπη, η εργασία των γυναικών στο σπίτι γνωρίζει μια σημαντική εξάπλωση που φθάνει στο απόγειό της στην καμπή του 19ου αιώνα. Στην εξάπλωση της παραγωγής ετοιμών ενδυμάτων στο σπίτι βοήθησε πολύ η μαζική χρήση της ραπτομηχανής· βλ. Michelle Perrot, *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη 19ος-20ός αι.*, μτφρ. Δήμητρα Σαμίου, Ερμούπολη Σύρου 1988, σ. 35-37.

64. «Σύλλογος Κυριών...», *Οικονομική Επιθεώρησις*, ό.π., σ. 116.

65. Πολλές φορές επανέρχεται πάνω σ' αυτό το θέμα μέσα από τις σελίδες της *Εφημερίδος των Κυριών*. Το 1888, στην «Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών προς τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως» περιέχεται και η διεκδίκηση για την ίδρυση στην Αθήνα μιας «Πρακτικής και Επαγγελματικής Σχολής» για τα φτωχά κορίτσια. Μπροστά όμως στην αδράνεια της κυβέρνησης, η «Ένωσις των Ελληνίδων», οργάνωση που ιδρύθηκε το 1897 με πρωτοβουλία της Κ. Παρρέν, θα αναλάβει την ίδρυση της «Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής», που είχε ως στόχο να προσφέρει καλύτερη οικιακή εκπαίδευση στις γυναίκες και τα κορίτσια των μεσαίων και μικροαστικών στρωμάτων της αθηναϊκής κοινωνίας και παράλληλα επαγγελματική εκπαίδευση γύρω από τις οικιακές εργασίες και τις «γυναικείες τέχνες» στα φτωχά κορίτσια· βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 276-279. Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 63-64. Α. Μπακαλάκη - Ε. Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου»...*, ό.π., σ. 71-76.

ρηφάνεια για το «ευεργετικόν» έργο που συντελείται στο Εργαστήριο, «εις ο οφείλουσι χιλιάδες γυναικών και κορασίων απόρων, τον εντίμως κερδισθέντα άρτον των, και η γυναικεία βιομηχανία μας την πρόοδον και τελειοποίησίν της».⁶⁶ Συγχαίρει τις κυρίες του Συλλόγου για τη δημιουργία ενός τέτοιου ιδρύματος, που μπορεί να συγκριθεί με ελάχιστα αντίστοιχα παγκοσμίως. «Αδιαφιλονείκητος απόδειξις», κατά τη γνώμη της, «της πατριωτικής στοργής και αυταπαρνήσεως, και της εκτάκτου διοικητικής ικανότητος, μεθ' ης η γυνή φέρει εις πέρας, παν ό,τι αναλαμβάνει».⁶⁷

Είναι προφανές ότι μπροστά στην ολοκληρωτική απουσία οργάνωσης κάθε μορφής επαγγελματικής κατάρτισης και στις πολύ περιορισμένες επαγγελματικές διεξόδους που διέθεταν οι φτωχές γυναίκες και τα κορίτσια, η ίδρυση του Εργαστηρίου εμφανίζεται σαν μια πραγματική καινοτομία που εγγράφεται στα πλαίσια εκσυγχρονισμού της νεοελληνικής κοινωνίας.

Σε μια χρονική στιγμή όπου αρχίζει να αναπτύσσεται μια προβληματική σχετικά με την αναζήτηση νέων προσανατολισμών, περισσότερο πρακτικού χαρακτήρα, στο χώρο της γυναικείας εκπαίδευσης,⁶⁸ το Εργαστήριο των απόρων γυναικών έρχεται να υποκαταστήσει την κρατική πολιτική και τους σχολικούς θεσμούς στον τομέα αυτό, αναλαμβάνοντας την οργάνωση και υλοποίηση μιας πρώτης μορφής επαγγελματικής εκπαίδευσης των γυναικών.

Συγχρόνως, η καινοτομία αυτή δεν είναι απαλλαγμένη από σημαντικά στοιχεία κοινωνικού ελέγχου. Εξασφαλίζοντας, από τη μια, εργασία στις οικονομικά αδύναμες γυναίκες, που αφ' εαυτής αποτελεί σημαντικότατο μέσο ηθικοποίησης, και μεριμνώντας, από την άλλη, για την ηθική τους εκπαίδευση, ο «Σύλλογος κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως» γίνεται ένας από τους πιο ενεργούς φορείς

66. Κ. Παρρέν, «Το Εργαστήριο των απόρων γυναικών Α'», *Εφημερίς των Κυριών* 6, αρ. 281 (1892).

67. Στο ίδιο.

68. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π., σ. 281.

διαχείρισης της ζωής ενός τμήματος του φτωχού γυναικείου πληθυσμού της Αθήνας των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα.

Η ίδρυση όμως του Εργαστηρίου αντικατοπτρίζει ακόμη και εμπεριέχει στοιχεία οικονομικής σκοπιμότητας. Οι κυρίες του Σύλλογου που πίστευαν ότι «η μετοχή της γυναικός εις τα οικεία αυτή έργα, οία τα της φιλανθρωπίας, είναι σημείον πρόδηλον προόδου»,⁶⁹ θα επιχειρήσουν να μετατρέψουν το Εργαστήριο σε «πρότυπον εθνικής βιομηχανίας».⁷⁰ Αυτό μαρτυρά η διαρκής αναζήτηση βελτίωσης και τελειοποίησης της ποιότητας των παραγομένων προϊόντων μέσω της εισαγωγής νέων «ευρωπαϊκών» μηχανών, προκειμένου τα προϊόντα αυτά να μπορούν να συγκριθούν και να ανταγωνιστούν τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά. Φαίνεται ότι η προσπάθεια αυτή στέφθηκε με επιτυχία: Στη Διεθνή Έκθεση της Βιέννης το 1874, τα χειροτεχνήματα του τμήματος δαντελών του Εργαστηρίου, που στάλθηκαν από την «Επιτροπή της Εθνικής Βιομηχανίας» ως αντιπροσωπευτικά δείγματα της ελληνικής βιοτεχνικής παραγωγής, απέσπασαν το πρώτο βραβείο, ενώ στην Έκθεση του Παρισιού, το 1889, έλαβαν χρυσό βραβείο και στην Έκθεση του Σικάγου τέσσερα διαφορετικά βραβεία.⁷¹

Αυτό όμως που αποτελεί πραγματική ένδειξη της οικονομικής σκοπιμότητας της λειτουργίας του Εργαστηρίου, είναι «η συρροή των παραγγελιών»⁷² κυρίως από μέρους των εύπορων αθηναϊκών οικογενειών. Κατά τη διάρκεια των είκοσι χρόνων λειτουργίας του, «εκ του εργαστηρίου των απόρων γυναικών εξήχθησαν [...] αι προϊόνες των πλείστων Ελληνίδων της πρωτευούσης, εξ αυτού οι τάπητες

69. Σύλλογος..., Έκθεσις ... 27 Απριλίου 1872 - 27 Απριλίου 1873, ό.π., σ. 69.

70. Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως, Έκθεσις περί των πεπραγμένων από 1 Απριλίου 1878 μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1879, Αθήνα 1880, σ. 12.

71. «Ο υπέρ της γυναικείας παιδείσεως Σύλλογος Κυριών», Ημερολόγιον Οικογενειακόν του 1900, Αθήνα 1899, σ. 64.

72. Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως, Έκθεσις των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1873 - 27 Απριλίου 1874, Αθήνα 1874, σ. 17.

και τα παραπετάσματα των ωραιωτέρων και πλουσιωτέρων αιθουσών όχι μόνον των Αθηνών, αλλά και των εν ευρωπαϊκαίς μεγαλοπόλεσι διαιτωμένων ελληνικών οικογενειών». ⁷³

Η εργασία των γυναικών στο Εργαστήριο συνέβαλε, λοιπόν, στην ικανοποίηση των αυξανόμενων καταναλωτικών αναγκών των Αθηναίων αστών σε χειροποίητα προϊόντα. Οι τελευταίοι μπορούσαν να βρουν εκεί σε πολύ προσιτές τιμές «τάπητας θαυμασίους, υφάσματα βαμβακερά τεχνικώτατα και στερεώτατα, σηρικιά διαφανή, λεπτεπίλεπτα, χρυσοϋφαντα ή πυκνά, δυνάμενα να παραβληθώσι προς τα εντελέστερα Ευρωπαϊκά». ⁷⁴ Μ' αυτό τον τρόπο, οι γυναίκες του «Συλλόγου Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως» προσφέρουν σημαντική υπηρεσία στην κοινωνική τάξη από την οποία προέρχονται και οι ίδιες.

Η προσφορά όμως αυτή θα έχει ως αντάλλαγμα την υποστήριξη του έργου τους από έναν αξιοσημείωτο αριθμό ανδρών και γυναικών των ανώτερων αθηναϊκών στρωμάτων καθώς και της εύπορης αστικής τάξης της διασποράς.

Κατά τη διάρκεια του πρώτου χρόνου λειτουργίας του Συλλόγου, ο συνολικός αριθμός των γραμμένων μελών του, τόσο στην Αθήνα όσο και σε άλλες πόλεις του ελληνικού κράτους και τις ελληνικές κοινότητες στο εξωτερικό, ανήλθε σε 528. Μόνο στην Αθήνα, ο Σύλλογος αριθμούσε 130 μέλη. ⁷⁵

Οι οικονομικοί πόροι του Εργαστηρίου προέρχονταν από τις συνδρομές των μελών του Συλλόγου, κυρίως όμως από σημαντικές δωρεές των ομογενών αστών της διασποράς. ⁷⁶ Ο Σύλλογος είχε ακόμη την οικονομική υποστήριξη της ελληνικής κυβέρνησης, την ενθάρρυν-

73. Κ. Παρρέν, «Το Εργαστήριο των απόρων γυναικών Α'», ό.π.

74. Κ. Παρρέν, «Το Εργαστήριο των απόρων γυναικών Β'», *Εφημερίς των Κυριών* 6, αρ. 282 (1892).

75. Σύλλογος..., *Έκθεσις ... 27 Απριλίου 1872 - 27 Απριλίου 1873*, ό.π., σ. 21-22.

76. Στο ίδιο, σ. 19-20 και *Έκθεσις των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1873 - 27 Απριλίου 1874*, ό.π., σ. 6-17.

ση και ενίσχυση της «Επιτροπής της Εθνικής Βιομηχανίας» που του πρόσφερε νέες μηχανές, του Δήμου της Αθήνας που του παραχώρησε ένα οικοπέδο προκειμένου να οικοδομήσει και στεγάσει το Εργαστήριο, καθώς και άλλων φιланθρωπικών ιδρυμάτων της εποχής, όπως της «Σχολής των απόρων παίδων» του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» και του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών που έκαναν τις παραγγελίες τους σε είδη ρουχισμού στο Εργαστήριο.⁷⁷

Όλη αυτή η ευνοϊκή υποδοχή που επιφυλάχτηκε στο έργο του Εργαστηρίου των απόρων γυναικών, οδηγεί τις γυναίκες του «Συλλόγου Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως» να δηλώσουν ότι το έργο τους ήταν απαραίτητο, κοινωνικά χρήσιμο και απολύτως σύμφωνο «των αληθών της πατρίδος συμφερόντων».⁷⁸

Πραγματικότητες και αναπαραστάσεις της ζωής των υπηρετριών

Η αύξηση του υπηρετικού προσωπικού σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα συνδέεται άμεσα με τη διεύρυνση των μεσαίων και μικροαστικών στρωμάτων της πρωτεύουσας. Η δυνατότητα απασχόλησης μιας ή περισσότερων υπηρετριών αποτελεί σαφή ένδειξη της οικονομικής ευμάρειας μιας οικογένειας. Οι υπηρέτριες μετατρέπονται, λοιπόν, σε σύμβολα της κοινωνικής ανέλιξης των Αθηναίων αστών.

Παράλληλα, στο βαθμό που η βιομηχανική ανάπτυξη παραμένει εμβρυώδης κατά την περίοδο αυτή, η μισθωτή υπηρετική εργασία αποτελεί μια από τις σημαντικότερες επαγγελματικές διεξόδους που

77. Στο ίδιο, σ. 10-11. Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως, Έκθεσις των πεπραγμένων από 1 Ιανουαρίου - 31 Δεκεμβρίου 1880, Αθήνα 1881, σ. 14. Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως, Προσφώνησις της αντιπροέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου επί τη κατά την 11 Απριλίου 1882 τελεσθείσῃ δεκαετηρίδι του Συλλόγου (11 Απριλίου 1882), Αθήνα 1882, σ. 5.

78. Σύλλογος..., Έκθεσις ... 27 Απριλίου 1873 - 27 Απριλίου 1874, ό.π., σ. 14.

ανοίγονται στις γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων. Αλλά όχι μόνο στις γυναίκες. Το ανδρικό υπηρετικό προσωπικό είναι εξίσου πολυάριθμο με το γυναικείο, τουλάχιστον κατά τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες.

Η Χριστιάνα Λυτ, μια Δανέζα στην αυλή του Όθωνα γύρω στα 1840, αναφέρει ότι η οικογένειά της απασχολούσε ως υπηρετικό προσωπικό έναν άνδρα, που έκανε όλες τις οικιακές δουλειές: «Μόλις αποκτήσαμε τα απαραίτητα για την κουζίνα, βρήκαμε κι έναν Έλληνα υπηρέτη, τον Γρηγόρη, που, όπως μας είπε, ήταν και μάγειρας. Τώρα πια ανάλαβε αυτός τα ψώνια για το φαγητό, μαγειρεύει, σκούπιζε τα δωμάτια κι όταν βγαίναμε έξω μας ακολουθούσε πιστά σαν σκύλος».⁷⁹

Μερικές δεκαετίες αργότερα, το 1894, η Καλλιρρόη Παρρέν διαμαρτύρεται έντονα ενάντια στον «αθέμιτο συναγωνισμό» των ανδρών στην αγορά εργασίας των οικιακών υπηρεσιών:⁸⁰ «Από τινος [...] ο ανήρ των αγρών και του αρότρου [...] ο καλλιεργών την γην μετά της γυναικός εν πλήρη ισότητι δυνάμεως —ην ουδείς εσκέφθη να διαφιλονικείση εκεί— επιλοδόξησε βίον ανετώτερον και απολαυστικώτερον. Ας σκάψουν οι γυναίκες τα χωράφια, είπε, ρίπτων περιφρονητικώς μακράν την σκαπάνην [...]. Οι έφηβοι και οι νέοι άνδρες γίνονται [...] υπηρέται, μάγειροι, θαλαμηπόλοι, [...] εκδιώκοντες την εργαζομένην γυναίκα εκ του μαγειρίου και των αντιθαλάμων [...]. Και οι άνδρες ούτοι —επειδή είναι άνδρες— πληρώνονται διπλασίως από τας γυναίκας».⁸¹

Παρόλο που η υπηρετική εργασία δεν αποτελούσε καθαρά γυναικείο επάγγελμα, οι γυναίκες θα υπερέχουν αριθμητικά, αφού σύμφωνα με την αντίληψη της εποχής, η άσκηση του υπηρετικού επαγγέλματος βρισκόταν σε βαθιά αρμονία με τη «γυναικεία φύση» τους. Το

79. Χριστιάνα Λυτ, *Μια Δανέζα στην Αυλή του Όθωνα*, Αθήνα 1981, σ. 30.

80. Βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 249.

81. Κ. Παρρέν, «Θέσιν δια τους άνδρας», *Εφημερίς των Κυριών*, 8-5-1894. Αναφέρεται στο Ε. Βαρίκα, ό.π., σ. 249.

1870, συναντάμε στην Αθήνα 2965 υπηρέτριες,⁸² δηλαδή το 7% του συνολικού πληθυσμού της πόλης. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία είναι νέα κορίτσια ηλικίας από 10 μέχρι 20 χρονών που κατάγονται από τα νησιά των Κυκλάδων (κυρίως από την Άνδρο, Τήνο, Νάξο, Κέα).⁸³

Δυστυχώς, είναι δύσκολο για την ώρα να γνωρίσουμε την καθημερινή ζωή και τη συγκεκριμένη πραγματικότητα της εργασίας των υπηρετριών, στο μέτρο που οι διαθέσιμες πηγές της εποχής που μιλούν γι' αυτές, αντικατοπτρίζουν περισσότερο το βλέμμα των άλλων παρά την πραγματικότητα της δικής τους ζωής.

Μια τέτοια μαρτυρία ενός «άλλου» βλέμματος πάνω στις υπηρέτριες, αποτελεί η «Διάταξις της Διευθύνσεως της διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς», που εκδόθηκε στις 25 Νοεμβρίου του 1870 και αφορούσε τους υπηρέτες, τις υπηρέτριες, τις τροφούς και τους υπηρετομεσίτες. Στη «Διάταξη» αυτή διαβάζουμε:

«Η τάξις των υπηρετών και υπηρετριών ευρίσκεται εις πλήρη ανωμαλίαν· ότι η αυτή αταξία επικρατεί και ως προς τας τροφούς (παραμάνας), ης ένεκα πολλάκις επί ημέρας άσιτα τα βρέφη μένουσι, και πολλών η ζωή ή η υγεία εκ της ιδιοτροπίας ή της ελαττωματικής υγείας των τροφών κρέμαται· ότι πολλοί υπηρέται, υπηρέτριαι ή τροφοί άγνωστοι και άνευ μηδεμιάς εγγυήσεως μισθούμενοι εγκαταλείπουνσι πολλάκις τους κυρίους των, ουδέν ίχνος αναγνωρίσεως αφήνοντες αυτοίς προς αναζήτησιν, και ότι ταύτα πάντα προκύπτουσιν ιδίως εκ του ότι ουδέν σύστημα υπηρετικόν υπάρχει προσηκόντως οργανισμένον».⁸⁴

82. Α. Μανσόλας, «Απογραφή της πόλεως Αθηνών», *Παρνασσός* (1881), σ. 856.

83. Βλ. Yiannis Bafounis, *La formation d'une ville nouvelle: Le Pirée au XIXe siècle (1835-1879)*, διδακτορική διατριβή 3ου κύκλου, πανεπιστήμιο Paris Sorbonne (Paris IV) 1985, σ. 350.

84. Διάταξις της Διευθύνσεως της διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς, «Περί υπηρετών, υπηρετριών, τροφών και υπηρετομεσιτών», αρ. 39 (25 Νοεμβρίου 1870).

Προκειμένου, λοιπόν, να εξαλείψει την «αταξία» και «ανωμαλία» που παρατηρείται στις τάξεις των υπηρετών και των τροφών, η Αστυνομία της Αθήνας θα καθορίσει μια σειρά από ρυθμιστικούς κανόνες που έπρεπε άμεσα να τεθούν σε εφαρμογή. Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι κανόνες αυτοί παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα με ανάλογες ρυθμίσεις που υιοθετήθηκαν στη Γαλλία το 1852.⁸⁵

Σύμφωνα, λοιπόν, με τη «Διάταξη», από την 1η Ιανουαρίου 1871, κανένας και καμία δεν θα μπορούσε πλέον να ασκήσει το επάγγελμα του υπηρέτη, της υπηρέτριας ή της τροφού,⁸⁶ αν προηγουμένως δεν διέθετε «συστατικόν αποδεικτικόν» και την εγγύηση ενός από τους αναγνωρισμένους υπηρετομεσίτες,⁸⁷ καθώς επίσης την άδεια και το βιβλιάριο που η αστυνομία παρείχε σε όλους τους υπηρέτες. Σε καμία τροφό η αστυνομία δεν θα χορηγούσε άδεια εργασίας, αν το «συστατικόν αποδεικτικόν» του μεσίτη δεν ήταν προσυπογραμμένο την ίδια ημέρα από το γιατρό της αστυνομίας. Ο τελευταίος όφειλε να εξετάζει και να βεβαιώνει την ευρωστία και την ικανοποιητική και υγιή γαλακτοφορία της τροφού, έναντι αμοιβής 2 δραχμών που εισέπραττε απ' αυτήν.

85. Βλ. «Υπηρετική βιομηχανία», *Οικονομική Επιθεώρησης* 37 (Μάρτιος 1876), σ. 16.

86. Σε παρόμοια «Διάταξη», που εκδόθηκε το 1879, θα προστεθεί και το επάγγελμα του/της παιδαγωγού και του θαλαμηπόλου· βλ. *Διάταξεις της Διευθύνσεως της διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς*, «Περί υπηρετών, υπηρετριών, τροφών και υπηρετομεσιτών», αρ. 121 (12 Νοεμβρίου 1879).

87. Ούτε στη «Διάταξη» του 1870, ούτε σ' εκείνη του 1879 αναφέρεται ο αριθμός των υπηρετομεσιτικών γραφείων που είχαν νόμιμη άδεια λειτουργίας στην Αθήνα και τον Πειραιά.

Στη Γαλλία, σύμφωνα με το πρώτο άρθρο σχετικού διατάγματος της 25ης Μαρτίου 1852, ρυθμίζεται η λειτουργία των υπηρετομεσιτικών γραφείων. Το 1891, στην περιοχή του Παρισιού λειτουργούσαν 217 αναγνωρισμένα τέτοια γραφεία. Συγχρόνως, όμως, τέθηκε σε λειτουργία ένα παράλληλο σύστημα δημοτικών γραφείων για την εύρεση εργασίας σε υπηρέτριες· βλ. Anne Martin-Fugier, *La place des bonnes (La domesticité féminine à Paris en 1900)*, Παρίσι 1979, σ. 49, 51.

Σε ό,τι αφορά τους υπηρετομεσίτες, δεν μπορούσαν να ασκήσουν το επάγγελμα χωρίς την άδεια της αστυνομίας. Για την απόκτηση της άδειας αυτής, ο ενδιαφερόμενος έπρεπε να συγκεντρώνει τις ακόλουθες προϋποθέσεις: Να είναι εγγράμματος, εγκαταστημένος στην πόλη όπου ήθελε να ασκήσει το επάγγελμά του, να διαθέτει ευρύχωρο σπίτι όπου θα μπορούσε να δέχεται τις υπηρέτριες, να μην μετακομίζει χωρίς προηγουμένως να το γνωστοποιήσει στην αστυνομία, να ζει με τη σύζυγο, ή τη μητέρα του, ή άλλη επιμελήτρια ηλικίας 40 έως 60 ετών, να μπορεί να εγγυηθεί για την ηθική διαγωγή του και την έντιμη άσκηση του επαγγέλματός του. Στον υπηρετομεσίτη απαγορευόταν να δέχεται ή να φιλοξενεί στο σπίτι του άνδρες ηλικίας 15 έως 60 ετών. Ακόμη, όφειλε να διατηρεί με ακρίβεια βιβλία, σύμφωνα με σχέδιο που θα του υποδείκνυε η αστυνομία, και κάθε Δευτέρα να την ενημερώνει για τις εβδομαδιαίες εργασίες του, αποστέλλοντάς της αντίγραφα των βιβλίων του.

Για κάθε εύρεση θέσης εργασίας, ο μεσίτης είχε δικαίωμα να εισπράττει ως αμοιβή 3 δραχμές από τον υπηρέτη, την υπηρέτρια ή την τροφό και το ίδιο ποσό από τον οικοδεσπότη του σπιτιού.

Ο ελάχιστος χρόνος διάρκειας της σύμβασης εργασίας κατά την πρόσληψη του υπηρέτη ή της υπηρέτριας οριζόταν σ' ένα μήνα. Σε περίπτωση λύσης της σύμβασης, με ευθύνη είτε του υπηρέτη, είτε του οικοδεσπότη, προβλεπόταν ότι ο καθένας από την πλευρά του έπρεπε να προειδοποιεί τον άλλο τουλάχιστον μια εβδομάδα νωρίτερα. Η διάρκεια του χρόνου εργασίας της τροφού ορίζεται μονομερώς από τον εργοδότη της, ανάλογα με τις ανάγκες θηλασμού του βρέφους του.

Αν ο υπηρέτης, η υπηρέτρια ή η τροφός εγκατέλειπαν την υπηρεσία τους πριν το τέλος του μήνα, δεν είχαν δικαίωμα να πληρωθούν τις ημέρες που εργάστηκαν. Αν όμως απολύονταν πριν από το τέλος του μήνα, είχαν δικαίωμα να απαιτήσουν ολόκληρο το μισθό ενός μήνα.⁸⁸

88. Η «Διάταξη» του 1879 ορίζει ακόμη ότι αν η τροφός εγκαταλείψει την υπηρεσία της, χάνει το μισθό του τελευταίου μήνα. Αν όμως απολυθεί, και στο

Ο μεσίτης ήταν υπεύθυνος για κάθε παράπτωμα του υπηρέτη, της υπηρέτριας ή της τροφού και υποχρεωμένος να αντικαθιστά αμέσως το πρόσωπο που εγκατέλειψε την υπηρεσία του. Στην περίπτωση αυτή, εισέπραττε αμοιβή μόνο από τον αντικαταστάτη, σε περίπτωση όμως απόλυσης, και ο οικοδεσπότης όφειλε να του πληρώσει νέα αμοιβή.

Κανένας υπηρέτης, υπηρέτρια ή τροφός δεν μπορούσε να παραμείνει χωρίς εργασία πάνω από μια εβδομάδα. Είτε επρόκειτο για παραίτηση, είτε για απόλυση, όφειλε να παρουσιαστεί στο μεσίτη, για να αναζητήσει μέσω αυτού νέα υπηρεσία. Στο μεταξύ διάστημα, οι υπηρέτριες και οι τροφοί έπρεπε να διαμένουν είτε σε συγγενικό τους σπίτι, είτε στο σπίτι του μεσίτη.

Σε περίπτωση που μια υπηρέτρια εμφανιζόταν μία ή το πολύ δύο φορές σε «οίκο ασωτείας», ή αν είχε σχέσεις με «μαυλίστριες» ή «κοινές» γυναίκες, έχανε το δικαίωμα να ασκήσει στο μέλλον το επάγγελμα της υπηρέτριας, και αν μεν ήταν ετεροδημότης, η αστυνομία την απέπεμπε στον τόπο καταγωγής της, διαφορετικά, την κατέτασσε ανάμεσα στις «κοινές» γυναίκες.

Σε κάθε περίπτωση παραίτησης ή απόλυσης, ο μεσίτης ήταν υποχρεωμένος να απευθύνεται στον οικοδεσπότη ή την οικοδέσποινα του υπηρέτη, της υπηρέτριας ή της τροφού, προκειμένου να ζητήσει πληροφορίες για τη διαγωγή την οποία επέδειξαν κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας τους και να τις σημειώσει στη συνέχεια στο υπηρετικό βιβλιάριο.

Όταν ο υπηρέτης, η υπηρέτρια ή η τροφός επιθυμούσε να διακόψει την άσκηση του επαγγέλματός του/της, όφειλε να το γνωστοποιεί στη Διεύθυνση της αστυνομίας και να επιστρέφει το βιβλιάριό του, για να διαγραφεί από το υπηρετικό βιβλίο που διατηρούσε η αστυνομία.⁸⁹

βαθμό που εργάσθηκε περισσότερο από τρεις μήνες, δικαιούται αμοιβή δέκα ημερών μετά την απόλυσή της.

89. Η Διεύθυνση της διοικητικής Αστυνομίας της Αθήνας και του Πειραιά διατηρεί το «Βιβλίο εγγραφής των υπηρετών εν γένει εν Αθήναις και εν Πειραι-

Μέσω των παραπάνω ρυθμίσεων επιχειρείται αναμφίβολα η νομιμοποίηση της αστυνομικής παρέμβασης στο χώρο της μισθωτής υπηρετικής εργασίας, με στόχο την εγκαθίδρυση ενός «υπηρετικού συστήματος», που βασίζεται σε δύο κεντρικούς άξονες:

Από τη μια, στην οργάνωση της άμεσης αστυνομικής επιτήρησης του υπηρετικού προσωπικού, με τη χορήγηση υπηρετικού βιβλιαρίου από την αστυνομία, τήρηση ειδικού βιβλίου υπηρετών και επαναδραστηριοποίηση ποινικών κυρώσεων σε βάρος των παραβατών των αστυνομικών ρυθμίσεων.⁹⁰

Από την άλλη, στην επίσημη αναγνώριση και θεσμοθέτηση της ιδιωτικής διαμεσολάβησης στην πρόσληψη του υπηρετικού προσωπικού, με την ίδρυση υπηρετομεσιτικών γραφείων και με την υποχρεωτική παρέμβαση του μεσίτη. Παράλληλα, θεσπίζονται ειδικοί κανόνες για την άσκηση και τον έλεγχο του επαγγέλματος του υπηρετομεσίτη. Τέλος, καθιερώνεται η ευθύνη του τελευταίου για τις πράξεις των υπηρετών που προσλαμβάνονται με δική του διαμεσολάβηση.

είν), όπου καταγράφονται κατ' αύξοντα αριθμό το όνομα και επώνυμο των υπηρετών και υπηρετριών, ο τόπος γέννησής τους, ο δήμος καταγωγής τους, η ηλικία τους, η οικογενειακή τους κατάσταση (έγγαμος, άγαμος, αριθμός παιδιών, τόπος διαμονής της οικογένειας), το είδος της υπηρεσίας τους, το όνομα και το επώνυμο του οικοδεσπότη, η ημερομηνία έναρξης της απασχόλησης στο σπίτι ή το κατάστημα του τελευταίου, για πόσο καιρό είναι «συμφωνημένοι», το όνομα και το επώνυμο αυτού που μαρτυρά για τη διαγωγή τους, τα φυσικά χαρακτηριστικά τους (ανάστημα, χρώμα μαλλιών, χρώμα ματιών, σχήμα μύτης, στόματος, μετώπου), τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και διάφορες άλλες παρατηρήσεις.

90. Σύμφωνα με τα άρθρα 533, 655 και 657 του Ποινικού Νόμου του 1834, η προβλεπόμενη ποινή σε βάρος κάθε προσώπου που δέχεται να απασχολεί υπηρέτες που δεν κατέχουν υπηρετικό βιβλιάριο και δεν μπορούν να αποδείξουν ότι διαθέτουν τις κατάλληλες ιδιότητες για την άσκηση του επαγγέλματος, συνίσταται στην πληρωμή μιας κλήσης ύψους έως 50 δραχμές. Η προβλεπόμενη ποινή για τις ίδιες παραβάσεις σε βάρος των υπηρετών είναι πολύ πιο αυστηρή. Συνίσταται στην κράτησή τους που μπορεί να διαρκέσει από μία ημέρα μέχρι δύο εβδομάδες. Οι κατ' εξακολούθηση διαπράττοντες τις ίδιες παραβάσεις, υπόκεινται σε ιδιαίτερη αστυνομική επιτήρηση ή ακόμη αποπέμπονται από την πόλη όπου βρίσκονται· βλ. «Υπηρετική βιομηχανία», *Οικονομική Επιθεώρησης* 37 (Μάρτιος 1876), σ. 19.

Αξιοσημείωτη είναι ακόμη η ρύθμιση της εργασιακής σύμβασης του υπηρετικού προσωπικού (διάρκεια εργασίας, καταγγελία της σύμβασης κ.ά.), όπου συναντάμε για πρώτη ίσως φορά διατάξεις (π.χ. προειδοποίηση καταγγελίας, διάκριση ανάμεσα σε παραίτηση και απόλυση κ.ά.), των οποίων η εφαρμογή θα επεκταθεί αργότερα στο σύνολο των εργαζομένων και θα αποτελέσουν τα συστατικά στοιχεία του σύγχρονου εργατικού δικαίου.

Ωστόσο, κάτω από μια επίφαση αντικειμενικότητας και διάθεσης προστασίας των δικαιωμάτων τόσο των υπηρετών όσο και των εργοδοτών τους, είναι εμφανής η δυσπιστία και η εχθρότητα του αστυνομικού λόγου απέναντι στο υπηρετικό προσωπικό. Μέσα από τις γραμμές της αστυνομικής «Διάταξης», η τάξη των υπηρετών σκιαγραφείται ως σύνολο υπόπτων και ασυνεπών προς τις υποχρεώσεις τους προσώπων, ως εν δυνάμει πηγή αταξίας και τελικά επικίνδυνων για τη δημόσια τάξη. Με βάση τα χαρακτηριστικά αυτά που τους αποδίδονται, καθίσταται αναγκαία η στενή επιτήρησή τους και νομιμοποιείται η αστυνομική παρέμβαση.

Ένα άλλο ενδιαφέρον ζήτημα που αναδεικνύει η αστυνομική διάταξη, είναι η προσέγγιση που επιχειρεί να εγκαθιδρύσει ανάμεσα στις υπηρέτριες και την πορνεία. Κατά την κρίση της αστυνομίας, τα όρια ανάμεσα στα δύο αυτά επαγγέλματα βρίσκονται τόσο κοντά, ώστε το πέρασμα από το ένα στο άλλο να γίνεται με εξαιρετικά μεγάλη ευκολία, με σχεδόν αυτόματο τρόπο.

Τι μπορεί άραγε να σημαίνει μια τέτοια στάση; Τον απόηχο μιας κοινωνικής πραγματικότητας που επεφύλασσε πράγματι στις υπηρέτριες ως μοναδική εναλλακτική λύση την πορνεία, ή περισσότερο την έκφραση ενός απωθημένου φόβου που τροφοδοτούσε τη φαντασία των ανθρώπων της εποχής και έβρισκε την καλύτερη ενσάρκωσή του στο πρόσωπο των υπηρετριών;

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που διαφαίνεται ολοένα και πιο καθαρά, είναι ότι το πρόσωπο της υπηρέτριας, μέσα από τα διαφορετικά βλέμματα που διασταυρώνονται πάνω του, γίνεται αντικείμενο μιας αντιφατικής αναπαράστασης. Ενώ, από τη μια, προβάλλει η στερεότυπη εικόνα της υπηρέτριας, σύμφωνα με την οποία, το επαναλαμ-

βανόμενο μοτίβο επικεντρώνεται στην παρουσίασή της ως μιας αθώας, αδύναμης και απροστάτευτης ύπαρξης, αντιμέτωπης με πολυάριθμες υλικές και ηθικές δυσκολίες, δυσκολίες που η ζωή στην πρωτεύουσα επιτείνει ακόμη περισσότερο για τις μικρές επαρχιωτοπούλες που ελπίζουν να βρουν εκεί καλύτερη τύχη, από την άλλη, η παρουσία της θεωρείται ύποπτη, απείθαρχη, αναποτελεσματική, ανήθικη και απειλητική.

Μία από τις καλύτερες μαρτυρίες, όπου μπορούμε να ανιχνεύσουμε αυτή τη διπλή αναπαράσταση της υπηρέτριας, είναι το μυθιστόρημα του Ιωάννη Κονδυλάκη *Οι άθλιοι των Αθηνών*, που δημοσιεύτηκε το 1894.

Η ηρωίδα του μυθιστορήματος, η Μαριώρα, ένα νεαρό κορίτσι 16 ετών, αφήνει στο χωριό της, στην Τήνο, τη χήρα μητέρα της, το μικρότερο αδερφό και την αδερφή της και φθάνει στην Αθήνα για να αναζητήσει θέση υπηρέτριας σε κάποια εύπορη οικογένεια.

Η Μαριώρα, «το μεγαλύτερον κόσμημα του οίκου» της μητέρας της, όχι «μόνον η ωραιότερα νέα του χωρίου, αλλά και η αγαθωτέρα», με «καρδίαν παιδίου», «ήτο πτωχή και είχε, φαίνεται συναίσθησιν ότι η τρέλλα των νέων του χωρίου, τουλάχιστον των ευπορωτέρων, δεν ηδύνατο να φθάση μέχρι σοβαρών αποφάσεων».⁹¹

Ακούγοντας, λοιπόν, από τη μια τις συμβουλές της μητέρας της που της έλεγε να φύγει να εργαστεί για μερικά χρόνια στην Αθήνα, για να ετοιμάσει την προίκα της, καθώς και τις αφηγήσεις μιας συγχωριανής της, που αφού εργάστηκε ως υπηρέτρια επί δέκα χρόνια στην Αθήνα, επέστρεψε με μικρό χρηματικό ποσό και παντρεύτηκε στον τόπο της καταγωγής της, αποφασίζει να δοκιμάσει την τύχη της στη «γην της επαγγελίας».⁹²

Μόλις όμως φθάνει στην Αθήνα, γίνεται αντικείμενο ενός πραγματικού κυνηγιού που εξαπολύεται εναντίον της.

Στον Πειραιά, «ίσταντο τινές υπόπτου εξωτερικού, οι οποίοι την

91. Ιωάννη Κονδυλάκη, *Οι άθλιοι των Αθηνών*, Αθήνα 1964, σ. 16, 17, 17-18.

92. Στο ίδιο, σ. 20.

παρετήρουν ως εμπόρευμα», κυρίως μια γυναίκα που «διελθούσα όλα τα στάδια της ακολασίας, τώρα διευκόλυνε τας ακολασίας των άλλων, δια της αποπλανήσεως ιδίως απονήρων υπηρετριών, με την σαγήνην της τοποθετήσεως». Συνοδευόμενη όμως από ένα συμπατριώτη της, ξεφεύγει από αυτή την πρώτη «παγίδα κατά της αθωότητος και της αρετής». ⁹³

Περιμένοντας να βρει μια θέση υπηρέτριας, φιλοξενείται στο σπίτι του συμπατριώτη της που ασκεί το επάγγελμα του τσαγκάρη. Η γυναίκα του, ωθούμενη από μια ζήλια χωρίς όρια και «την αγρίαν της ψυχής της μοχθηρίαν», επιδίδεται σε έναν «πόλεμο εξοντώσεως της Μαριώρας». ⁹⁴

Η γυναίκα του τσαγκάρη, η μητέρα της και ο αδερφός της είναι τα πρόσωπα που επιλέγει ο Ι. Κονδυλάκης για να αναπαραστήσει την ακραία φυσική και ηθική εξαθλίωση που επικρατούν στον κόσμο των απόκληρων της συνοικίας του Ψυρρή. Αγράμματοι, προληπτικοί, ανήθικοι, βίαιοι και αιμοβόροι οι «άθλιοι» αυτοί μετατρέπονται συγχρόνως σε απωθητικές, απειλητικές και μισητές φυσιογνωμίες. Με μια έντονη δόση ρεαλισμού ανάμικτου με βαθιά περιφρόνηση, εχθρότητα, αποστροφή αλλά και φόβο, ο Ι. Κονδυλάκης εκφράζει τα αρνητικά συναισθήματα που αυτή η κατηγορία του πληθυσμού προκαλούσε στους αστούς της πρωτεύουσας.

Αν όμως τα πρόσωπα των «αθλίων» αντιπροσωπεύουν όλα τα δεινά του κόσμου, αν αποτελούν την ενσάρκωση της ίδιας της αγριότητας, ο Ι. Κονδυλάκης συγκεντρώνει όλη του τη συμπάθεια στη Μαριώρα και τον τσαγκάρη, τις μόνες θετικές φυσιογνωμίες του μυθιστορημάτος του. Στο πρόσωπό τους εκθειάζει τις αρετές του χωριού, που, κάτω από τη διαβρωτική επίδραση του ανταγωνιστικού κόσμου της αστικής κοινωνίας, απειλούνται με εξαφάνιση.

Στη συνέχεια του μυθιστορήματος, ο συγγραφέας τοποθετεί τη Μαριώρα ως υπηρέτρια στο σπίτι ενός φιλόδοξου και ανήθικου Αθηναίου αστού, που με όλα τα δυνατά μέσα επιχειρεί να αποκτήσει τη

93. Στο ίδιο, σ. 22, 51, 20.

94. Στο ίδιο, σ. 38, 43.

φήμη του «φιλανθρώπου», προκειμένου να μπορέσει έτσι να εξυπηρετήσει καλύτερα τα πολιτικά του σχέδια. Στο πρόσωπο αυτού του «φιλανθρώπου», ο Ι. Κονδυλάκης στιγματίζει την υποκρισία, τη διπλή γλώσσα και ηθική που κυριαρχούν στους κόλπους των ανώτερων στρωμάτων της αθηναϊκής κοινωνίας.

Εκτεθειμένη στις αδιάκοπες πιέσεις του κυρίου της, που αποβλέπει στην ικανοποίηση των «κτηνωδών ορέξεών» του,⁹⁵ η Μαριώρα βρίσκει καταφύγιο ως υπηρέτρια στο σπίτι ενός νέου, τον οποίο ερωτεύεται και με τον οποίο αισθάνεται ότι πρέπει να ενώσει τη ζωή της για πάντα μετά από ένα φιλί που δέχθηκε απ' αυτόν στο βασιλικό κήπο.

«Ανατραφείσα με τα αυστηρά και αγνά ήθη των ημετέρων χωρικών, επίστευεν ότι το πρώτο φίλημα της κόρης πρέπει να λάβη εκείνος όστις θα λάβη και το τελευταίον, ότι το φίλημα εκείνο αποτελεί δεσμόν άρρηκτον και ισόβιον. Επομένως δια του εν τω Βασιλικώ κήπω φιλήματος ο νεανίας, τον οποίον μόλις εγνώριζε, την υπεδούλωσε δια παντός, και ότι μόνος ο θάνατος ηδύνατο να την χωρίση απ' αυτόν».⁹⁶

Επιπλέον, «κησθάνετο ότι εις τον κόσμον εκείνον, τον πλήρη κινδύνων δια την αθωότητά της, εις τον κόσμον εκείνον, όπου έμενεν έρημος και απροστάτευτος, μόνον παρά του νέου εκείνου ηδύνατο να ελπίση προστασίαν η δειλή και ασθενής ύπαρξις αυτής».⁹⁷ Έτσι, στο όνομα της αγάπης της για τον νέο αυτό θα υπομείνει χωρίς ποτέ να διαμαρτυρηθεί, με πίστη και αφοσίωση, «με την ευπείθειαν κυνός φοβουμένου μη αποπεμφθή και δεν θα δύναται να μένη αφωσιωμένος προς τους κακοποιούντας αυτόν»,⁹⁸ την αδιαφορία, τις προσβολές, τις ταπεινώσεις, την περιφρόνηση καθώς και την εκτέλεση των πιο βαριών και κοπιαστικών οικιακών εργασιών.

Αν και ο Ι. Κονδυλάκης φαίνεται κριτικός απέναντι σ' αυτή την

95. Στο ίδιο, σ. 91.

96. Στο ίδιο, σ. 90.

97. Στο ίδιο, σ. 101.

98. Στο ίδιο, σ. 130.

αναζήτηση της λύτρωσης μέσω του πόνου, αυτή την ανθρώπινη στάση που βασίζεται στο χριστιανικό δόγμα, δεν φτάνει μέχρι τη ριζική αμφισβήτησή της. Αντίθετα, φαίνεται να πιστεύει στον αναπόφευκτο χαρακτήρα μιας τέτοιας στάσης και στην αδυναμία των ανθρώπων να παρέμβουν, προκειμένου να ευθυγραμμίσουν τη συμπεριφορά τους στα ανθρώπινα μέτρα.

Έτσι, η ηρωίδα του θα συνεχίσει να ζει τον κύκλο των «μαρτυριών» της έως την ολοκληρωτική εξουθένωση. Και η μόνη διέξοδος που θα βρει τότε, θα είναι το πέραςμα στην τρέλα.

Αφού «ατιμάσθηκε» από τον νέο που αγαπά, μετά από ένα ψεύτικο γάμο που σκηνοθετεί ο νέος, μένει έγκυος και διώχνεται βάνανυσα από τη μητέρα του. Περιμένοντας, λοιπόν, τη γέννηση του παιδιού της, θα ζήσει με τον νέο μέσα σε συνεχή ταπείνωση. Σιγά σιγά θα ανακαλύψει και θα αντιμετωπίσει τη «διαφθορά» και την «κτηνωδία» του χαρακτήρα του, που φθάνει στο αποκορύφωμά της, όταν με τη συμμορία των φίλων του οργανώνει την απαγωγή και αποστολή του παιδιού στο Δημοτικό Βρεφοκομείο της Αθήνας και τον εγκλεισμό της Μαριώρας σε οίκο ανοχής.

Είναι χαρακτηριστική η ευκολία με την οποία και ο Ι. Κονδυλάκης διαγράφει τη σχέση ανάμεσα σε «διαφθορά» των υπηρετριών, παράνομη γέννηση και Δημοτικό Βρεφοκομείο, σχέση εξαιρετικά αμφίβολη, αν λάβει κανείς υπόψη του τα πραγματικά δεδομένα που αφορούν την εγκατάλειψη των παιδιών στην περιοχή της πρωτεύουσας: «Δεν ήτο δε η Μαριώρα», γράφει, «η πρώτη υπηρέτρια ήτις απεπέμπετο υπό της αμέμπτου κυρίας Βουνέκα έγκυος [...]. Ο Αριστοτέλης ήτο εις εκ των μεγαλυτέρων προμηθευτών του νηπιακού ορφανοτροφείου».⁹⁹

Ακόμη, βλέπουμε να επανέρχεται το θέμα της σχέσης ανάμεσα στις υπηρέτριες και την πορνεία, σχέση που για να μπορέσει να υποστηριχτεί κατηγορηματικά, απαιτείται η παρουσίαση πραγματικών δεδομένων, μη διαθέσιμων για την ώρα.

Από την άλλη, αν σύμφωνα με τον Ι. Κονδυλάκη, η Μαριώρα

99. Στο ίδιο, σ. 175, 183.

αντιπροσωπεύει το κατεξοχήν «θύμα» τόσο της σκληρής κοινωνικής της θέσης, όσο και της εξίσου σκληρής ανδρικής τάξης πραγμάτων, ο συγγραφέας επιχειρεί να δικαιολογήσει την ανδρική σκληρότητα, που στο μυθιστόρημά του αντιπροσωπεύει ο «θύτης» Αριστοτέλης. Ο Ι. Κονδυλάκης θεωρεί ως βασική αιτία αυτής της σκληρότητας, την ελλιπή ανατροφή που ο ήρώας του δέχτηκε στην παιδική και εφηβική του ηλικία, για την οποία ευθύνεται ολοκληρωτικά η οικογένειά του. Μια οικογένεια που στο εσωτερικό της, κάτω από την επίφαση του κοινωνικού κώδικα της κοσμιότητας και της αξιοπρέπειας, κυριαρχεί η αδιαφορία τόσο του πατέρα όσο και της μητέρας απέναντι στα παιδιά τους.

«Φύσει δεν ήτο κακός ο Αριστοτέλης, αλλ' ήτο στενοκέφαλος, εκ των ζωηρών εκείνων στενοκεφάλων, οίτινες κάμνουσιν εντύπωσιν εξύπνων παιδίων. Και αν εδίδετο επιμέλειά τις εις την ανατροφήν του, ίσως θα ετρέπετο προς το καλόν και θ' ανέπτυσεν αγαθάς τινας ιδιότητας. Αλλ' αφεθείς εις την τύχην του, έπιε κατά την παιδικήν και εφηβικήν του ηλικίαν άφθονον το δηλητήριον της διαφθοράς, και αι κτηνώδεις ορμαί, ευρούσαι ελευθέραν ανάπτυξιν, απέπνιζαν παν ό,τι αγαθόν υπήρχεν εν σπέρματι εις την νεαράν ψυχήν του. Ο παλληκαρισμός απετέλεσε το ιδεώδες αυτού και έδωκε τον τύπον του εις πάσαν αυτού τάσιν».¹⁰⁰

Για μια ακόμη φορά, λοιπόν, επανέρχεται το ζήτημα, στο οποίο ο 19ος αιώνας απέδωσε κεφαλαιώδη σημασία, το ζήτημα δηλαδή του εκπαιδευτικού έργου της οικογένειας ως θεμέλιου της ηθικής συμπεριφοράς του παιδιού στην μετέπειτα ενήλικη ζωή του.

Οι υπηρέτριες και η Εφημερίς των Κυριών: μια δύσκολη σχέση

Η στάση των φεμινιστριών της *Εφημερίδος των Κυριών* ως προς το «υπηρετικό ζήτημα» παρουσιάζει βαθιές αντιφάσεις. Η Καλλιρρόη

100. Στο ίδιο, σ. 175.

Παρρέν, η ψυχή της *Εφημερίδος* και οι συνεργάτριές της, ενώ από τη μια εκφράζουν μια εξαιρετικά έντονη εχθρότητα και περιφρόνηση απέναντι στις υπηρέτριες, από την άλλη φροντίζουν και παίρνουν πρωτοβουλίες που αποβλέπουν στη «φυσική και ηθική προστασία» τους.

Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο η Κ. Παρρέν σκιαγραφεί το πορτρέτο των υπηρετριών: «Γυναίκες αστοιχείωτοι, αμόρφωτοι, άνευ ουδενός χαλινού, άνευ ουδεμιάς προστασίας ή στοργικής περιθάλψεως εν στιγμή δυστυχίας, άνευ της ελαχίστης θρησκευτικής και ηθικής μορφώσεως χειραφετούνται από της νεωτάτης αυτών ηλικίας. [...] Εντεύθεν αναρχία, αθλιότης, κακοδαιμονία εν ταις οικογενείαις. Προ εικοσαετίας έτι αι υπηρέτριά μας εγνώριζον ότι ώφειλον να εργάζωνται αν και μετρίως αμειβόμεναι. Σήμερον απαιτούσι να αμείβωνται πλουσίως και να εργάζωνται ολίγον και κακώς. Αι ολίγαι πολυτάλαντοί μας δοκιμάζουσι να εισαγάγωσι παρ' ημίν το σύστημα της υπηρετικής πολυτελείας, ενθαρρύνουσαι και υποθάλπουσαι την αεργίαν και διαφθείρουσαι δι' αυτής πάσαν καλήν υπηρέτριαν, οργώσαν προς εργασίαν.

[...]. Αι ούτω διαφθειρόμεναι υπηρέτριαι κατήντησαν φοβερά πληγή, αληθής μάστιξ πάσης οικογενείας. Η αεργία των, ο πολυτελής πολυδάπανος και απολαυστικός βίος των κυριών των, η αδιαφορία των περί την οικιακήν οικονομίαν, η μετ' άλλων υπηρετριών και υπηρετών πάσης προελεύσεως επιμιξία των, η έλλειψις πάσης θρησκευτικής αγωγής τας καθιστώσιν ανηθίκους, φλυαρούς, ραδιουργούς, σπατάλους, αυθάδεις. Εάν έχητε τέκνα, είσθε βεβαία ότι ο πρώτος διδάσκαλός των εν τη κακία, εν τοις βωμολοχίαις και τη απρεπεί συμπεριφορά έσται τοιαύτη υπηρέτρια. Εάν τη κάμητε την ελαχίστην παρατήρησιν, είσθε βεβαία ότι θα σας υβρίση και θα φύγη. Ό,τι έχετε πολύτιμον, προσφιλές, αγαπητόν θα φροντίση να σας το καταστρέψη. Σας απατά ανά πάσαν στιγμήν, ανά παν δευτερόλεπτον. Είναι ο νομοθέτης εν τω οίκω σας, εν ταυτώ δε και κυρία, ου μόνον μέρους της περιουσίας σας, αλλά και της ηθικής σας υπολήψεως. Κατ' ανάγκην μυείται εις τα μυστήρια του ιδιωτικού σας βίου, κάτοχος δε των ατυχιών και θλίψεών σας εκμεταλλεύεται αυτάς δια

του μάλλον απονωτέρου και κακοηθεστέρου τρόπου. Ουδέν συγκινεί την ψυχήν των ακατονομάστων τούτων όντων». ¹⁰¹

Το λιγότερο έκπληξη προκαλούν τα παραπάνω περιφρονητικά λόγια σε βάρος μιας συγκεκριμένης κατηγορίας εργαζόμενων γυναικών. Έκπληξη που μεγαλώνει ακόμη περισσότερο, αν σκεφτεί κανείς ότι παρόμοιοι χαρακτηρισμοί προέρχονται από μέρους εκείνων των γυναικών, που τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα διακήρυξαν σε όλους τους δυνατούς τόνους την ιδέα της γυναικείας χειραφέτησης μέσω της εργασίας και βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή του αγώνα για την υπεράσπιση του δικαιώματος των γυναικών στην εργασία. Επανειλημμένα και πάντοτε κάτω από τον ίδιο εχθρικό τόνο, η Κ. Παρρέν και άλλες συντάκτριες της *Εφημερίδος των Κυριών* στρέφονται κατά της «οκνηρίας», «πλεονεξίας», «σπατάλης», «σκληρότητας», «αστοργίας» και «ασέβειας προς την θρησκείαν» ¹⁰² των υπηρετριών, που απειλούν, όπως υποστηρίζουν, με αποσύνθεση και καταστροφή την οικογενειακή ευτυχία και γαλήνη των Αθηναίων αστών.

Με ανάλογο τρόπο, οι φεμινίστριες της *Εφημερίδος των Κυριών* στρέφονται εναντίον των τροφών:

«Η τροφός ουδέν άλλο είναι ή βάνανυσός τις γαλακτέμπορος, εις την κεφαλήν της οποίας επί τινας μήνας διεσπάρησαν δραπέτιδες περί μητρότητος ιδέαι, και ήτις εγκαταλείπει το τέκνον της εις το έλεος του Θεού, χάριν εκατοντάδων τινών δραχμών, ίνα δηλητηριάση την ψυχήν του ξένου, όπερ ως επί το πολύ αποστρέφεται». ¹⁰³

Με βάση μια τέτοια αντίληψη για τις τροφούς, μπορεί να εξηγηθεί η δυσπιστία και η καχυποψία απέναντί τους, καθώς και οι πολυάριθμες συμβουλές που η *Εφημερίς των Κυριών* απευθύνει στις μητέ-

101. Κ. Παρρέν, «Αι Παρισιναί υπηρέτριαι και αι ιδικαί μας», *Εφημερίς των Κυριών* 3, αρ. 131 (10 Σεπτεμβρίου 1889).

102. Κ. Παρρέν, «Εν κοινωνικόν πρόβλημα. Επί τη επετείω του Ασύλου», *Εφημερίς των Κυριών* 9, αρ. 420 (26 Νοεμβρίου 1895).

103. Κ. Παρρέν, «Σπουδαιότατον οικογενειαχόν ζήτημα. Αι υπηρέτριαι και η Αστυνομία», *Εφημερίς των Κυριών* 3, αρ. 107 (26 Μαρτίου 1889).

ρες σχετικά με την εξαιρετικά μεγάλη προσοχή που οφείλουν να επιδεικνύουν κατά την επιλογή της τροφού, όπως και την άγρυπνη και διαρκή επιτήρηση της τελευταίας κατά τη διάρκεια του θηλασμού του βρέφους.

Η παραπάνω όμως στάση της *Εφημερίδος των Κυριών* απέναντι στις υπηρέτριες και τις τροφούς γεννά μια σειρά από ερωτήματα.

Είναι δυνατό η ομάδα αυτή των γυναικών, φορέας μιας φεμινιστικής συνείδησης, που «η συνείδηση αυτή εκδηλώνεται πρώτα πρώτα ως διακήρυξη της θεμελιακής ανθρωπολογικής κοινότητας που υπάρχει ανάμεσα στα φύλα, ως διεκδίκηση της πλήρους ένταξης των γυναικών στην έννοια άνθρωπος»,¹⁰⁴ να αναγορεύεται σε κριτή που απορρίπτει και αποδίδει χαρακτηριστικά ελάχιστα «ανθρώπινα» σε μια άλλη κατηγορία γυναικών;

Με ποιο τρόπο μπορεί να συνδυαστεί η δική τους διεκδίκηση για ένταξη στην ανθρώπινη κοινότητα με ένα βλέμμα που την ίδια στιγμή αποκλείει ένα μεγάλο αριθμό άλλων γυναικών από αυτή την ίδια διεκδίκηση; Γιατί αναμφίβολα μπορούμε να φανταστούμε την προσπάθεια των υπηρετριών, προκειμένου να αποτρέψουν αυτή την εικόνα που τους πρόβαλαν οι φεμινίστριες της *Εφημερίδος των Κυριών*, και να διεκδικήσουν όπως και εκείνες την ανθρώπινη ιδιότητά τους.

Η διακήρυξη σε έντονο τόνο των φεμινιστριών της *Εφημερίδος των Κυριών* ότι «είναι πάντοτε θύμα η γυνή —θύμα όλων των κοινωνικών τάξεων— [...] υπό τας διαφόρους ιδιότητες αυτής, της μητρός, συζύγου, κόρης ανηλίκου και εργάτιδος»,¹⁰⁵ μπορεί να συμβιβαστεί με την ενίσχυση που επιχειρούν της υποβιβαστικής εικόνας των λιγότερο ευνοημένων οικονομικά και κοινωνικά γυναικών;

Επιπλέον, η απόσταση και διαφοροποίηση που δημιουργεί το φεμινιστικό βλέμμα ανάμεσα στις υπηρέτριες και τις κυρίες τους, επιτρέπει τη διαμόρφωση της «συλλογικής ταυτότητας των γυναικών»,¹⁰⁶ την οποία έθετε ως στόχο ο αγώνας για τη γυναικεία χειρα-

104. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 217.

105. Κ. Παρρέν, «Τις πταίει;», *Εφημερίς των Κυριών*, 9-12-1901. Αναφέρεται στο Ελένη Βαρίκα, ό.π., σ. 232.

106. Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 219.

φέτηση; Η αναζήτηση μιας τέτοιας ταυτότητας όφειλε άραγε να σταματά στο κατώφλι των σπιτιών των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων της Αθήνας του 19ου αιώνα;

Αυτό που φαίνεται να εκφράζεται αρκετά καθαρά μέσω του φεμινιστικού λόγου της εποχής είναι ένας ταξικός εγωισμός απέναντι στις υπηρέτριες. Αν οι υπηρέτριες θεωρούνταν ως ξένο σώμα που απειλούσε με καταστροφή την εικόνα της οικογενειακής συνοχής; παράλληλα, αποτελούσαν ένα μέσο επιβεβαίωσης της οικοδέσποινας, την ορατή εκδήλωση μιας ψευδαίσθησης εξουσίας, την οποία χρειαζόταν, στο βαθμό που παρέμενε αποκλεισμένη από το δημόσιο χώρο και δεν είχε σχεδόν καμιά δυνατότητα απόκτησης εξουσίας σ' αυτόν.

Μ' αυτή την έννοια, μπορούμε να καταλάβουμε γιατί οι έντονες επικρίσεις εναντίον των υπηρετριών δεν κατέληγαν ποτέ σε μία πρόταση για την κατάργηση του υπηρετικού θεσμού, αλλά απέβλεπαν περισσότερο στην ορθολογική οργάνωση της δουλειάς των υπηρετριών με στόχο τη μεγαλύτερη και καλύτερη αποδοτικότητά της.

Μεριμνώντας για την οικογενειακή ευτυχία, ασφάλεια και ειρήνη, οι φεμινίστριες της *Εφημερίδος των Κυριών* θα επιχειρήσουν συγχρόνως να πείσουν τις οικοδέσποινες να εξαρτώνται λιγότερο από την εργασία των υπηρετριών τους και, στην ανάγκη, να αναλαμβάνουν οι ίδιες ένα μέρος των οικιακών εργασιών.

«Γυνή αληθώς ανεπτυγμένη δεν εκθέτει ποτέ την ιδίαν και την της οικογενείας της ευτυχίαν δι' απλήν και ματαίαν ικανοποίησιν ψευδούς επιδείξεως, αλλ' ούτε θεωρεί τιμήν της να αγνοή και να αδυνατή να πράξη αύτη, εκείνο το οποίον η υπηρέτριά της δύναται [...]. Όχι μόνον λοιπόν οφείλομεν να εξοικειώμεθα και ημείς και αι θυγατέρες μας εις τα οικιακά έργα εκ καθήκοντος προς τούτο ορμώμεναι, αλλά και χάριν αυτής της ασφαλείας της ησυχίας μας, χάριν της τιμής ημών και των οικείων μας ανάγκη δια καταλλήλου προπαρασκευής να δυνάμεθα αφόβως να αναλάβωμεν πάσαν του οίκου εργασίαν, καθ' ην στιγμήν ευρεθώμεν ηναγκασμένοι εις τούτο».¹⁰⁷

107. Κ. Παρρέν, «Πώς να υπηρετώμεθα μόναι», *Εφημερίς των Κυριών* 6, αρ. 270 (26 Ιουλίου 1892).

Επειδή, όμως, σύμφωνα με την *Εφημερίδα των Κυριών*, «η τάξις και η συνήθεια είναι ο καλλίτερος μορφωτής της υπηρετριάς»,¹⁰⁸ είναι σκόπιμο οι οικοδέσποινες να κατανέμουν τις διάφορες οικιακές εργασίες κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η ίδια εργασία να εκτελείται πάντοτε την ίδια ώρα. Αυτό αποτελεί, κατά τη γνώμη της *Εφημερίδος*, την καλύτερη μέθοδο απόκτησης της συνήθειας της εργασίας και μετατροπής των υπηρετριών σε τακτικές και πειθαρχημένες εργάτριες του σπιτιού.

Η «ηθική» προστασία των υπηρετριών: Η ίδρυση του Ασύλου της Αγίας Αικατερίνης

Το 1892, η Κ. Παρρέν, θεωρώντας το «υπηρετικόν ζήτημα» ως «εν των ουσιωδεστάτων κοινωνικών ζητημάτων, εκ των οποίων εξαρτάται η ευτυχία και η ησυχία»¹⁰⁹ των οικογενειών και διαπιστώνοντας συγχρόνως την ανυπαρξία στοιχειώδους έστω κοινωνικής πρόνοιας στον τομέα αυτό, μαζί με ορισμένες συντάκτριες της *Εφημερίδος των Κυριών* και άλλες Αθηναίες, γνωστές για τη φιланθρωπική τους δράση, αναλαμβάνει την πρωτοβουλία για την ίδρυση του «Ασύλου της Αγίας Αικατερίνης των υπηρετριών και εργατίδων», με στόχο να θέσουν «φραγμόν εις το οσημέραι μεγαθυνόμενον κακόν» και να επιφέρουν την «ποθητή θεραπεία».¹¹⁰ Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζουν, «θα ληφθή παν μέτρον, θα καταβληθή παρά του σωματείου των κυριών πάσα φροντίς, όπως δια της ευεργετικής επιρροής του Ασύλου τούτου σωθή από του ολέθρου της διαφθοράς, εις ην ακατασχέτως φέρεται η μεγίστη αύτη τάξις των εργατικών γυναικών του

108. Αθηνά Σιγανού, «Πώς μορφώνομεν τους υπηρέτας μας», *Εφημερίς των Κυριών* 11, αρ. 495 (6 Ιουλίου 1897).

109. Κ. Παρρέν, «Άσυλον απόρων εργατίδων Αγίας Αικατερίνης», *Εφημερίς των Κυριών* 6, αρ. 286 (20 Δεκεμβρίου 1892).

110. Κ. Παρρέν, «Εν Κοινωνικόν πρόβλημα. Επί τη επετείω του ασύλου», *Εφημερίς των Κυριών* 9, αρ. 420 (26 Νοεμβρίου 1895).

λαού». ¹¹¹ «Εις ημάς εναπόκειται να οδηγήσωμεν εν τη οδώ της αρετής την δι' εντίμου εργασίας αγωνιζομένην να πορισθή τον άρτον της, να ενισχύσωμεν αυτήν εις τον τρομερόν της αυτοσυντηρήσεως αγώνα, να αναπληρώσωμεν παρ' αυτή την οικογένειαν, την μητέρα». ¹¹²

Η ενδεκαμελής Επιτροπή των κυριών που ανέλαβε τη διοίκηση του Ασύλου, εξέλεξε πρόεδρο την Κ. Βρόσκη, γενική γραμματέα την Κ. Παρρέν και μέλη τις Ναταλία Σούτζου, Φανή Πρετεντέρη-Τυπάλδου, Θεανώ Δεληγεώργη, Αικατερίνη Καμπά, Ευφροσύνη Καραπάνου, Αδελαΐδα Στεκούλη, Ευθαλία Φαλλιέρου, Ευανθία Καντζιλιέρη και Αθηνά Σερεμέτη.

Προορισμός του Ασύλου ήταν η παροχή περίθαλψης και ηθικής προστασίας στα κορίτσια που έφθαναν από τα χωριά τους για πρώτη φορά στην πρωτεύουσα, προκειμένου να αναζητήσουν μια υπηρετική θέση σε κάποια εύπορη αθηναϊκή οικογένεια, ή βρίσκονταν, μετά την απόλυσή τους, σε αναζήτηση νέας θέσης.

Για τη διαμονή και τη σίτισή τους στο Άσυλο πλήρωναν 0,75 δραχμές ημερησίως. Όσες δεν διέθεταν τα απαραίτητα χρηματικά μέσα για τα έξοδα αυτά, ήταν υποχρεωμένες να τα εξοφλήσουν με τον πρώτο τους μισθό. Η διάρκεια παραμονής στο Άσυλο δεν μπορούσε να υπερβεί τις 15 ημέρες. ¹¹³

Οι υπεύθυνες του Ασύλου όφειλαν να είναι ιδιαίτερα προσεκτικές κατά την τοποθέτηση των υπηρετριών, να τις προστατεύουν από κάθε εκμετάλλευση και ακόμη να υπερασπίζονται τα υλικά τους συμφέροντα κάνοντας χρήση και νομικών μέσων ενάντια σε όσους εργοδότες θα αρνούνταν να καταβάλουν τους οφειλόμενους στις υπηρέτριες μισθούς. ¹¹⁴

Κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στο Άσυλο, οι υπηρέτριες

111. Κ. Παρρέν, «Άσυλον Αγίας Αικατερίνης δια τας απόρους εργατίδας και υπηρετρίας», *Εφημερίς των Κυριών* 6, αρ. 289 (17 Ιανουαρίου 1893).

112. Κ. Παρρέν, «Επίκλησις. Άσυλον Αγίας Αικατερίνης», *Εφημερίς των Κυριών* 7, αρ. 305 (9 Μαΐου 1893).

113. *Καταστατικόν του Ασύλου της Αγίας Αικατερίνης*, Αθήνα 1893, σ. 14.

114. Στο ίδιο.

όφειλαν να ακολουθούν ένα ρυθμό καθημερινής ζωής που χαρακτηριζόταν από το σεβασμό της πειθαρχίας: Έπρεπε να ξυπνούν το χειμώνα στις 6 και το καλοκαίρι στις 5 το πρωί, να γευματίζουν όλες μαζί το μεσημέρι και να δειπνούν το χειμώνα στις 7 και το καλοκαίρι στις 8 το βράδυ.

Ακόμη, ο σεβασμός της απόλυτης τάξης και καθαριότητας, η επίδειξη ευπρεπούς, κόσμιας και μετρημένης συμπεριφοράς έπρεπε να αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά της υπηρέτριας. Η παραμικρή υποψία γύρω από την ηθική της συμπεριφορά μπορούσε να προκαλέσει την άμεση αποπομπή της από το 'Ασυλο. Της ήταν απαγορευμένο να δέχεται επισκέψεις ανδρών ή να συνοδεύεται απ' αυτούς κατά την έξοδό της από το 'Ασυλο. Μπορούσε όμως να δέχεται επισκέψεις συγγενών ή φίλων, μόνο όμως το απόγευμα της Κυριακής και πάντοτε με την παρουσία της διευθύντριας του Ασύλου.

Η διευθύντρια, διορισμένη από την Επιτροπή των κυριών, ήταν υπεύθυνη για την επιτήρηση των υπηρετριών και τη διατήρηση της τάξης στο εσωτερικό του Ασύλου.

Η στοιχειώδης εκπαίδευση των υπηρετριών γινόταν στο «Κυριακό σχολείο των γυναικών και κορασίων του λαού» που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δημιουργήθηκε το 1889 με πρωτοβουλία της Κ. Παρρέν.

Αν η ηθικοποίηση των υπηρετριών αποτέλεσε τη βασική μέριμνα των ιδρυτριών του Ασύλου της Αγίας Αικατερίνης, είναι φανερό ότι, στα μάτια τους, η καλύτερη απόδειξη που μπορούσε να πιστοποιήσει την επιτυχία του έργου τους στον τομέα αυτό, ήταν η σταθεροποίηση των υπηρετριών στην εργασία τους.

Προκειμένου, λοιπόν, να καταπολεμήσουν την αστάθεια στο χώρο απασχόλησης των υπηρετριών, οι υπεύθυνες του Ασύλου, από τη μια, θα επιχειρήσουν την επιτήρηση των τελευταίων μέσω της πρακτικής χρήσης του υπηρετικού βιβλιαρίου και των επισκέψεων, που σύμφωνα με το Καταστατικό του Ασύλου, η διευθύντριά του όφειλε να κάνει μία ή δύο φορές το μήνα στις οικοδέσποινες, προκειμένου να ενημερώνεται για τη διαγωγή των υπηρετριών που είχαν τοποθετηθεί με τη διαμεσολάβηση του Ασύλου. Από την άλλη, θα καθορίσουν

μια σειρά ανταμοιβών για εκείνες τις υπηρέτριες που ήταν πρόθυμες να ακολουθήσουν τον επιδιωκόμενο στόχο του Ασύλου.

Σχετικά με το υπηρετικό βιβλιάριο, η διευθύντρια του Ασύλου όφειλε κατά την τοποθέτηση της υπηρέτριας να σημειώνει σ' αυτό το όνομα και το επώνυμό της, τον τόπο της καταγωγής της, την ηλικία της, το είδος της υπηρεσίας που αναλάμβανε, το ύψος του μηνιαίου μισθού της καθώς επίσης και το επώνυμο της οικοδέσποινας.

Το βιβλιάριο το κρατούσε η οικοδέσποινα, την ημέρα όμως της αναχώρησης της υπηρέτριας, όφειλε να το επιστρέψει στο 'Ασυλο και να σημειώσει σ' αυτό τους λόγους της παραίτησης ή απόλυσης της τελευταίας καθώς και όλες τις απαραίτητες παρατηρήσεις σχετικά με τη διαγωγή την οποία επέδειξε κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας της.¹¹⁵

Ωστόσο, φαίνεται ότι η πρακτική της χρήσης του βιβλιαρίου προσέκρουσε συχνά, όπως αναφέρει η Κ. Παρρέν, στην «ακηδεία, αδιαφορία και αναλγησία των κυριών».¹¹⁶ Πολλές ήταν οι οικοδέσποινες εκείνες που παραμελούσαν να επιστρέψουν τα βιβλιάρια των υπηρετριών τους στο 'Ασυλο, και αυτό είχε ως συνέπεια, οι υπεύθυνες του Ασύλου να χάσουν τα ίχνη των περισσότερων από τις χίλιες περίπου υπηρέτριες που τοποθετήθηκαν με δική τους διαμεσολάβηση κατά τα τέσσερα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του Ασύλου.

Σχετικά με τον καθορισμό του συστήματος των ανταμοιβών για τις υπηρέτριες, πρέπει καταρχήν να σημειώσουμε τη σημαντική επιρροή που άσκησαν για τη λήψη μιας τέτοιας πρωτοβουλίας, αντίστοιχες πρωτοβουλίες πολυάριθμων γυναικείων συλλόγων και εταιρειών στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, όπως για παράδειγμα: της «Ενώσεως των Γερμανίδων γυναικών», της «Εταιρίας των ευγενών Κυριών της Βιέννης», της «Πατριωτικής Εταιρίας του Αμβούργου», της «Βρετανικής Εταιρίας προς αμοιβήν των υπηρετριών», της

115. Στο ίδιο, σ. 12.

116. Κ. Παρρέν, «Εν κοινωνικόν πρόβλημα. Επί τη επετείω του Ασύλου», *Εφημερίς των Κυριών* 9, αρ. 420 (26 Νοεμβρίου 1895).

«Λονδινείου εταιρίας υπέρ της ενθαρρύνσεως και βελτιώσεως των υπηρετριών» κ.ά.¹¹⁷

Σύμφωνα, λοιπόν, με το Καταστατικό του Ασύλου, μονάχα η υπηρέτρια που διέθετε «ευχαριστήριο έγγραφον» από την οικογένεια στην οποία εργάσθηκε τουλάχιστον για δύο χρόνια, μπορούσε να επωφεληθεί δωρεάν νοσηλείας και φαρμακευτικής περίθαλψης είτε στο Άσυλο, είτε στο νοσοκομείο.

Στην ετήσια γιορτή της επετείου του Ασύλου, απονέμεται αργυρό μετάλλιο στην υπηρέτρια που, για ένα ολόκληρο χρόνο, εργάσθηκε «τιμίως» και «ευσυνειδήτως» στην ίδια οικογένεια.

Χρηματικό ποσό ύψους 100 δραχμών απονέμεται κάθε τρία χρόνια ως δώρο στην υπηρέτρια που, για τρία συνεχή χρόνια, υπηρέτησε στην ίδια οικογένεια.

Δίπλωμα τιμής ή προαιρετικά δώρο παρέχεται την ημέρα του γάμου της στην υπηρέτρια που, για μια δεκαετία, προσέφερε τις υπηρεσίες της στην ίδια οικογένεια.

Τέλος, μια μικρή μηνιαία σύνταξη παρέχεται ισοβίως στην υπηρέτρια που, για είκοσι χρόνια, υπηρέτησε στην ίδια οικογένεια.¹¹⁸

Είναι εμφανές ότι αυτό που οι υπεύθυνες του Ασύλου επεδίωξαν να επιτύχουν μέσω του συστήματος των ανταμοιβών, ήταν πριν απ' όλα η παρεμπόδιση των συχνών μετακινήσεων των υπηρετριών, της «νομαδικής φυλής, της πωλούσης την κακήν εργασίαν της όσω το δυνατόν ακριβώτερα»,¹¹⁹ και η παραμονή τους στην ίδια θέση εργασίας για όσο το δυνατό μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, έτσι ώστε η εργασία τους να παρουσιάζει μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα και αποδοτικότητα. Το στόχο αυτό υιοθετούν άλλωστε και όλα σχεδόν τα εγχειρίδια οικιακής οικονομίας της εποχής που απευθύνονται στις οικοδέσποινες, καλώντας τις να αποδείξουν τις ικανότητές τους στον

117. Κ. Παρρέν, «Αι Παρισιναί υπηρέτραι και αι ιδικαί μας», *Εφημερίς των Κυριών* 3, αρ. 131 (10 Σεπτεμβρίου 1889).

118. Βλ. *Καταστατικόν του Ασύλου της Αγίας Αικατερίνης*, ό.π., σ. 6-7.

119. Κ. Παρρέν, «Σπουδαιότατον οικογενειακόν ζήτημα. Αι υπηρέτραι και η Αστυνομία», *Εφημερίς των Κυριών* 3, αρ. 107 (26 Μαρτίου 1889).

τομέα της τακτικής και μεθοδικής διοίκησης του σπιτιού, αναλαμβάνοντας καταρχήν τη διεύθυνση και τον έλεγχο των υπηρετριών.¹²⁰

Έτσι, αν σύμφωνα και με τις ιδρύτριες του Ασύλου, μία από τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την εξασφάλιση της ειρήνης, της ευτυχίας και της σωστής λειτουργίας του σπιτιού είναι ο σεβασμός της τάξης, της πειθαρχίας και η υπάκουη εκτέλεση από μέρους των υπηρετριών των παραγγελμάτων της οικοδέσποινας, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η δημιουργία του Ασύλου, στο βαθμό που αναλαμβάνει μια τέτοια προετοιμασία των υπηρετριών, συμβάλλει αποφασιστικά στην εξυπηρέτηση των αναγκών των οικογενειών των μεσαίων στρωμάτων της Αθήνας σε υπηρετικό προσωπικό, κατάλληλα εκπαιδευμένο.

*Το Κυριακό σχολείο των γυναικών και κορασίων του λαού:
θεραπευτικό μέσο κατά του «βαρβαρισμού» και των
«παθών του λαού»*

Το ζήτημα των «ιδιαιτέρων ιδιοτήτων» των γυναικών, που θεωρούνται ότι βασίζονται στη βιολογική τους διαφορά και κυρίως το ζήτημα της μητρότητας, που παρουσιάζόταν ως η μοναδική δυνατότητα κοινωνικής ύπαρξης των γυναικών, αποτελεί, τον 19ο αιώνα, σε ολόκληρη τη δυτική Ευρώπη το κεντρικό σημείο κάθε φιλοσοφικής, ηθικής και πολιτικής επιχειρηματολογίας, που επιχειρεί τον κοινωνικό επανακαθορισμό της θέσης των γυναικών.

Με τον ίδιο τρόπο που τα διάφορα ευρωπαϊκά φεμινιστικά ρεύματα του περασμένου αιώνα δεν μπόρεσαν να υπερβούν τη θριαμβευτική επικράτηση της ιδέας της μητρότητας, η υπεράσπισή της αποτελεί και στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, όπως το δείχνει η Ε. Βαρίκα, την κινητήρια δύναμη που ωθεί τις φεμινίστριες της *Εφημε-*

120. Βλ. Α. Μπακαλάκη - Ε. Ελεγκμίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου...»*, ό.π., κυρίως το δεύτερο κεφάλαιο: «Οικιακή οικονομία», σ. 83-144.

ρίδος των Κυριών να διεκδικήσουν τα γυναικεία δικαιώματα στο χώρο της εκπαίδευσης και της εργασίας.¹²¹

Αναμφίβολα, η εικόνα της μητέρας ως θετικής παιδαγωγού υπήρξε το πρότυπο που οι φεμινίστριες επιχείρησαν να αναβαθμίσουν για τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων της αθηναϊκής κοινωνίας. Παράλληλα, μέσω της φιλανθρωπικής τους δραστηριότητας, επεδίωξαν τη διάδοση του ίδιου αυτού προτύπου και στις γυναίκες των φτωχών στρωμάτων της πρωτεύουσας.

Ένα από τα μέσα που χρησιμοποίησαν προς αυτή την κατεύθυνση, ήταν η δημιουργία του «Κυριακού σχολείου των γυναικών και κορασίων του λαού», το 1889, με πρωτοβουλία της Κ. Παρρέν και των συνεργατριών της της *Εφημερίδος των Κυριών*.

«Βαίνουσα επί τα ίχνη των εν Ευρώπη ομοίας φύσεως τοιούτων»,¹²² η Σχολή της Κυριακής απευθύνεται στις «κόρες του λαού», που «από της παιδικής αυτών ηλικίας καλούμεναι να παλαίσωσι τον τρομερόν της αυτοσυντηρήσεως αγώνα, δεν στερούνται μόνον των θωπειών και τρυφερών φροντίδων, δι' ων περιβάλλεται η παιδική ηλικία των προνομιούχων και χαϊδευμένων της τύχης ομοίων των. Στερούνται πάσης στοιχειώδους μορφώσεως, πάσης πνευματικής αναπτύξεως».¹²³

Η διδασκαλία στο Κυριακό σχολείο γινόταν χωρίς βιβλία και πρόγραμμα και περιελάμβανε στοιχειώδεις γνώσεις γραφής, ανάγνωσης, αριθμητικής, ελληνικής ιστορίας, χριστιανικής ηθικής, οικιακής οικονομίας και αρχών υγιεινής.¹²⁴

Τα μαθήματα γίνονταν κάθε Κυριακή απόγευμα, το χειμώνα 2-5

121. Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 223-224.

122. Κ. Παρρέν, «Η Σχολή της Κυριακής των απόρων γυναικών», *Εφημερίς των Κυριών* 3, αρ. 138 (29 Οκτωβρίου 1889).

123. «Λόγος απαγγελθείς υπό Καλλιρρόης Παρρέν επί τη ευκαιρία της ενάρξεως των μαθημάτων του Κυριακού Σχολείου», *Ημερολόγιον Εφημερίδος των Κυριών* 1891, Αθήνα 1890, σ. 149-150.

124. Κ. Παρρέν, «Έναρξιν των μαθημάτων της Σχολής της Κυριακής», *Εφημερίς των Κυριών* 3, αρ. 152 (11 Φεβρουαρίου 1890).

μ.μ. και το καλοκαίρι 4-7 μ.μ. Τη διδασκαλία ανέλαβαν οι κυρίες: Θεοδώρα Λάμπρου, Ασπασία Κυπαρίσση, Σοφία Σλήμαν, Πιππίνα Βαλλώση, Καλλιόπη Κινδύνη, Ασπασία Σκορδέλη, Καλλιόπη Κεχαγιά, Ανθή Βασιλειάδου, Ελένη Ρούσου, Αγαθονίκη Αντωνιάδου και Αθηνά Σιγανού.¹²⁵

Ενώ κατά την έναρξη των μαθημάτων, από τα 300 κορίτσια που προσήλθαν στο Κυριακό σχολείο, 20 μόνο μπορούσαν μόλις να συλλαβίσουν, τα υπόλοιπα ήταν αναλφάβητα, είκοσι μήνες αργότερα, σχεδόν όλα, τοποθετημένα σε τέσσερις τάξεις, μπορούσαν να διαβάζουν ελεύθερα.

Το Κυριακό σχολείο αποτέλεσε σίγουρα ένα σημαντικό μέσο καταπολέμησης του αναλφαβητισμού των φτωχών κοριτσιών,¹²⁶ για τα οποία η φοίτηση στο σχολείο αποτελούσε πραγματική πολυτέλεια,¹²⁷ τόσο εξαιτίας της κρατικής αδιαφορίας στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης, όσο και εξαιτίας της «άγνοιας» των γονιών τους. Στα χρόνια που ακολούθησαν την ίδρυσή του, 200 περίπου κορίτσια, έχοντας αποκτήσει στοιχειώδεις γνώσεις ανάγνωσης και γραφής, εξέρχονταν κάθε χρόνο από το Κυριακό σχολείο.¹²⁸

Το Κυριακό σχολείο όμως δεν πρόσφερε στις μαθήτρές του μόνο στοιχειώδη εκπαίδευση. Το κύριο έργο του συνίσταται στην «ηθικήν και θρησκευτικήν των απόρων εργατίδων μόρφωσιν, εξ ης εξαρτάται αυτή η ηθικοποίησις των κατωτέρων κοινωνικών τάξεων, αυτή η

125. Στο ίδιο και «Λόγος απαγγελθείς...», ό.π., σ. 151.

126. Σύμφωνα με την απογραφή του 1879, το ποσοστό των αναλφάβητων γυναικών ανερχόταν σε 93%, ενώ το αντίστοιχο των ανδρών σε 69%· βλ. Σιδηρού-λα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 231-232.

127. Κ. Παρρέν, «Η Βασίλισσα εις το Κυριακόν Σχολείον», *Εφημερίς των Κυριών* 5, αρ. 206 (31 Μαρτίου 1891).

128. «Μελέτη αναγνωσθείσα υπό της Καλλιρρόης Παρρέν εις το εν Σικάγω Διεθνές Συνέδριον των Γυναικών περί των Γυναικείων εν Ελλάδι σωματείων», *Ημερολόγιον Εφημερίδος των Κυριών* 1894, Αθήνα 1893, σ. 107.

εξημέρωσις των αγρίων και εν πολλοίς κτηνωδών ενστίκτων των ανθρώπων του λαού». ¹²⁹

Η επιχειρηματολογία που συνοδεύει αυτή την επιχείρηση μετατροπής των φτωχών γυναικών σε «αποστόλους» εκπολιτισμού των λαϊκών στρωμάτων, είναι σχεδόν ταυτόσημη με εκείνη του παιδαγωγικού λόγου της εποχής, που η *Εφημερίς των Κυριών* υιοθετεί, προκειμένου να διεκδικήσει τη βελτίωση της θέσης του γυναικείου φύλου.

Έτσι, επανακαθορίζεται για μια ακόμη φορά το περιεχόμενο μιας εκπαίδευσης που αποβλέπει στην προετοιμασία ενάρετων, ηθικών, χριστιανών και πατριωτών γυναικών, ικανών να αναλάβουν την «υγιή μόρφωσιν και εκείνου, όστις δια των όπλων καλείται εν ώρα κινδύνου να υπερασπίση την πατρίδα, και εκείνου, όστις δια της εργασίας και του ιδρώτος του προώριστα να συντελέση εις ανάπτυξιν της εθνικής βιομηχανίας και του εθνικού πλούτου». ¹³⁰

Αν όμως η ηθική ευθύνη των μητέρων του φτωχού πληθυσμού συνίσταται στην ανατροφή καλών πολιτών, πιστών στρατιωτών, επιμελών, φιλόπονων και πειθαρχημένων εργατών, συνίσταται εξίσου, αν όχι περισσότερο, στο να αμβλύνει τα «ένστικτα», το «βαρβαρισμό» και τα «πάθη του λαού». ¹³¹

«Οι μικροί κακουργίσκοι, ων τα ανδραγαθήματα αναγινώσκομεν εις τας καθημερινάς εφημερίδας, οι δεκαετείς φονείς των οκταετών συμπαικτόρων των, οι φοβεροί αμύστακες λωποδύται, οι εν ταις οδοίς βλασφημούντες και ουδέν ιερόν και όσιον εν ταις βλασφημίαις σεβόμενοι αγυιόπαιδες, πού ήντλησαν το κακόν παράδειγμα ή εν αυτή τη οικογενεία; Και δεν διδάσκει ενίοτε την αγριότητα των ηθών αυτή η μήτηρ, ήτις δια την ελαχίστην παιδικήν αταξίαν, δια την ελαχίστην παρεκτροπήν επιπίπτει μανιώδης κατά των τέκνων της

129. Κ. Παρρέν, «Αι άποροι εργάτιδες και το Κυριακόν σχολείον», *Εφημερίς των Κυριών* 5, αρ. 232 (27 Οκτωβρίου 1891).

130. «Λόγος απαγγελθείς...», ό.π., σ. 150.

131. Κ. Παρρέν, «Η Σχολή της Κυριακής...», *Εφημερίς των Κυριών* 3, αρ. 135 (8 Οκτωβρίου 1889).

και τα υβρίζει, τα βλασφημεί, τα ξυλοκοπεί, αλύπητα, άπονα, ωσεί διέπραξαν το μέγιστον των κακών;». ¹³²

Αφού, λοιπόν, η παρουσία των μητέρων στους κόλπους των λαϊκών στρωμάτων θεωρείται τόσο αποφασιστική για το μέλλον των παιδιών τους, η εκπαίδευσή τους οφείλει να αντικαταστήσει το «βίαιον, υβριστικόν, επιπόλαιον και οργίλον, υπό της προσηγείας, γλυκύτητος και στοργής». ¹³³

Έτσι μόνο θα είναι σε θέση να δώσουν οι ίδιες το καλό παράδειγμα στα παιδιά τους, να εκριζώσουν τη βία και την αγριότητά τους και να απαλύνουν τις πικρίες που «κυοφορούν την απογοήτευσιν και την σκληρότητα, βραδύτερον δε την κακίαν και τον φθόνον κατά των ευτυχών, ων ο βίος είναι διαρκής απόλαυσις και εορτή». ¹³⁴ Έτσι μόνο «όταν δια της υγιούς μορφώσεως των πολιτών ο πληθυσμός των φυλακών αραιωθή, και αι δολοφονίαι διαγραφώσι εκ των ημερησίων χρονικών της Ελλάδος, τότε υπερήφανοι ανατρέχουσαι εις τον διανυθέντα χρόνον θα λέγωμεν: Ιδού τι κατορθώθη από της εποχής του γάμου του πρώτου Έλληνο διαδόχου. Ενεκαίνιάσθη νέα πολιτική περίοδος, ουχί εξυπηρετούσα κόμματα και διαπληκτισμούς και φιλοδοξίας, αλλά πολιτική αναμορφωτική, διαπλαστική, εποικοδομητική, πολιτική, ης ο Θεός λειτουργούς έταξε τας γυναίκας. Πολιτική της αγάπης, της ειρήνης, της προόδου, ήτις κατά τον μέγαν σοφόν της Γαλλίας Ιούλιον Σίμωνα αποτελεί την βάση και τα θεμέλια πάσης ευνοουμένης πολιτείας». ¹³⁵

Σύμφωνα με το λόγο, λοιπόν, των φεμινιστριών της *Εφημερίδος των Κυριών*, η θέση που κατείχε η μητέρα στους κόλπους της λαϊκής οικογένειας ήταν κεφαλαιώδους σημασίας, στο βαθμό που, μέσω της ανατροφής των παιδιών της, επιφορτιζόταν με την ηθική ευθύνη της

132. Στο ίδιο.

133. Κ. Παρρέν, «Η Σχολή της Κυριακής...», *Εφημερίς των Κυριών* 3, αρ. 138 (29 Οκτωβρίου 1889).

134. «Τι γίνεται εις το Κυριαχόν Σχολείον» (Λόγος απαγγελθείς υπό της Καλλιρρόης Παρρέν κατά τας εξετάσεις του Κυριακού Σχολείου), *Εφημερίς των Κυριών* 8, αρ. 348 (17 Απριλίου 1894).

135. Κ. Παρρέν, «Η Σχολή της Κυριακής...», ό.π.

«υγιούς» μελλοντικής πορείας τους, ηθική ευθύνη όμως που έφεραν εξίσου οι γυναίκες όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Εκείνο που αποδίδει την ιδιαιτερότητα αυτού του λόγου σχετικά με τις φτωχές γυναίκες, είναι ότι, οι μητέρες που αποτελούσαν τους κύριους στυλοβάτες, το «θεμέλιον και τας βάσεις του οίκου του λαού»,¹³⁶ όφειλαν να μετατραπούν σε ισχυρό οχυρό κατά της βίας, της αγριότητας και της εγκληματικότητας, που θεωρούνταν ως «ιδιαιτέρα» χαρακτηριστικά γνωρίσματα των απόκληρων στρωμάτων της πρωτεύουσας του 19ου αιώνα.

Στο όνομα μιας τέτοιας αντίληψης, λοιπόν, αντίληψης που αναπαράγει την εικόνα του επικίνδυνου χαρακτήρα του φτωχού πληθυσμού, η *Εφημερίς των Κυριών* επιχειρεί τη δική της παρέμβαση προς την κατεύθυνση των φτωχών γυναικών.

Αν η αναπαράσταση της φτώχειας ως «αρρώστιας» που απειλούσε με καταστροφή το κυρίαρχο κοινωνικό οικοδόμημα της εποχής τους μπόρεσε να νομιμοποιήσει την απόπειρα των φιланθρώπων για την πρόληψη και θεραπεία της, μέσω της ηθικοποίησης των φτωχών κυρίως παιδιών, παρόμοια, αυτή η ίδια αναπαράσταση της φτώχειας μπορεί να νομιμοποιήσει την άσκηση της «ηθικής μητρότητας» των φεμινιστριών της *Εφημερίδος των Κυριών* απέναντι στις φτωχές γυναίκες.

Μέσα από τη στάση τους αυτή μπορούμε σίγουρα να διακρίνουμε τη βαθιά συγγένεια και την ιδεολογική συνοχή που χαρακτηρίζει τις διάφορες συνιστώσες της φιλανθρωπικής κίνησης τον 19ο αιώνα. Ωστόσο, η φεμινιστική παρέμβαση παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα και περιέχει τη δική της δυναμική. Χαράσσοντας το δικό της χώρο στο εσωτερικό του φιλανθρωπικού πεδίου, επέτρεψε σε μία κατηγορία γυναικών των μεσαίων στρωμάτων της Αθήνας να βγουν από το σπίτι τους και να δραστηριοποιηθούν στο δημόσιο χώρο. Μ' αυτή την έννοια, η συμμετοχή των γυναικών στη φιλανθρωπική δράση αποτέλεσε ένα ρήγμα στη διχοτομική αντίληψη του περασμένου αιώνα, που επέβαλε τον αυστηρό διαχωρισμό ανάμεσα στις δραστηριότητες, τα καθήκοντα και τους χώρους των δύο φύλων.

136. «Λόγος απαγγελθείς...», ό.π., σ. 150.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Από την καταστολή και τον κοινωνικό αποκλεισμό των ζητιάνων, από τη σχεδόν ολοκληρωτική απουσία περίθαλψης για τους φτωχούς κατά τη διάρκεια των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων, περνάμε στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα με την προσπάθεια κοινωνικής ενσωμάτωσής τους, μέσω της ίδρυσης προστατευτικών θεσμών και έργων πρόνοιας. Έτσι μπορούμε να συνοψίσουμε τη διαδικασία εξέλιξης που γνωρίζουν οι διάφορες απόπειρες, καταρχήν των δημοσίων αρχών, και στη συνέχεια μιας κατηγορίας μορφωμένων ανθρώπων των μεσαίων στρωμάτων, οργανωμένων σε φιланθρωπικούς συλλόγους και εταιρείες, για την αντιμετώπιση του ζητήματος των φτωχών στην Αθήνα.

Τους «οκνηρούς» άεργους της πρώτης περιόδου, που είχαν ήδη αρχίσει να προκαλούν το φόβο των δημοσίων αρχών, διαδέχονται στη δεύτερη περίοδο οι «ημι-βάρβαροι και άγριοι», οι «αμόρφωτοι» και «ανήθικοι», οι οποίοι έπρεπε να «εκπολιτισθούν», προκειμένου να διαμορφωθεί η «ευρωπαϊκή» εικόνα της ελληνικής κοινωνίας και να μπορέσει να πραγματοποιηθεί το όνειρο της «Μεγάλης Εθνικής Ιδέας», κυρίως όμως, για να περιοριστεί ο «επικίνδυνος» χαρακτήρας, που εν δυνάμει περιείχε η εξαθλίωση για τη δημόσια τάξη και την κοινωνική ειρήνη, και να μπορέσει να χρησιμοποιηθεί το ανθρώπινο δυναμικό, που αντιπροσώπευε ο φτωχός πληθυσμός, σε παραγωγικούς σκοπούς. Έτσι διαγράφονται σε γενικές γραμμές οι στόχοι της φιλανθρωπικής δραστηριότητας, που αναπτύσσεται στην ελληνική πρωτεύουσα τον περασμένο αιώνα.

Οι μεταρρυθμιστικοί αυτοί στόχοι, που παρουσιάστηκαν ως «θε-

ραπεία», πρωτίστως όμως ως πρόληψη κατά της «φυσικής αρρώστιας» της φτώχειας, μπόρεσαν να βρουν πρόσφορο πεδίο εφαρμογής στους θεσμούς και τα έργα περίθαλψης, που λειτούργησαν ως «παραδειγματικό κοινωνικό εργαστήριο».¹ Μέσω της «ηθικοποίησης» των παιδιών και των φτωχών γυναικών, οι φιλόανθρωποι επιχείρησαν να καταπολεμήσουν την επαιτεία, την περιπλάνηση και την εγκατάλειψη των παιδιών, την «αγριότητα» και τον επικίνδυνο χαρακτήρα των φτωχών στρωμάτων της Αθήνας.

Υποκαθιστώντας τις δημόσιες αρχές στον τομέα της πρόνοιας, η φιλανθρωπική παρέμβαση συνέβαλε καθοριστικά στη γέννηση ενός νέου πεδίου κοινωνικής δράσης: ο θεσμικός χώρος των ιδρυμάτων χρησιμοποιήθηκε ως υποκατάστατο του οικογενειακού περιβάλλοντος των φτωχών παιδιών και συγχρόνως ως προνομιακό μέσο για την προσέγγιση του λαϊκού σπιτιού, που θεωρήθηκε πηγή όλων των παρεκκλίσεων. Πρωταρχικός στόχος της φιλανθρωπικής παρέμβασης υπήρξε η μετατροπή των συνηθειών, της κοινωνικής συμπεριφοράς και του τρόπου ζωής της οικογένειας του φτωχού πληθυσμού και η μετάδοση σ' αυτήν των κυρίαρχων στους κόλπους των μεσαίων στρωμάτων της Αθήνας κοινωνικών αξιών και κανόνων ζωής.

Η κοινωνική προστασία των φτωχών παιδιών και των γυναικών, καθώς και η ανάπτυξη του ιατρικού και παιδαγωγικού λόγου, που καθιστά το ζεύγος μητέρα-παιδί τον κύριο πόλο της οικογενειακής ζωής, αποτελούν δύο παράλληλες διεργασίες που εγγράφονται στο ίδιο κίνημα αναβάθμισης της οικογένειας κατά τον 19ο αιώνα.

Σίγουρα, η φιλανθρωπική δραστηριότητα αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την «αναμόρφωση» της οικογένειας στους κόλπους του φτωχού πληθυσμού της πρωτεύουσας. Είναι προφανές ότι για να κατανοήσουμε όλη την έκταση της επιχείρησης «αναμόρφωσης» της λαϊκής οικογένειας, η έρευνα πρέ-

1. Catherine Duprat, «Punir et guerir. En 1819, la prison des philanthropes», *L'impossible prison (Recherches sur le système pénitentiaire au XIXe siècle réunies par Michelle Perrot)*, Παρίσι 1980, σ. 77.

πει να προχωρήσει σε άλλα πεδία, που θα μπορούσαν να μας προσφέρουν νέα στοιχεία σχετικά, τόσο με τις ίδιες τις κοινωνικές πρακτικές των λαϊκών οικογενειών, όσο και με τις αξίες, τις στάσεις και τις σχέσεις που αυτές διατηρούν με τις άλλες κοινωνικές ομάδες τον περασμένο αιώνα. Θα μπορούσαμε τότε να ανιχνεύσουμε τη διαδικασία μέσω της οποίας η οικογενειακή ζωή μετατράπηκε σε καθολική αξία, σε κατεξοχήν δηλαδή χώρο οργάνωσης της κοινωνικής ζωής.

Σε μια γενικότερη προοπτική, μια τέτοια διερεύνηση της λαϊκής οικογένειας θα μπορούσε να συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση του τρόπου, με τον οποίο «ο λαός» αναγορεύτηκε σε οντότητα και οικοδομήθηκε γύρω από αυτόν ένα ολόκληρο σύστημα σκέψης, πράγμα που «αποτέλεσε ένα πρώτο βήμα πολιτικής αναγνώρισης μιας ιδιαίτερης υπόστασης του λαού που δεν διέθετε προηγουμένως».²

2. Genéviève Bollème, *Le peuple par écrit*, Παρίσι 1986, σ. 72.

ΠΗΓΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Π Η Γ Ε Σ

Α' Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.)

Οθωνικόν Αρχείον-Υπουργείον

Εσωτερικών,

φάκελος 141

φάκελος 191

Οθωνικόν Αρχείον-Υπουργείον Παιδείας, φάκελος 12

Ανακτορικά - Αυλαρχείον - Ανακτορικόν

Ταμείον,

φάκελος 142 (1835-1856)

φάκελος 302 (1856-1862)

Β' Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής

Α' Σύνοδος της Α' Βουλευτικής Περιόδου,

Συνεδρίαση ΡΜΓ' (11 Μαΐου 1844)

Β' Σύνοδος της Α' Βουλευτικής Περιόδου,

Συνεδρίαση ΡΚΘ' (25 Ιουλίου 1846)

Γ' Σύνοδος της Α' Βουλευτικής Περιόδου,

Συνεδρίαση 70 (3 Μαρτίου 1847)

Ε' Σύνοδος της Β' Βουλευτικής Περιόδου,

Συνεδρίαση ΜΓ' (18 Φεβρουαρίου 1849)

Συνεδρίαση της 23ης Φεβρουαρίου 1849

Συνεδρίαση ΜΗ' (25 Φεβρουαρίου 1849)

Συνεδρίαση ΜΘ' (26 Φεβρουαρίου 1849)

Γ' Νόμοι

Ποινικός Νόμος 18/30 Δεκεμβρίου 1833.

«Περί Δήμων», 27 Δεκεμβρίου 1833 (8 Ιανουαρίου 1834), *Ε.τ.Κ.* 3 (10 Ιανουαρίου 1834).

«Περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών», 26 Μαΐου 1835, *Ε.τ.Κ.* 2 (19 Ιουνίου 1835).

«Περί Διοικητικής Αστυνομίας εις τους Δήμους Αθηνών και Πειραιώς», 12/13 Μαρτίου 1849, *Ε.τ.Κ.* 11 (15 Μαρτίου 1849).

«Περί κληρονομικού δικαιώματος των χηρών και ορφανών των εις προικοδότησιν υπαγομένων και αποβιασάντων στρατιωτικών και ναυτικών», 3 Οκτωβρίου 1849.

Δ' Βασιλικά Διατάγματα

«Περί διαλύσεως των ατάκτων στρατευμάτων», 2/14 Μαρτίου 1833, *Ε.τ.Κ.* 6 (8/20 Μαρτίου 1833).

«Περί εξετάσεως των ατομικών εκδουλεύσεων και περιστάσεων των αξιωματικών των διαλυθέντων ατάκτων στρατευμάτων», 13/25 Μαρτίου 1833.

«Περί του σχηματισμού και της αρμοδιότητος της επί των Εσωτερικών Γραμματείας», 3/15 Απριλίου 1833.

«Περί της εξετάσεως των ατομικών εκδουλεύσεων των μέχρι τούδε αξιωματικών του Ναυτικού», 21 Απριλίου/3 Μαΐου 1833.

«Περί της αρμοδιότητος των Νομαρχών, και περί της κατά τας Νομαρχίας υπηρεσίας», 26 Απριλίου/8 Μαΐου 1833, *Ε.τ.Κ.* 17 (4/16 Μαΐου 1833).

«Περί συστάσεως ιατρών κατά Νομούς και περί των καθηκόντων αυτών», *Ε.τ.Κ.* 7 (8/20 Φεβρουαρίου 1834).

«Περί των μη εν ενεργεία αξιωματικών, υπαξιωματικών, στρατιωτών και ναυτών του στρατού της ξηράς και της θαλάσσης», 20 Μαΐου/1 Ιουνίου 1834, *Ε.τ.Κ.* 22 (16 Ιουνίου 1834).

«Περί συστάσεως ιατροσυνεδρίου», *Ε.τ.Κ.* 24 (12 Ιουλίου 1834).

«Περί συστάσεως θεωρητικού, πρακτικού καταστήματος περί χειρουργίας, φαρμακοποιίας και μαιευτικής», *Ε.τ.Κ.* 23 (19 Μαΐου 1835).

«Περί των εσωτερικών του Κράτους διαβατηρίων», 28 Μαρτίου 1835, *Ε.τ.Κ.* 24 (20 Μαΐου 1835).

«Περί εισαγωγής του εμβολιασμού και της δαμαλίδος», *Ε.τ.Κ.* 15 (11/23 Μαΐου 1835).

Δηλοποιήσεις της επί των Οικονομικών Γραμματείας της Επικρατείας «Περί απονομής συντάξεων, προικοδοτήσεων και βοηθειών εις απομάχους χήρας και ορφανά», 26 Σεπτεμβρίου 1835, *Ε.τ.Κ.* 9 (2 Οκτωβρίου 1835).

«Περί δημοτικής αστυνομίας», 31 Δεκεμβρίου 1836, *Ε.τ.Κ.* 85 (31 Δεκεμβρίου 1836).

«Περί προικοδοτήσεως των φαλαγγιτών», 1/13 Ιανουαρίου 1838.

«Περί συστάσεως σχολής δια τας μαίας», *Ε.τ.Κ.* 9 (26/10 Μαρτίου 1838).

«Περί παραχωρήσεως γαιών εις τους πυρπολιστάς, ναύτας και ναυκλήρους κατά το 1822», 25 Μαρτίου 1842.

«Περί αμοιβής των υπέρ πατρίδος αγωνισαμένων και θυσιασάντων», 18 Νοεμβρίου 1845, *Ε.τ.Κ.* 28 (19 Νοεμβρίου 1845).

«Περί τροποποιήσεως άρθρων τινών του οργανισμού της εν Αθήναις φιλανθρωπικής εταιρίας των Κυριών (Αμαλιείον ορφανοτροφείου)», *Ε.τ.Κ.* 188 (8 Δεκεμβρίου 1882).

Ε' Εγκύκλιοι της Διεύθυνσης της Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς

«Περί υπηρετών, υπηρετριών, τροφών και υπηρετομεσιτών», αρ. 39 (25 Νοεμβρίου 1870).

«Περί υπηρετών, υπηρετριών, τροφών και υπηρετομεσιτών», αρ. 121 (12 Νοεμβρίου 1879).

Σ' Δημοτικόν Βρεφοκομείον Αθηνών

Κανονισμός του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών, Αθήνα 1866.

Κανονισμός του Νηπιακού Ορφανοτροφείου του Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 1874.

Κανονισμός του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηναίων, Αθήνα 1890.

Βιβλίο Α' των Πρακτικών των Συνεδριάσεων του Αδελφάτου του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών (1860-1884).

Αναστάσιος Ζίνης, Έκθεσις των κατά το Δημοτικόν Βρεφοκομείον Αθηνών, Αθήνα 1861.

Α. Ζίνης, Έκθεσις των κατά το Δημοτικόν Βρεφοκομείον Αθηνών, Αθήνα 1866.

Α. Ζίνης, Έκθεσις των κατά το Νηπιακόν Ορφανοτροφείον Αθηνών δια το έτος 1876, Αθήνα 1877.

Α. Ζίνης, Έκθεσις των κατά το Νηπιακόν Ορφανοτροφείον Αθηνών δια το έτος 1880, Αθήνα 1881.

Απολογισμός του Νηπιακού Ορφανοτροφείου του Δήμου Αθηναίων δια το έτος 1883, Αθήνα 1884.

Απολογισμός του Νηπιακού Ορφανοτροφείου του Δήμου Αθηναίων δια το έτος 1884, Αθήνα 1885.

Συγκριτικός πίναξ της κινήσεως και των δαπανών (του Βρεφοκομείου) κατά τας δύο τελευταίας πενταετίας 1895-1899 και 1900-1905, Αθήνα 1905.

Ζ' Τα Ορφανοτροφεία

Κανονισμοί

«Σχέδιον κανονισμού Φιλανθρωπικής Εταιρίας Κυριών - Κεφαλαιώδη άρθρα», χ.χ.

Κανονισμός Φιλανθρωπικής Κυριών Εταιρίας του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου, Αθήνα 1856.

Κανονισμός του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου, Αθήνα 1856.

Κανονισμός της εσωτερικής διοικήσεως του εν Αθήναις Εθνικού Ορφανοτροφείου των κορασίων, Αθήνα 1881.

Κανονισμός της εσωτερικής υπηρεσίας του Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζή-Κώνστα, Αθήνα 1900 (ανατύπωση του Κανονισμού του 1879).

Εκθέσεις

Έκθεσις Γεωργίου Τυπάλδου-Κοζάκη επί των πεπραγμένων της διοι-

κούσης επιτροπής του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου των κορασίων από 1 Νοεμβρίου 1887 - 31 Οκτωβρίου 1888, Αθήνα 1888.

Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζή-Κώνστα (1856-1908), Αθήνα 1908.

Η' Παρνασσός

Κανονισμοί - Λογοδοσίες - Εκθέσεις

Κανονισμός του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, Αθήνα 1875.

Λογοδοσία Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, 7ο έτος (15 Οκτωβρίου 1872), Αθήνα 1873.

Λογοδοσία Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, 8ο έτος (14 Οκτωβρίου 1873), Αθήνα 1874.

Λογοδοσία Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, 10ο έτος (28 Δεκεμβρίου 1875), Αθήνα 1876.

Λογοδοσία Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, 11ο έτος (19 Νοεμβρίου 1876), Αθήνα 1877.

Λογοδοσία Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, 1883-1884, Αθήνα 1885.

Έκθεσις περί της σχολής Αθηνών (1 Σεπτεμβρίου 1879 - 31 Αυγούστου 1880), Αθήνα 1881.

Έκθεσις περί των έργων του Συλλόγου (1875-1888), Αθήνα 1888.

Τα πεπραγμένα κατά την τελευταίαν δεκαετίαν (1889-1899), Αθήνα 1900.

Η Πεντηκονταετηρίς των Σχολών των Απόρων παιδων Παρνασσού, Αθήνα 1923.

Θ' Ελεήμων Εταιρεία

Κανονισμός της Ελεήμονος Εταιρείας, Αθήνα 1864.

Έκθεσις των παρά της Ελεήμονος Εταιρείας κατά το τρίτον έτος της συστάσεώς της πεπραγμένων, Αθήνα 1868.

Ι' Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως

Έκθεσις των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1872 - 27 Απριλίου 1873, Αθήνα 1873.

Έκθεσις των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1873 - 27 Απριλίου 1874, Αθήνα 1874.

Έκθεσις των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1874 - 26 Απριλίου 1875, Αθήνα 1875.

Έκθεσις περί των πεπραγμένων από της 1 Απριλίου 1877 μέχρι της 31 Μαρτίου 1878, Αθήνα 1878.

Έκθεσις περί των πεπραγμένων από 1 Απριλίου 1878 μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1879, Αθήνα 1880.

Έκθεσις των πεπραγμένων από 1 Ιανουαρίου - 31 Δεκεμβρίου 1880, Αθήνα 1881.

Προσφώνησις της αντιπροέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου επί τη κατά την 11 Απριλίου 1882 τελεσθεισή δεκαετηρίσι του Συλλόγου (11 Απριλίου 1882), Αθήνα 1882.

ΙΑ' Άσυλον της Αγίας Αικατερίνης

Καταστατικόν του Ασύλου της Αγίας Αικατερίνης, Αθήνα 1893.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλιογραφία για την Ελλάδα

- Αβδελά Έφη - Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: Μια ανθολογία*, Αθήνα 1985.
- Αβδελά Έφη, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος-20ός αιώνας)», *Τα Ιστορικά* 11 (1989).
- Αβδελά Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα 1990.
- Αγγελομάτης Χρ., *Ελληνικά ρομαντικά χρόνια (Άνθρωποι, ιδέες, ζωή)*, Αθήνα χ.χ.
- Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986.
- «Αμαλιείον Ορφανοτροφείον», *Πανδώρα* 6, τχ. 130 (1855).
- «Αμαλιείον - Εθνικόν Ορφανοτροφείον κορασίων», *Οικονομική Επιθεώρησης* 28 (1875).
- Αμπού Εντμόντ, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα 1854»*, Αθήνα χ.χ.
- Ασδραχάς Σπύρος, «Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος. Το ιστορικό της εικονογραφίας του Αγώνα», *Ελληνική κοινωνία και οικονομία (ΙΗ' και ΙΘ' αιώνες)*, Αθήνα 1982.
- Ασώπιος Ειρηναίος, «Πολιτειογραφικά», *Αττικόν Ημερολόγιον του 1873*, Αθήνα 1872.
- Ασώπιος Ειρηναίος, «Η γυνή εν Ελλάδι και εν τη Εσπερία», *Αττικόν Ημερολόγιον του 1883*, Αθήνα 1882.

Ασώπιος Ειρηναίος, «Αθήναι», *Αττικόν Ημερολόγιον του 1889*, Αθήνα 1888.

Ασώπιος Ειρηναίος, «Αι γυναίκες εν τη ταχυδρομική και τηλεγραφική υπηρεσία», *Αττικόν Ημερολόγιον και Ημερολόγιον των Κυριών του 1890*, Αθήνα 1889.

Βαλσαμάκης Ν., «Πλούσιοι και πένητες», *Οικονομική Επιθεώρησις* 30 (Αύγουστος 1875).

Βάμβας Κωνσταντίνος, «Περί ιδρυμάτων της προβλεπτικότητος», *Παρνασσός* 13 (Μάρτιος 1890).

Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα (1833-1907)*, Αθήνα 1987.

Βασιλειάδου Ανθή, «Διατροφή των βρεφών», *Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών του 1900*, Αθήνα 1899.

Βεργόπουλος Κώστας, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Αθήνα 1975.

«Βιοποριστικόν στάδιον της γυναικός», *Οικονομική Επιθεώρησις* 136 (Μάιος 1888).

Βοβολίνης Κωνσταντίνος, *Το χρονικόν του Παρνασσού (1865-1950)*, Αθήνα 1951.

«Η γυνή ως εργάτης και ως μήτηρ», *Οικονομική Επιθεώρησις* 142 (Νοέμβριος 1888).

Δερτιλής Γιώργος, *Το ζήτημα των τραπεζών*, Αθήνα 1980.

Δερτιλής Γιώργος, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση (1880-1909)*, Αθήνα 1985.

Deschamps Gaston, *La Grèce d'aujourd'hui*, Παρίσι 1897.

Δημαράς Κ. Θ. (επιμ.), Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, Αθήνα 1970.

Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985.

Δημαράς Κ. Θ., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1985.

Δημητρίου Μιχάλης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα, τ. Α' Από τους ουτοπιστές στους μαρξιστές*, Αθήνα 1985.

Διαβάζω, τχ. 101, αφιέρωμα *Μακρυγιάννης* (5-9-1984).

Δούαρ Μαίρη, «Υγιεινή των νεογνών», *Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών του 1899*, Αθήνα 1898.

- Δραγούμης Κωνσταντίνος, «Η νόσος χολέρα εν Ελλάδι κατά το έτος 1854», Μηνιαίον παράρτημα της εφ. Αθήναι, Αύγουστος 1911.
- Δραγούμης Νικόλαος, *Ιστορικά αναμνήσεις* (1876), Αθήνα 1973.
- Droulia Loukia, «The cancellation of the international congress of literary societies for the furthering of hellenic studies. Constantinople, 1886», *Actes du Ier congrès international des études du sud-est européen*, τ. Δ' (Linguistique et littérature), Αθήνα 1978.
- Η εικοσιπενταετηρίς της Εταιρίας των Φίλων του Λαού (1865-1891), Αθήνα 1891.
- «Ελεήμων Εταιρία, Αθήναιον, Εταιρία των φίλων του λαού», *Πανδώρα* 16, τχ. 383 (1 Μαρτίου 1866).
- Ευταξίας Ιωάννης, «Πτωχολογία», *Οικονομική Επιθεώρησις* 19 (Σεπτέμβριος 1874).
- Ερμής, «Αι Αθήναι του 1881», *Αθηναϊκόν Ημερολόγιον του 1881*, Αθήνα 1880.
- Εξερτζόγλου Χάρης, *Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων. Έλληνες τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη: το κατάστημα «Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος», 1871-1881*, Αθήνα 1989.
- Ζίννης Αναστάσιος, *Η εν Αθήναις θνησιμότης των βρεφών*, Αθήνα 1877.
- Ζίννης Αναστάσιος, *De la prophylaxie des maladies contagieuses: variole, scarlatine, etc.*, Αθήνα 1878.
- Ζίννης Αναστάσιος, *Étude sur les principales causes lethifères chez les enfants au-dessous de cinq ans et plus spécialement chez ceux de 0-1 an à Athènes*, Αθήνα 1880.
- Ζίννης Αναστάσιος, *Principale cause de l'excessive mortalité chez les Enfants Trouvés et moyens d'y remédier*, Αθήνα 1881.
- Ζίννης Αναστάσιος, *Περί των προσφορωτέρων προφυλακτικών μέσων από των οξέων νοσημάτων των αναπνευστικών οργάνων παρά τοις παισίν*, Αθήνα 1882.
- Ζίννης Αναστάσιος, *Περί της επιρροής της οδοντοφυΐας επί των νόσων της βρεφικής ηλικίας*, Αθήνα 1883.
- Ζίννης Αναστάσιος, *Du traitement de la diarrhée chronique chez les enfants*, Αθήνα 1885.
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986.

Ζωγράφου Ευγενία, «Πώς εργάζονται αι γυναίκες μας», *Δημοσιεύματα*, Αθήνα 1901.

Θεοδώρου Βάσω, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870-1920)», *Τα Ιστορικά* 7 (1987).

Θεοδώρου Βάσω, «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων* 14 (1992).

Θεοτοκάς Νίκος, «Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη», *Τα Ιστορικά* 4 (1985).

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. 13 και 14, Αθήνα 1977.

Καιροφύλλας Γιάννης, *Η Αθήνα και οι Αθηναίοι*, Αθήνα 1983.

Καλαφάτη Ελένη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929)*, Αθήνα 1988.

Καρούζου Εύη, «Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών (1833-1871)», *Μνήμων* 12 (1989).

Κεφαλληναίου Ευγενία, «Εντυπώσεις ξένων περιηγητών από την Αθήνα στα χρόνια 1830-1834», *Νέα Εστία* 1379 (Χριστούγεννα 1984), αφιέρωμα Αθήνα 1834-1984.

Κολιόπουλος Γιάννης, *Ληστές*, Αθήνα 1979.

Κοντογιάννης Παντελής, *Εθνικοί ευεργέται*, Αθήνα 1908.

Κονδυλάκης Ιωάννης, *Οι άθλιοι των Αθηνών (1894)*, Αθήνα 1964.

Κούζης Αριστοτέλης, *Αι μετά την ίδρυσιν του βασιλείου της Ελλάδος πρώται παρ' ημίν αρχαί υγειονομικής πολιτικής και οργανώσεως της δημοσίας υγείας*, Αθήνα 1947.

Κουρτίδης Αριστοτέλης, «Αι εργάτιδες των Αθηνών», *Εστία* 405 (2 Οκτωβρίου 1883).

Κωφός Ευάγγελος, «Νέοι προσανατολισμοί του Ελληνισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, Αθήνα 1977.

Λάμπρος Μιχαήλ, «Απόρων παιδων βίος και έθιμα», *Παρνασσός* 13 (Απρίλιος 1890).

Λάμπρος Σπυρίδων, «Λόγος επί τη εικοσιπενταετηρίδι του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός», *Παρνασσός* (Απρίλιος 1892).

Λεβίδης Νικόλαος, *Μελέτη. Πώς ακριβώς ιδρύθη η Σχολή των απόρων παιδων του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός*, Αθήνα 1933.

- Λιάκος Αντώνης, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα (1859-1862)*, Αθήνα 1985.
- Ληξουριώτης Γιάννης, *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, Αθήνα 1986.
- Λούκος Χρήστος, «Επιδημία και κοινωνία. Η χολέρα στην Ερμούπολη της Σύρου (1854)», *Μνήμων* 14 (1992).
- Λυτ Χριστιάνα, *Μια Δανέζα στην Αυλή του Όθωνα*, Αθήνα 1981.
- «Μαιευτικόν Νοσοκομείον εις τας Αθήνας», *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος* (23 Φεβρουαρίου 1839).
- Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1972.
- Μακρυγιάννη Δήμητρα, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία (1834-1919)*, Αθήνα 1986.
- Μανσόλας Αλέξανδρος, «Απογραφή της πόλεως Αθηνών», *Παρνασσός* (1881).
- Μάσσωνος Μπέση, «Η οικογένεια», *Αττικόν Ημερολόγιον του 1889*, Αθήνα 1888.
- Μαστρογιάννης Ιωάννης, *Ιστορία της Κοινωνικής Πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960)*, Αθήνα 1960.
- Μελισσηνός Μ., *Το βρέφος*, Αθήνα 1904.
- Μητσάκης Μιχαήλ, «Αθηναϊκαί σελίδες. Θέρος», *Εστία* 595 (1877).
- Μητσάκης Μιχαήλ, «Θεάματα του Ψυρρή», *Αττικόν Μουσείον* 10 (10-9-1890), επανέκδοση στο *Πεζογραφήματα*, επιμ. Μανόλης Αναγνωστάκης, Αθήνα 1988.
- Μητσάκης Μιχαήλ, «Το γατί», *Ακρόπολις* (5 Φεβρουαρίου 1893), επανέκδοση στο *Πεζογραφήματα*, επιμ. Μανόλης Αναγνωστάκης, Αθήνα 1988.
- Μοσχάκης Ιγνάτιος, «Η μήτηρ», *Παρνασσός* 11 (1888).
- Μόσχου-Σακορράφου Σ., «Γυναικεία δράση στην Αθήνα», *Νέα Εστία*, τχ. 1379 (1984), αφιέρωμα *Αθήνα 1834-1984*.
- Μουλλάς Παναγιώτης, «Η λογοτεχνία από το 1880 ως τον Α' παγκόσμιο πόλεμο», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 14, Αθήνα 1977.
- Μπακαλάκη Αλεξάνδρα - Ελεγκίτου Ελένη, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα (Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929)*, Αθήνα 1987.

- Μπαφούνης Γιάννης, «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα 1985.
- Biris Costas, «La société d'Athènes au temps du roi Georges I», *L'Hellénisme contemporain*, Μάρτιος-Απρίλιος 1950.
- Μπίρης Κώστας, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 1966.
- Britch Amedée, *La jeune Athènes*, Παρίσι 1910.
- Νούτσος Παναγιώτης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Α' *Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι και η πολιτική λειτουργία της πρώιμης κοινωνικής κριτικής (1875-1907)*, Αθήνα 1990.
- Οποίος εστίν ο Φιλολογικός Σύλλογος Βύρων, Αθήνα 1875.
- «Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χ. Κώνστα», *Πανδώρα* 7, τχ. 149 (1856).
- Παγανέλης Σπυρίδων, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το νηπιακόν Ορφανοτροφείον», *Εστία* 441 (1884).
- Παγανέλης Σπυρίδων, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα», *Εστία* 444 και 445 (1884).
- Παγανέλης Σπυρίδων, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Αμαλιείον Ορφανοτροφείον», *Εστία* 451, 452 και 453 (1884).
- Παγανέλης Σπυρίδων, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Εργοστάσιον των απόρων γυναικών», *Εστία* 457 και 458 (1884).
- Παγανέλης Σπυρίδων, «Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Πτωχοκομείον», *Εστία* 473 και 474 (1885).
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα (1832-1871)» στο συλλογικό έργο *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1980.
- Πανουριάς Ηρακλής, *Γενική Συλλογή των νόμων κλπ. περί συντάξεων του κράτους*, Αθήνα 1873.
- Παπαδόπουλος Α., *Το Αμαλιείον Ορφανοτροφείον Κορασίων επί τη εκατονταετηρίδι του (1855-1954)*, Αθήνα 1954.
- Παπαδοπούλου Αγγελική, *Συζύγου καθήκοντα*, Πειραιάς 1880.
- Παπαπαναγιώτου Αλκιβιάδης, «Η θνητότης των παιδων εν Αθήναις», *Ημερολόγιον Εφημερίδος των Κυριών του 1891*, Αθήνα 1890.

- Παρρέν Καλλιρρόη, «Τα ορφανά και η φιλανθρωπία», *Εφημερίς των Κυριών* 2, αρ. 57 (1888).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Μεταρρυθμίσεις Αρσακείου Παρθεναγωγείου και Αμαλιείου Ορφανοτροφείου», *Εφημερίς των Κυριών* 2, αρ. 71 (1888).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Και πάλιν περί των ορφανών», *Εφημερίς των Κυριών* 2, αρ. 97 (1889).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Σπουδαιότατον οικογενειακόν ζήτημα. Αι υπηρέτριαι και η Αστυνομία», *Εφημερίς των Κυριών* 3, αρ. 107 (1889).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Το Αμαλιεῖον Ορφανοτροφείον», *Εφημερίς των Κυριών* 3, αρ. 127 (1889).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Αι Παρισιναί υπηρέτριαι και αι ιδικαί μας», *Εφημερίς των Κυριών* 3, αρ. 131 (1889).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Η Σχολή της Κυριακής», *Εφημερίς των Κυριών* 3, αρ. 135 (1889).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Η Σχολή της Κυριακής των απόρων γυναικών», *Εφημερίς των Κυριών* 3, αρ. 138 (1889).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Αι μεταρρυθμίσεις εν τω Αμαλιεῖω Ορφανοτροφείω», *Εφημερίς των Κυριών* 3, αρ. 152 (1890).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Ἐναρξεις των μαθημάτων της Σχολῆς της Κυριακής», *Εφημερίς των Κυριών* 3, αρ. 152 (1890).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Δυστυχεῖς εργάτιδες», *Εφημερίς των Κυριών* 4, αρ. 191 (1890).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Η Βασίλισσα εἰς το Κυριακόν Σχολεῖον», *Εφημερίς των Κυριών* 5, αρ. 206 (1891).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Αι ἄποροι εργάτιδες και το Κυριακόν σχολεῖον», *Εφημερίς των Κυριών* 5, αρ. 232 (1891).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Πώς να υπηρετώμεθα μόνοι», *Εφημερίς των Κυριών* 6, αρ. 270 (1892).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Το Εργαστήριον των απόρων γυναικών Α' », *Εφημερίς των Κυριών* 6, αρ. 281 (1892).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Το Εργαστήριον των απόρων γυναικών Β' », *Εφημερίς των Κυριών* 6, αρ. 282 (1892).

Παρρέν Καλλιρρόη, «΄Ασυλον απόρων εργατίδων Αγίας Αικατερίνης», *Εφημερίς των Κυριών* 6, αρ. 286 (1892).

Παρρέν Καλλιρρόη, «΄Ασυλον Αγίας Αικατερίνης δια τας απόρους εργατίδας και υπηρετρίας», *Εφημερίς των Κυριών* 6, αρ. 289 (1893).

Παρρέν Καλλιρρόη, «Επίκλησις. ΄Ασυλον Αγίας Αικατερίνης», *Εφημερίς των Κυριών* 7, αρ. 305 (1893).

Παρρέν Καλλιρρόη, «Τι γίνεται εις το Κυριακόν Σχολεῖον» (Λόγος απαγγελθείς υπό της Καλλιρρόης Παρρέν κατά τας εξετάσεις του Κυριακού Σχολείου), *Εφημερίς των Κυριών* 8, αρ. 348 (1894).

Παρρέν Καλλιρρόη, «Εν κοινωνικόν πρόβλημα. Επί τη επετείῳ του Ασύλου», *Εφημερίς των Κυριών* 9, αρ. 420 (1895).

Παρρέν Καλλιρρόη, «Λόγος απαγγελθείς υπό Καλλιρρόης Παρρέν επί τη ευκαιρία της ενάρξεως των μαθημάτων του Κυριακού Σχολείου», *Ημερολόγιον Εφημερίδος των Κυριών του 1891*, Αθήνα 1890.

Παρρέν Καλλιρρόη, «Μελέτη αναγνωσθείσα υπό της Καλλιρρόης Παρρέν εις το εν Σικάγω Διεθνές Συνέδριον των Γυναικών περί των Γυναικείων εν Ελλάδι σωματείων», *Ημερολόγιον Εφημερίδος των Κυριών του 1894*, Αθήνα 1893.

Περάρ Μαρία, «Εις τας νέας μητέρας», *Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών του 1900*, Αθήνα 1899.

«Περί των παίδων του δρόμου», *Οικονομική Επιθεώρησις* 5 (Ιούλιος 1873).

Petropulos John, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα 1985.

«Πολιτειογραφικά», *Αττικόν Ημερολόγιον του 1869*, Αθήνα 1868.

«Το πρώτιστον καθήκον της μητρός», *Πανδώρα*, 1858.

«Πτωχεία και Ιονική Πρόνοια», *Οικονομική Επιθεώρησις* 34 (Δεκέμβριος 1875).

«Πώς τρέφονται τα νήπια», *Οικογενειακόν Ημερολόγιον του 1905*, Αθήνα 1904.

Ροΐδης Εμμανουήλ, «Το παράπονο του νεκροθάπτου», *Άπαντα*, τ. Ε' (1894-1904), Αθήνα 1978.

Σαπουνάκη-Δρακάκη Λυδία, «Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 6 (1986).

Σβορώνος Νίκος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1983.

- Σιγανού Αθηνά, «Πώς μορφώνομεν τους υπηρέτας μας», *Εφημερίς των Κυριών* 11, αρ. 495 (1897).
- Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, Αθήνα 1986.
- Σκαλτσά Ματούλα, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1983.
- Σκαλτσά Ματούλα, «Για μια κοινωνική χαρτογράφηση της Αθήνας του 19ου αιώνα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 1985.
- Σκλαβενίτη Κωστούλα, «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918», *Διαβάζω*, τχ. 198 (1988), αφιέρωμα *Το ελληνικό φεμινιστικό έντυπο*.
- Σκοπετέα Έλλη, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988.
- Σούτζος Α., «Περί τεχνικής εκπαιδεύσεως», *Πανδώρα* 16, τχ. 376 (1865-1866).
- Σούτσος Κωνσταντίνος, «Στατιστική της Ελλάδος. Κινήσεις του πληθυσμού του 1860», *Πανδώρα* 12, τχ. 286 (1862).
- Σοφιανός Κώστας, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας 1833-1900*, Αθήνα 1988.
- Σπαθάκης Αριστείδης, *Λόγος εισαγωγικός εις την παιδαγωγικήν εκφωνηθείς εν τω Αρσακείω Παρθεναγωγείω*, Αθήνα 1871.
- Στασινόπουλος Ε., *Η Αθήνα του περασμένου αιώνα (1830-1900)*, Αθήνα 1963.
- Σταυρόπουλος Αριστοτέλης, «Στοιχεία και προβληματισμοί για την νοσολογία της νεότητας του 19ου αιώνα μέσα από δύο επιστημονικές προσεγγίσεις της εποχής», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Α', Αθήνα 1986.
- «Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδεύσεως», *Οικονομική Επιθεώρησης* 75 (Μάιος 1879).
- Τήνιος Γεώργιος Αλβέρτος, *Έκθεσις περί της δαμαλίδος, και της εν τη Ελλάδι προόδου αυτής, από το έτος 1805 της εισαγωγής της, μέχρι του έτους 1840*, Αθήνα χ.χ.
- Τσιριμώκου Λίζυ, «Γραμματολογία της πόλης. Λογοτεχνία της πόλης-πόλεις της λογοτεχνίας», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας:*

Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος, τ. Α', Αθήνα 1985.

Τσοκόπουλος Βασίλης, *Πειραιάς, 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του Ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα 1984.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη, 1882-1895», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 14, Αθήνα 1977.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 14, Αθήνα 1977.

«Υγιεινή. Υγιεινή των νεογνών», *Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών του 1891*, Αθήνα 1890.

«Υγιεινά παραγγέλματα. Υγιεινή των παιδων», *Ημερολόγιον Οικογενειακόν του 1900*, Αθήνα 1899.

«Ο υπέρ της γυναικείας παιδείσεως Σύλλογος Κυριών», *Ημερολόγιον Οικογενειακόν του 1900*, Αθήνα 1899.

«Υπηρετική βιομηχανία», *Οικονομική Επιθεώρησις* 37 (Μάρτιος 1876).

Φλογαίτης Θεόδωρος, «Η γυνή εν τη οικογενεία», *Ημερολόγιον Οικογενειακόν του 1900*, Αθήνα 1899.

Φουρναράκη Ελένη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*. Ένα ανθολόγιο, Αθήνα 1987.

Φυσιογνωμίαι τινές Αρσακειάδων επ' ευκαιρία της Εκατονταετηρίδος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836-1936), Αθήνα 1936.

Γενική Βιβλιογραφία

Ariès Philippe, *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Παρίσι 1973.

Badinter Elisabeth, *L'amour en plus. Histoire de l'amour maternel (XVIIe-XXe siècle)*, Παρίσι 1980.

Barbier Jean-Marie, «Scolarisation féminine et éducation à l'économie quotidienne (XVIIe-XIXe siècle)», *Pénélope (pour l'histoire des femmes)* 2

(άνοιξη 1980), αφιέρωμα *Éducation des filles, enseignement des femmes (XVIIIe, XIXe siècles)*.

Blunden Katherine, *Le travail et la vertu. Femmes au foyer: une mystification de la Revolution industrielle*, Παρίσι 1982.

Bollème Genéviève, *Le peuple par écrit*, Παρίσι 1986.

Capitan Colette, *Société libérale et idéologie dominante*, Σημειώσεις του Ινστιτούτου Πολιτικών Επιστημών της Γκρενόμπλ, 1980-1981.

Chevalier Louis, *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIXe siècle*, Παρίσι 1984.

Delatte Janine - Thonon Marie, «Les débuts de la rééducation sociale (1650-1850)», *Pénélope (pour l'histoire des femmes)* 2 (άνοιξη 1980).

Donzelot Jacques, *La police des familles*, Παρίσι 1977.

Ducrocq Françoise, «Les associations philanthropiques en Grande-Bretagne au XIXe siècle: un facteur d'émancipation pour les femmes de la bourgeoisie?», *Pénélope (pour l'histoire des femmes)* 11 (1984), αφιέρωμα *Femmes et Associations*.

Duprat Catherine, «Punir et guerir. En 1819, la prison des philanthropes» στο *L'impossible prison (Recherches sur le système pénitentiaire au XIXe siècle réunies par Michelle Perrot)*, Παρίσι 1980.

Elias Norbert, *La civilisation des mœurs*, Παρίσι 1982.

Farge Arlette, *Vivre dans la rue à Paris au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1979.

Farge Arlette, *La vie fragile. Violence, pouvoirs et solidarités à Paris au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1986.

Farge Arlette, «Ο ζητιάνος, ένας περιθωριακός; (Οι αντιστάσεις στους ραβδούχους του Νοσοκομείου στο Παρίσι του 18ου αιώνα)», *Οι περιθωριακοί και οι αποκλεισμένοι στην ιστορία*, συλλογικό έργο υπό τη διεύθυνση του Bernard Vincent, μτφρ. Μιχάλης Καραχάλιος - Καίτη Λεύκα, Αθήνα 1988.

Farge Arlette - Klapisch-Zuber Christiane, «Εισαγωγή» στο συλλογικό έργο *Madame ou Mademoiselle? Itinéraires de la solitude féminine (XVIIIe-XIXe siècle)*, Παρίσι 1984.

Fay-Sallois Fanny, *Les nourrices à Paris au XIXe siècle*, Παρίσι 1980.

Fayet-Scribe Sylvie, *Associations féminines et catholicisme. De la charité à l'action sociale (XIXe-XXe siècle)*, Παρίσι 1990.

- Φουκώ Μισέλ, *Η ιστορία της τρέλας*, μτφρ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αθήνα χ.χ.
- Φουκώ Μισέλ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου - Ιουλιέττα Ράλλη, Αθήνα 1989.
- Gelis J. - Laget M. - Morel M.-F., *Entrer dans la vie. Naissance et enfance dans la France traditionnelle*, Παρίσι 1978.
- Geremek Bronislaw, *Truands et misérables dans l'Europe moderne (1350-1600)*, Παρίσι 1980.
- Goubert Jean-Pierre, «L'art de guerir. Medécine savante et medécine populaire dans la France de 1790», *Annales E.S.C.* 5 (1977).
- Jones Gareth Stedman, «Le Londres des réprouvés: de la "démoralisation" à la "dégénérescence"», *L'haleine des faubourgs (Ville, habitat et santé au XIXe siècle)*, Παρίσι 1978.
- Joseph Isaac - Fritsch Philippe, *Disciplines à domicile. L'édification de la famille*, Παρίσι 1977.
- Knibiehler Yvonne, *Nous les assistantes sociales. Naissance d'une profession. Trente ans de souvenirs d'Assistants sociales françaises (1930-1960)*, Παρίσι 1980.
- Knibiehler Yvonne, «Vocation sans voile, les métiers sociaux» στο A. Farge -Ch. Klapisch-Zuber (συγκεντρωμένα από), *Madame ou Mademoiselle? Itinéraires de la solitude féminine (XVIIIe-XXe siècle)*, Παρίσι 1984.
- Knibiehler Yvonne - Fouquet Catherine, *Histoire des mères. Du Moyen Age à nos jours*, Παρίσι 1982.
- Knibiehler Yvonne - Fouquet Catherine, *La femme et les medecins*, Παρίσι 1983.
- Le Goff Jacques, «Οι περιθωριακοί στη μεσαιωνική Δύση», *Οι περιθωριακοί και οι αποκλεισμένοι στην ιστορία*, συλλογικό έργο υπό τη διεύθυνση του Bernard Vincent, Αθήνα 1988.
- Martin-Fugier Anne, «La fin des nourrices», *Le mouvement social* 105 (1978), αφιέρωμα *Travaux de femmes dans la France du XIXe siècle*.
- Martin-Fugier Anne, *La place des bonnes (La domesticité féminine à Paris en 1900)*, Παρίσι 1979.
- Martin-Fugier Anne, *La bourgeoise. (Femme au temps de Paul Bourget)*, Παρίσι 1983.

- Martin-Fugier Anne, «La maîtresse de maison», *Misérable et glorieuse la femme du XIXe siècle*, Παρίσι 1984.
- Meyer Philippe, *L'enfant et la raison d'état*, Παρίσι 1977.
- Morel Marie-France, «Ville et campagne dans le discours medical sur la petite enfance au XVIIIe siècle», *Annales E.S.C.* 5 (1977).
- Morel Marie-France, «Théories et pratiques de l'allaitement en France au XVIIIe siècle», *Annales de démographie historique*, 1976.
- Perrot Michelle, «Sur la ségrégation de l'enfance au XIXe siècle», *La psychiatrie de l'enfant* 1 (1982).
- Perrot Michelle, «Les femmes, le pouvoir, l'histoire», *Une histoire des femmes est-elle possible?*, Παρίσι 1984.
- Perrot Michelle, *Le travail des femmes en Europe, (XIXe-XXe siècle)*, μτφρ. Δήμητρα Σαμίου, Ερμούπολη Σύρου 1988.
- Perrot Michelle, (συγκεντρωμένα από) *L'impossible prison (Recherches sur le système pénitentiaire au XIXe siècle)*, Παρίσι 1980.
- Peter Jean-Pierre, «Les medécins et les femmes», *Misérable et glorieuse la femme du XIXe siècle*, Παρίσι 1984.
- Rancière Danièle, «La philanthropie au féminin», *Pénélope pour l'histoire des femmes* 11 (1984), αφιέρωμα *Femmes et associations*.
- Rebérioux Madeleine, «L'ouvrière», *Misérable et glorieuse la femme au XIXe siècle*, Παρίσι 1984.
- Sennett Richard, *La famille contre la ville. Les classes moyennes de Chicago a l'ère industrielle (1872-1890)*, Παρίσι 1980.
- Shorter Edward, *Naissance de la famille moderne*, Παρίσι 1977.
- Turin Yvonne, «Enfants trouvés, colonisation et utopie. Étude d'un comportement social au XIXe siècle», *Revue Historique* 244 (1970).
- Vigarello Georges, *Le propre et le sale. L'hygiène du corps depuis le Moyen Age*, Παρίσι 1985.
- Vincent Bernard, «Εισαγωγή» στο *Οι περιθωριακοί και οι αποκλεισμένοι στην ιστορία*, συλλογικό έργο υπό τη διεύθυνσή του, Αθήνα 1988.

Στο ευρετήριο τα ονόματα νομικών προσώπων καταχωρίζονται με την επωνυμία που απαντούν στο κείμενο και που δεν είναι πάντα η επίσημή τους.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Αβέρωφ Γ. 82
 Αγέλαστος Στ. 135
 Ἅγιος Φίλιππος 67
 Αδελφάτο 113, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 126, 127, 128, 129, 130
 Αδριανούπολη 132
 Αθήνα, Αθηναίοι 9, 11, 12, 23, 24, 25, 27, 29, 31, 32, 34, 38, 39, 60, 62, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 90, 91, 92, 94, 101, 105, 110, 114, 118, 119, 121, 127, 131, 149, 159, 170, 173, 177, 179, 185, 194, 195, 197, 211, 217, 222, 223, 224· βλ. και Δήμος Αθήνας
 Αθηνά (εφ.) 54, 60
 Αθήναι (εφ.) 59
 Αιγαίου, νησιά 75
 Αίγυπτος 75
 Αιών (εφ.) 131
 Ακρόπολις (εφ.) 103, 111, 183
 Αλεξάνδρεια 162
 Αλήθεια (εφ.) 51, 52, 53
 Αμαλία (βασίλισσα) 57, 131
 Αμαλιεῖον 14, 80, 107, 130, 131, 132, 133, 134, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 175, 184
 Αμπού Ε. 27, 38, 39, 110
 Ανακτοβούλιο 43
 Ανακτορικά 56, 57, 58
 Ανακτορικό Ταμείο 56, 57, 58
 Ἄνδρος 161, 197
 Ανδρούτσος Γ. 40
 Ἄννινος Μπ. 153
 Αντωνιάδου Αγ. 219
 Αντωνοπούλου Ελ. 186
 Αποστόλης Α.Ν. 40
 Αποστολόπουλος Ι. 120
 Αράχωβα, 123
 Ἄργος 20, 161
 Ἄρδην 79
 Αρσάκης Απ. 82
 Ἄστρος 20
 Αστυκλινική Αθηνών 78
 Αστυνομία Αθήνας 91, 133, 198, 200, 202, 209, 216· δημοτική 32, 33, 35, 37, 38, 49, 56· διοικητική 36, 37, 38, 49, 128, 197, 198, 200, 201
 Ἄσυλο Ανιάτων 80, 175
 Ἄσυλο των απόρων εργατῶν και υπηρετριών 177
 Ἄσυλο των εργατριών και υπηρετριών της Αγίας Αικατερίνης 14, 80, 212, 213, 214, 215, 216, 217
 Ασώπιος Ειρ. 182

- Αττικόν Μουσείον 69
 Αυγή (εφ.) 93, 102
 Αυλαρχείον 56, 57, 58
 Αυστραλία 150, 151
 Αφεντάκης Γ. 90

 Βάθεια 67, 68
 Βακαλόπουλος Κ. 93
 Βαλλώση Π. 219
 Βάμβας Ι. 164
 Βάμβας Κ. 166, 167, 168
 Βαμπάς Α. 156
 Βαρβάκης Ι. 82
 Βαρβάκης Μ. 121
 Βασιλειάδης Σπ. 155, 156
 Βασιλειάδου Α. 219
 Βελεγγής Δ. 150
 Βερναρδάκης Δ. 82
 Βηρυτός 132
 Βιέννη 132
 Βικέλα Σμ. 186
 Βλαχόπουλος Α. 40
 Βοβολίνης Κ. 153
 Βότσαρης Κ. 40
 Βουδαπέστη 132
 Βουλγαρία 75
 Βουλή 22, 36, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 183
 Βούρος Ι. 112
 Βράνης Κ. 133
 Βρετανική Εταιρία προς αμοιβήν των υπηρετριών 215
 Βρεφοκομείο· βλ. Δημοτικό Βρεφοκομείο
 Βρεφοτροφείο 112
 Βρόσκη Κ. 213

 Γαλλία 76, 86, 115, 198, 221
 Γεράνι 67
 Γερουσία 54
 Γηροκομείο Πειραιά 81
 Γκάζι 67
 Γλαράκης Γ. 36
 Γορτυνία 163, 170
 Γύφτικα 38

 Δεληγεώργη Θ. 213
 Δημητρίου Κ. Χ. 60
 Δήμος Αθήνας 35, 37, 38, 49, 56, 78, 110, 111, 119, 120, 162
 Δήμος Αχαρνών 129
 Δήμος Πειραιά 122
 Δήμος Φυλής 129
 Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών 14, 80, 107, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 206
 Δημοτικό Ορφανοτροφείο των αγοριών Ερμούπολης (Ισιδώρειο) 81
 Δημοτικό Βρεφοκομείο Πάτρας 81
 Δημοτικό Νοσοκομείο 78
 Διεθνής Έκθεση Βιέννης 193
 Διοργανισμός του Συλλόγου των Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως 185, 186, 187
 Δόμπολης Ι. 82
 Δόσιος Α. 155
 Δόσιος Κ. Ν. 60
 Δουρούτης Γ. 164
 Δραγούμης Κ. Ι. 58, 59, 60
 Δραγούμης Ν. 54, 55, 59, 60, 61
 Δρακούλης Πλ. 79
 Δρασσάς Π. 150
 Δρομοκαΐτειο 80
 Δρομοκαΐτης Ζ. 82

 Εβδομάς (εφ.) 62

- Εθνική Τράπεζα 119, 149, 165
 Έκθεση Παρισίου 193
 Έκθεση Σικάγου 193
 Έλγιν 156
 Ελεήμων Εταιρεία 14, 80, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96
Ελληνική Επιθεώρηση 182
Ελληνικός Ταχυδρόμος, ο (εφ.) 78
 Εν Χριστώ Αδελφότητα των Κυριών 80, 175, 186
 Ένωση των Γερμανίδων γυναικών 215
 Ένωσις των Ελληνίδων 80, 191
 Επιτροπή Εθνικής Βιομηχανίας 193, 195
 Επιτροπή προς εμφύχωσιν της Ελληνικής Βιομηχανίας 162
 Επιτροπή των Κυριών 118, 119, 121
 Επιτροπή των Κυριών η Ευποιία 80
 Επιτροπή, Περί εξετάσεως ... των εκδουλεύσεων και περιστάσεων ... ατάκτων στρατευμάτων 40
 Επιτροπή, Περί της εξετάσεως ... των εκδουλεύσεων ... του Ναυτικού 40
 Επιτροπή περιθάλψεων 56
 Επιτροπή προστασίας των ενδεών 60, 61
 Επιτροπή των συντάξεων 40
 Επιτροπή των Φυλακών 80
 Εργαστήριο των Απόρων Γυναικών 14, 177, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195
 Εργατικός Σύνδεσμος Τυπογράφων 79
 Ερέχθειο 156
 Ερμούπολη 79, 81
Εστία 65, 91, 96, 101, 116, 142, 144, 148, 152, 181, 190
 Εταιρεία των τυπογράφων και βιβλιοδετών Γουτεμβέργιος 78
 Εταιρεία των Φυλακών 80
 Εταιρία των ευγενών Κυριών της Βιέννης 215
 Ευαγγελισμός 80
 Ευρώπη, Ευρωπαίοι 75, 173, 217
Εφημερίς των Κυριών 140, 141, 184, 191, 192, 196, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222· βλ. και Παρρέν Κ.
 Ζάννειο Ορφανοτροφείο Πειραιά· βλ. Ορφανοτροφείο Ζάννειο
 Ζάππειον Παρθεναγωγείον Κωνσταντινούπολης 186
 Ζάππες 82
 Ζαρίφης Γ. 82
 Ζαφείρη 121
 Ζίννης Α. 112, 114, 115, 125, 126, 127, 128, 129, 130
 Ζωγράφου Ευγ. 182, 183
 Ζωσιμάδες αδελφοί 82
 Ηπειρώτες 20, 133
 Ηρώδου Αττικού (οδός) 132
 Θεοδωρίδης Α. 90
 Θεοχάρη Ε. Ν. 150
 Θερμησιώτης Ηλ. 40
 Θεσσαλία 162
 Θησείο 67
 Θράκη 75
 Θωμαΐδης Δ. 90
 Ιατράκος Γ. 40
Ιατρική Μέλισσα 61
 Ιόνια νησιά 79
 Ιωαννίδη(ς) Α. 121
 Ιωάννου Φ. 135

- Καβάκος Θ. 90
 Καβανιάρη Α. 186
 Καζάζης Ν. 164
 Κάιρο 132
 Καλίνσκη Α. 56
 Καλλέργης Στ. 79, 142
 Καλλιφρονά Αικ. 121
 Καμπά Αικ. 213
 Κανάρης Κ. 40
 Καντζιλιέρη Ευ. 213
 Καραμάνος Μ. 91
 Καραπάνου Ευθ. 213
 Κασσαβέτη Ε. 121
 Κέα 161, 197
 Κεντρικός Σοσιαλιστικός Σύλλογος 79
 Κέρκυρα 175
 Κεχαγιά Κ. 186, 219
 Κινδύνη Κ. 219
 Κλειώ (εφ.), Τεργέστη 72
 Κονδυλάκης Ι. 203, 204, 205, 206, 207
 Κόνιαρης Ι. 120
 Κονοφάος (πρωτοσύγγελος) 60
 Κοντογιαννάκης Κ. 112
 Κόρινθος 161, 163, 170
 Κορομηλάς Α. 135
 Κορομηλάς Δ. 155
 Κουρτίδης Αρ. 181
 Κρήτη, Κρήτες 66, 161, 163
 Κριεζή Κυρ. 131
 Κριεζής Α. Γ. 40
 Κριμαϊκός πόλεμος 72
 Κυκλάδες 163, 197
 Κυπαρίσση Α. 219
 Κυριακό σχολείο των γυναικών και κο-
 ρασιών του λαού 14, 80, 177, 214,
 217, 218, 219, 220, 221
 Κυριακός Α. 163
 Κυριακός Π. Σ. 60
 Κωνσταντινούπολη 74, 132
 Κωστή Σ. 150
 Κωστής Ν. 60, 135
 Λαμπαδάριος Κ. 164
 Λάμπρος Δ. 153
 Λάμπρος Κ. 153
 Λάμπρος Μ. 153, 155, 169
 Λάμπρος Π. 153
 Λάμπρος Σπ. 153
 Λάμπρου Θ. 219
 Λάνδερερ Ξ. 56
 Λάυριο 79, 151
 Λεβίδης Ν. 155
 Λέκα 38
 Λεονάρδος Α. 150
 Λονδίνειος εταιρία υπέρ της ενθαρρύν-
 σεως και βελτιώσεως των υπηρε-
 τριών 216
 Λονδίνο 86
 Λόντος Α. 40, 54
 Λυτ Χριστιάνα 196
 Μαιευτικό νοσοκομείο 78
 Μακεδονία 75
 Μακκά Μ. 186
 Μακρής Δ. 40
 Μακρυγιάννης 24, 26
 Μανσόλας Αλ. 156, 160
 Μάουρερ Λουδοβίκος 28, 29
 Μασσαλία 132
 Μαστρογιάννης Ι. 93
 Μαυροβουνιώτης Β. 40
 Μαυροκορδάτος Δ. 90, 155
 Μαυροκορδάτου Ειρ. 121
 Μαυροκορδάτου Χ. 121
 Μεγαλόπολη 163
 Μελά Ρ. 150
 Μελανδρινός Μ. Χ. 60
 Μελάς Α. 155

- Μελβούρνη 150
Μέριμνα (εφ.) 60, 113, 124
 Μεταξουργείο 67
 Μητσάκης Μ. 68, 69, 103
 Μιαούλης Α. 40
 Μικρά Ασία 75
 Μοναρχίδης Α. 53
 Μόσχα 132, 133
 Μουτσόπουλος Τρ. 91
 Μπαλάνος Α. Κ. 60
 Μπίρης Κ. 67
 Μπούμπουλη Αικ. 58
- Νάξος 197
 Ναύπλιο 24, 150, 175
Νέα Εστία 23
 Νέγρης Κ. 90, 91
 Νηπιακόν Ορφανοτροφείον Αθηνών 120
 Νομαρχία Αττικής 122
- Οδησός 132
 Όθωνας (βασιλέας) 24, 35, 42, 43, 56, 72, 74, 77, 196
 Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή 80, 191
Οικονομική Επιθεώρησις 83, 86, 87, 101, 105, 138, 179, 180, 190, 191, 198, 201
 Ολυμπίου Ολ. 186
 Ορφανίδης Δ. 112
 Ορφανοτροφείο «Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκλώνστα» 14, 80, 107, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 152
 Ορφανοτροφείο Ζάνναιο Πειραιά 81
- Ορφανοτροφείο κοριτσιών Αμαλίου· βλ. Αμαλίου
 Ορφανοτροφείο κοριτσιών Ερμούπολης 81
 Ορφανοτροφείο κοριτσιών των αδελφών Μπαμπαγιώτου 81
 Οφθαλμιατρείο 80
- Παγανέλης Σπ. 65, 91, 94, 116, 142, 148, 152, 190
 Παιδαγωγείο ορφανών και απόρων παιδών 81
Πανδώρα 91, 134, 135, 139, 142
 Πανουριάς Π. 40
 Παπαδάκης Ι. 90
 Παπαδόπουλος Α. 150, 151
 Παπαρρηγοπούλου Ε. 121, 185
 Παππαδάκης Α. 90
 Πάππου 121
 Παραμυθιώτης Μ. 121
 Παρασκευαΐδης Φ. 155
 Παρθενώνας 156
 Παρίσι 27, 198
Παρνασσός 166, 169
 Παρνασσός· βλ. Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός»
 Παρρέν Κ. 80, 140, 177, 183, 184, 191, 196, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 221· βλ. και *Εφημερίς των Κυριών*
 Πάτρα 151, 175
 Πατριωτική Εταιρία του Αμβούργου 215
 Παυλίδης Γ. 60
 Πειραιάς 59, 65, 66, 81, 94, 122, 175, 183, 197
 Πειραιώς (οδός) 26
 Πελοπόννησος, Πελοποννήσιοι 20, 79
 Περβάνογλους Ι. 155

- Πέστη 133
 Πετρούπολη 112
 Πιστωτική Τράπεζα 165
 Πλάκα 38, 181
 Πλαπούτας Δ. 40
 Πολίτης Ν. 155
 Πολύκανδρο 162
 Πρετεντέρη-Τυπάλδου Φ. 121, 186, 213
 Προβελέγγιος Κ. (Υπουργός Εσωτερικών) 53
 Πτωχοκομείον 14, 80, 93, 94, 95, 96
 Πύρρης Π. 120

 Ραγκαβής Α.Ρ. 112, 120
 Ράινεκ Β. 186
 Ράλλη Μ. 165
 Ρενιέρη Α. 121, 131
 Ριζάρηδες 82
 Ρίζου Α. 131
 Ροϊδης Εμμ. 68
 Ρομπότης Π. 91
 Ρούσου Ε. 219

 Σαχτούρης Γ. 40
 Σβορώνος Ν. 22, 73
 Σερεμέτη Αθ. 213
 Σιγανού Αθ. 212, 219
 Σιδέρη Γ. 150
 Σιμόπουλου 121
 Σίμωνας Ιούλιος 221
 Σίνες 82
 Σκαραμαγκά Π. 121
 Σκαρλάτος Α. 56
 Σκορδέλη Α. 219
 Σκουζέ Ελ. 121, 185
 Σκουλούδης Π. 60, 90
 Σκούφος Γ. (δήμαρχος Αθηνών) 112, 120

 Σκούφος Κ.Ν. 42
 Σλήμαν Σ. 219
 Σμύρνη 132
 Σοσιαλιστής (εφ.) 79
 Σουλιώτες 20
 Σούτζος Αλ. 142
 Σούτζου Ν. 213
 Σούτσος Α. 90
 Σούτσου Ζ. 121, 131, 133, 150
 Σπέτσες 161
 Σταθοπούλου Μ. 151
 Σταϊκόπουλος Β. 53
 Σταύρου Γ. 133, 135
 Στεκούλη Αδ. 213
 Στούπης Αν. 156
 Στουρνάρης Ν. 82
 Συγγρός Α. 82, 93, 164
 Συγγρού φυλακές 175
 Σύλλογοι 74, 76
 Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως 80, 177, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195
 Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων 75, 162
 Σχολή των απόρων παιδων 80, 109, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 195
 Σχολικά Ταμειυτήρια 165, 166, 167, 168

 Ταφίλ Μπουζέ (Τούρκος οπλαρχηγός) 19
 Τεργέστη 132
 Τήνος 161, 197
 Τισαμενός Χ. 135
 Τισαμενού Α. 186
 Τοσίτσας Μ. 82
 Τράπεζα υπέρ των εργατίδων 183

- Τρίπολη 161
 Τροιζήνα 20
 Τσάτσος Ι. 91
 Τσιριμώκου Α. 67
 Τυπάλδος-Κοζάκης Γ. 139, 140, 150

 Υπνωτήρια 163, 164, 165
 Υπουργείο Εσωτερικών 26, 32, 33, 34, 35, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 53, 55, 56, 60, 61, 62, 162
 Υπουργείο Παιδείας 139, 162, 165
 Υπουργείο των Στρατιωτικών 62
 Υψηλάντη Μ. 131, 133

 Φαλλιέρου Ευθ. 213
 Φιλαδελφεύς Χρ. 91
 φιλανθρωπικά ιδρύματα 80
 Φιλανθρωπική Εταιρεία Κυριών 80, 131, 134, 175, 185
 Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία 186
 Φιλολογικός Σύλλογος Βύρων 75
 Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 74
 Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» 14, 75, 80, 109, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 163, 164, 169, 195
 Φιλόπτωχος Εταιρεία Κυριών 80, 174
 Φουκώ Μ. 87, 143

 Χαιρώνεια 123
 Χαλκίδα 175
 Χατζηκώνστας Γ. 82, 133
 Χρηστομάνου 121

 Ψαρρά Αγγ. 181
 Ψυρρή 38, 67, 68, 181, 204

 Barbier Jean-Marie 143
 Blanqui L.-Aug. 79
 Britsch A. 102

 Chaptal J.-A. 116

 Deffner M. 155
 Donzelot J. 116
 Ducpétiaux E. 116

 Farge Arlette 28, 179
 Fourier Ch. 79
 Fritsch Phillipe 76, 86

 Gerando de βαρώνος 86

 Jones G.-St. 86
 Joseph I. 76, 86

 Klapisch-Zuber Chr. 179

 Lamartine A. 115
 La Rochefoucauld-Liancourt 116
 Le Goff J. 31
 Le Play Fr. 115
 Leroux P. 79

 Martin-Fugier A. 198
 Melun A. 115

 Perrot M. 106, 191
 Proudhon P.J. 79

 Saint-Simon Cl.-H. 79

MARIA KORASSIDOU

LES MISÉRABLES D'ATHÈNES ET LEURS THÉRAPEUTES

Pauvreté et philanthropie dans la capitale grecque
au XIXe siècle

(Résumé)

De la répression et de l'exclusion sociale des mendiants, de l'inexistence presque totale d'assistance à l'égard des indigents pendant les premières années post-révolutionnaires, on passe dans la seconde moitié du XIXe siècle à leur intégration sociale à travers la mise en place d'institutions et d'œuvres d'assistance destinées à assurer leur protection physique et morale. Ainsi peut se résumer la procédure d'évolution que connaissent les différentes tentatives déployées au départ par les pouvoirs publics, ensuite par une partie des gens instruits des couches moyennes, organisé sous forme d'associations et sociétés philanthropiques, pour résoudre la question des pauvres à Athènes.

Aux «fainéants» inactifs de la première période, qui avaient déjà commencé à susciter la peur aux pouvoirs publics, se succèdent dans la seconde période les «semi-barbares et sauvages», les «incultes» et «immoraux» qu'il fallait «civiliser», afin de préserver l'image «européenne» de la société grecque. Il fallait aussi promouvoir la réalisation du rêve de la «Grande Idée Nationale», mais surtout, ne pas permettre à la misère de devenir dangereuse à l'ordre public et la paix sociale et pour utiliser le potentiel humain de la population pauvre à des fins

productives. Ainsi se dessinent en grandes lignes, comme nous l'avons vu, les finalités de l'opération philanthropique qui se développe à Athènes au cours du XIXe siècle.

Ces finalités réformatrices, qui ont été présentées par les philanthropes pastellement en tant que «guérison» plutôt mais surtout comme prévention de la «maladie innée» de la pauvreté, ont trouvé un terrain d'application propice qui leur a servi d'«exemplaire laboratoire social»:¹ Celui des institutions et des œuvres d'assistance qui, au moyen de la «moralisation» des enfants et des femmes pauvres, ont tenté de combattre la mendicité, le vagabondage, l'abandon des enfants, la «sauvagerie», la «brutalité» et le «danger» des couches pauvres de la capitale grecque.

En remplaçant les pouvoirs publics dans le domaine de l'assistance, l'intervention philanthropique a été à l'origine de la naissance d'un nouveau champ d'action sociale: l'espace institutionnel des établissements a été utilisé par les philanthropes comme un substitut du milieu familial des enfants pauvres et simultanément comme un moyen privilégié pour toucher le foyer populaire, considéré comme la source de toutes les déviations, afin de transformer les habitudes, le comportement social et le mode de vie de la famille populaire et de lui transmettre les valeurs et les normes sociales du modèle dominant de vie, élaboré au sein des couches moyennes d'Athènes.

L'assistance aux enfants et aux femmes pauvres ainsi que le développement du discours médical et pédagogique, qui fait du couple mère-enfant le pôle principal de la régénération de la famille, constituent deux opérations parallèles, qui s'inscrivent dans le même mouvement de revalorisation de la famille au cours du XIXe siècle.

1. Catherine Duprat, «Punir et guérir. En 1819, la prison des philanthropes», dans *L'impossible prison (Recherches sur le système pénitentiaire au XIXe siècle réunies par Michelle Perrot)*, Paris 1980, p. 77.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	9-15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ. Η ελληνική κοινωνία απέναντι στους φτωχούς της στις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες	
Η τύχη των αγωνιστών την επομένη της Ανεξαρτησίας	19-23
Άποροι και ζητιάνοι στην Αθήνα	23-28
Η καταστολή της επαιτείας	28-39
Περίθαλψη των απόρων της πρωτεύουσας	40-55
Βασιλικά βοηθήματα σε «χήρες και ορφανά»	56-58
Οι άποροι, θύματα της επιδημίας χολέρας του 1854	58-62
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην Αθήνα το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα	
Το ζήτημα της φτώχειας τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα	63-97
Ανάδυση της φιλανθρωπικής δραστηριότητας στην Αθήνα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα	65-72
Η «αρρώστια της φτώχειας»	72-83
Η πρόνοια στη θέση της καταστολής των φτωχών: Η ίδρυση του Πτωχοκομείου και η κατ' οίκον διανομή βοηθημάτων	83-90
	90-97
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ. Πρόνοια και ηθικοποίηση των φτωχών παιδιών	
Τα παιδιά «απόστολοι» σταθεροποίησης του φτωχού πληθυσμού	99-170
	101-109

A. Το φαινόμενο της εγκατάλειψης των παιδιών και το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών	110-130
Η διατήρηση του «ζωντανού κοινωνικού κεφαλαίου»	110-114
Η υποδοχή των μικρών «ναυαγών» και η ιατρική τους φροντίδα	115-118
Κανόνες λειτουργίας του Βρεφοκομείου	118-120
Οικονομικά προβλήματα στη λειτουργία του Βρεφοκομείου ..	120-123
Η θνησιμότητα των εγκαταλειμμένων παιδιών — Μέτρα για την καταπολέμησή της	123-128
Μέτρα για τον περιορισμό της εγκατάλειψης των βρεφών ...	128-130
B. Τα ορφανά, το Ορφανοτροφείο κοριτσιών Αμαλίου και το Ορφανοτροφείο αγοριών Χατζηκώνστα	131-152
Η ίδρυση των δύο Ορφανοτροφείων	131-133
Ο κίνδυνος μετάδοσης του «φθοροποιού μολύσματος» και η θεραπεία του	133-136
Ηθική αγωγή και εκμάθηση βιοποριστικών επαγγελμάτων	137-143
Η οργάνωση της καθημερινής ζωής	143-149
Η κοινωνική αποκατάσταση των ορφανών παιδιών	149-152
Γ. Η Σχολή των απόρων παιδών του Φιλολογικού Συλλό- γου «Παρνασσός»	153-170
Η ίδρυση της Σχολής των απόρων παιδών του «Παρνασ- σού»	155-156
Οι μάγκες του Ρολογιού	156-160
Τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της Σχολής των απόρων παιδών	160-163
Τα Υπνωτήρια της Σχολής	163-165
Η ηθικοποίηση των απόρων παιδιών μέσω της αποταμί- ευσης	165-168
Απολογισμός του έργου της Σχολής των απόρων παιδών ..	168-170

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ. Οι γυναίκες και τα κορίτσια του λαού: θεμέλιο του λαϊκού σπιτιού	171-222
Οι γυναίκες φιλόανθρωποι: «φύλακες άγγελοι των αποκλή- ρων»	173-177

Αντιδράσεις απέναντι στην εργασία των γυναικών στο εργοστάσιο	177-184
Το Εργαστήριο των Απόρων Γυναικών: επαγγελματική κατάρτιση και ηθικοποίηση των φτωχών γυναικών	184-195
Πραγματικότητες και αναπαραστάσεις της ζωής των υπηρετριών	195-207
Οι υπηρέτριες και η <i>Εφημερίς των Κυριών</i> : μια δύσκολη σχέση	207-212
Η «ηθική» προστασία των υπηρετριών: Η ίδρυση του Ασύλου της Αγίας Αικατερίνης	212-217
Το Κυριακό σχολείο των γυναικών και κορασίων του λαού: θεραπευτικό μέσο κατά του «βαρβαρισμού» και των «παθών του λαού»	217-222
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	223-225
ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	227-247
Πηγές	229-234
Βιβλιογραφία	235-247
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	249-255
RÉSUMÉ	257-258

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΗΣ ΜΑΡΙΑΣ ΚΟΡΑΣΙΔΟΥ
ΟΙ ΑΘΛΙΟΙ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΡΑΠΕΥΤΕΣ ΤΟΥΣ

ΕΙΚΟΣΤΟ ΕΝΑΤΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ ΤΟΥ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΑΤΕΛΙΕ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ «ΠΟΡΕΙΑ»
ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ 6 – ΑΘΗΝΑ – ΤΗΛ. 38.31.622
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΟΥ Κ. ΠΛΕΤΣΑ - Ζ. ΚΑΡΔΑΡΗ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1995
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΜΕΣΣΗΝΗ-ΚΟΥΪΔΑ
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

1. Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου 'Ιστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος, τ. Α'-Β', 1986, σελ. 725.
2. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, 'Η Μέση Ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1893), 1986, σελ. 467.
3. Γιώργος Παπαγεωργίου, 'Η μαθητεία στὰ ἐπαγγέλματα (16ος-20ὸς αἰ.), 1986, σελ. 192.
4. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, Νίκος Σιδέρης, Συγκρότηση καὶ διαδοχὴ τῶν γενεῶν στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα: ἡ δημογραφικὴ τύχη τῆς νεότητος, 1986, σελ. 231.
5. Κώστας Τσικνάκης, 'Ελληνικὸς νεανικὸς τύπος (1915-1936). Καταγραφή, 1986, σελ. 804.
6. *Actes du Colloque International Historicité de l'enfance et de la jeunesse*, 1986, σελ. 709.
7. José Gentil da Silva, *L'historicité de l'enfance et de la jeunesse dans la production historique récente*, 1986, σελ. 119.
8. Ἑλένη Καλαφάτη, *Τὰ σχολικὰ κτίρια τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης (1821-1929)*. Ἀπὸ τίς προδιαγραφές στὸν προγραμματισμό, 1988, σελ. 278 + 88 πίνακες.
9. Ἀλεξάνδρα Μπακαλάκη, Ἑλένη Ἐλεγκίτου, 'Η ἐκπαίδευση «εἰς τὰ τοῦ οἴκου» καὶ τὰ γυναικεῖα καθήκοντα (1830-1929), 1987, σελ. 302.
10. Ὀντέτ Βαρών, 'Ελληνικὸς νεανικὸς τύπος (1941-1945). Καταγραφή, τ. Α'-Β', 1987, σελ. ρε' + 828.
11. Ἑλένη Φουρναράκη, 'Εκπαίδευση καὶ ἀγωγή τῶν κοριτσιῶν. Ἑλληνικοὶ προβληματισμοὶ (1830-1910). Ἐνα Ἀνθολόγιο, 1987, σελ. 630.
12. Μάρθα Καρπόζηλου, 'Ελληνικὸς νεανικὸς τύπος (1830-1914). Καταγραφή, 1987, σελ. 205.
13. Ἑλένη Μαχαίρα, 'Η Νεολαία τῆς 4ης Αὐγούστου. Φωτο-γραφές, 1987, σελ. 216.
14. Χρῆστος Γ. Κωνσταντινόπουλος, 'Η μαθητεία στὶς κομπανίες τῶν χτιστῶν τῆς Πελοποννήσου, 1987, σελ. 136.
15. Βίκυ Πάτσιου, « Ἡ Διάπλασις τῶν Παίδων» (1879-1922). Τὸ πρότυπο καὶ ἡ συγκρότησή του, 1987, σελ. 236.

16. Κώστας Σοφιανός, *Τὸ νομικὸ καθεστῶς τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος (1833-1900)*, τ. Α'-Β', 1988, σελ. ιη' + 1055.
17. Δαυὶδ Ἀντωνίου, *Τὰ προγράμματα τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Α', 1987, σελ. 759, τ. Β', 1988, σελ. 960, τ. Γ', 1989, σελ. 487.
18. Χριστίνα Κουλούρη, *Ἱστορία καὶ Γεωγραφία στὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα (1834-1914). Ἀνθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικῶν ἐγχειριδίων*, 1988, σελ. 789.
19. *Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συμποσίου Πανεπιστήμιο: Ἰδεολογία καὶ Παιδεία. Ἱστορικὴ διάσταση καὶ προοπτικές*, τ. Α'-Β', 1989, σελ. 657.
20. Χαράλαμπος Χαρίτος, *Τὸ Παρθεναγωγεῖο τοῦ Βόλου*, 1989, τ. Α', σελ. 400, τ. Β', σελ. 467.
21. Ἀλόη Σιδέρη, *Ἕλληνες φοιτητὲς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πίζας (1806-1861)*, τ. Α', 1989, σελ. 404, τ. Β', 1989-1994, σελ. 405-687.
22. P. Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, 1989, σελ. 488.
23. Ἄννα Ἀγγελοπούλου - Αἴγλη Μπούσκου, *Ἐπεξεργασία Παραμυθιακῶν τύπων καὶ παραλλαγῶν AT 700-749 <Γεωργίου Α. Μέγα, Κατάλογος Ἑλληνικῶν Παραμυθιῶν - 2>*, 1994, σελ. 271.
24. Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, *Παιδαγωγός. Ἡ ἠθικὴ διαπαιδαγώγηση στὴν ὕστερη ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα*, 1994, σελ. 183.
25. Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, *Τὰ καταστατικὰ τοῦ Σωματείου (Nazione) τῶν Ἑλλήνων φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας (17ος-18ος αἰ.)*, 1995.
26. Anna Angélopoulou - Aegli Brouskou, *Catalogue raisonné des Contes Grecs: types et versions AT 700-749 <Archives Georges A. Mégas. Catalogue du Conte Grec - 2>*, 1995.
27. Μιχάλης Ρηγίνος, *Μορφές παιδικῆς ἐργασίας στὴ βιομηχανία καὶ τὴ βιοτεχνία (1870-1940)*, 1995.
28. Λία Παπαδάκη, *Τὸ ἐφηβικὸ πρότυπο καὶ ἡ Δελφικὴ προσπάθεια τοῦ Ἀγγέλου Σικελιανοῦ*, 1995.
29. Μαρία Κορασίδου, *Οἱ ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν καὶ οἱ θεραπευτὲς τους. Φτώχεια καὶ φιλανθρωπία στὴν ἐλληνικὴ πρωτεύουσα τὸν 19ο αἰῶνα*, 1995.